

ЖАҲОНГИР ИСМОИЛОВ

СЎНГГИ МАНЗИЛ

(Қисса, памфлет, ҳажвия ва ҳаётий ҳангомалар)

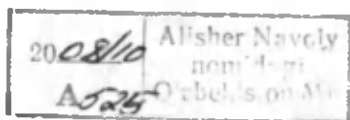
♦VORIS-NASHRIYOT♦

Тошкент — 2007

84(55)/6

Ҳар қандай фаолият эртами-кечми поёнига етгани каби, ҳар қандай умрининг ҳам ибтидо-интиҳоси бор. Меҳр-оқибат, эзгулик, ҳалолликни улуглаган, воқеа-ҳодисаларга ақл-идрок, чуқур мулоҳаза билан, ҳолис ва одилона ёндашиб яшаган инсонларгина албатта қадр топади. Ўздан яхши ном қолдиради. Яшашдан мақсад ҳам аслида шундан иборат. Лекин ҳаётда ҳамма ва ҳар доим ҳам бу ақидага амал қилавермайди. Кейин эса... Ҳарчанд ифсус қилинмасин, ўтган умрни, бой берилган имкониятларни орқага қайтаришнинг иложи йўқ.

«Юртим таровати», «Юрт меҳри», «Соғинч» сингари шеърӣй. «Туттиш тақдирлар», «Машинасини ўғирлатган домла», «Бу ёғи қандоқ бўларкин?» каби насрий китоблар муаллифи Жаҳонгир Исмоиловнинг «Сўнгги манзил» қиссасида ана шу мавзу қаламга олинган. Асар воқеалари яқин ўтмишда, шўро даврида бўлиб ўтади. Ёзувчи қаҳрамонларнинг руҳий таҳлили талқинида ўша давр иллатларини ҳам беасёв очиб ташлайди. Китобдан ўрин олган памфлет ва ҳаётӣй ҳангомаларда ҳам инсон қиёфасининг айрим мураккаб кўринишлари ўз аксини топган.

33995
10 2 q1

ISBN 978-9943-304-59-8

©Жаҳонгир Исмоилов. Сўнгги Манзил —
Т.: "VORIS-NASHRIYOT", 2007й.

СЎНГГИ МАНЗИЛ

Қисса

Ҳаммаси хотинидан бўлди. Казо-казоларнинг хотинлари туқчиликданми, бекорчиликданми, бошқаларга тақлиданми, гап-гаштак қиладиган одат чиқаришди. Беш-олтита аёл бор бисотларини кўз-кўз этиб, ясаниб-тусаниб, навбатма-навбат ҳар ойда бировиникида тўпланиб ўтиришади. Кўнгиллари тусаганича яйраб, дунёнинг нариги томонидан кириб, бериги томонидан чиқишади. Ҳар гал хотини бундай зиёфатхўрликдан қандайдир янги гап топиб келади. “Фалончиев катта ишга кўтарилиб кетаётганмиш. Тугинчиев Писмадончиев билан қуда киришаётганмиш. Хотинлар айтди” қабилда. Икки йилча бурун “Писмадончиев неварасига атаб участка олиб қўйганмиш. Сиз бўлсангиз, иккинчи ўғлимизни ўйламайсиз ҳам. Катта бўлди, ишляпти. Уйлантирсак, қаерда туради? Писмадончиевдан бизнинг қаеримиз кам? Биз ҳам участка олиб қўйлик. Бир кун олдимиздан чиқади”, деб оёқ тираб олди.

— Катта ўғилга уйни бериб, ўзимиз участкага ўтдик. Кичиги ўзимиз билан тураверади, — деди Тўхтасин Норқулович хотинининг фикрига эътироз билдириб.

— Тугинчиевнинг хотини “Мен келин билан бир кун ҳам турганим йўқ. Ўғлим билан бошқа участкага қўйганман. Келин қиз бўлармиди. Оғиздан бол оқизсангиз ҳам барибир бегоналигини қилади. Келиннинг кўзингиздан наироқ бўлгани, меҳмондай келиб-кетгани, яхши”, дейди.

— Тугунчиев бошқа, мен бошқа. Унга пул сувдай оқиб келади. Каттароқ битта ишни босди-босди қилиб юборса, эвазига иккита участканинг пулини олиши мумкин.

— Сизнинг улардан қаерингиз кам? Мана, шу участкага бир чангал лой урдингизми?! Худога шукр, мен бир марта усталарга овқат пиширганим йўқ. Обрўйингиз орқасидан битди. Шуниям мен айтдим, бўлмаса юраве-
рардингиз.

— Сен ўйлайсан, одамлар берадиган нарсасини те-
кинга берадими? Бугун бир нарса берса, эртага ўнта му-
аммо билан бошингга келади. Ҳисобли дунё. Ёки ўғир-
лик-пўғирлик устида қўлга тушганда босди-босди қилиш-
га, эгри ишларидан кўзингни юмишга мажбурсан.

— Одамлар невараларига атаб ҳовли олиб, тимдай жи-
ҳозлаб қўйганда, бу одам ўз ўглиниям ўйламайди, — жўя-
ли бир гап тополмаган хотини баттар аччиқланиб, жаҳл
билан одатича оғзига келганини айтишга тушади. Мен
акамга ё бирор эл-хешимга уй қуриб беринг, деяётганим
йўқ. Ўз пушти камарингиздан бўлган ўғлингизга, деяп-
ман. Хайрият, боламиз бошқаларникидай тўрт-бешта эмас.
Одамлар фарзандларига машина миндириб қўйибди. Пи-
стончиевни қаранг, қизларигача ўзи уйли-жойли қилди-
риб, куёвларини яхши-яхши ишларга жойлаштириб
қўйган, хотини тиллоларга кўмилиб юради. Ўшалардан
уяламан. Одам йўқликка чидайди, камликка чидамайди.
Асли, мени гапим сизга ёқмайди. Ким-кимларнинг иши-
ни битирасиз. Эртага кўраман, ўшалар бирор кунингизга
ярайдими?

Тўхтасин Норқулович энди бирор гап айтгудай бўлса,
чирсиллай бошлаган учқун алангага айланиши, мавзу ре-
зиндай чўзилиб, каттароқ жанжал чиқиши мумкинлиги-
ни ўйлаб қулоғини қар қилади. Хотини ҳам бўш келмайди.
Аҳён-аҳёнда маромини келтириб яна ўғилга участка қуриш
мавзусини кўтаради. Уч-тўрт бор шу сабабли ўрталарида
жанжал ҳам чиқди. Хотини барибир билганидан қолмали.

Тўхтасин Норқулович ўйлаб қараса, хотинининг га-
пида ҳам жон бор. Ўзи билган айрим амалдорлар ими-
жимида нима ишлар қилишмаяпти. Отасининг,
қайнарасининг номларига қўша-қўша машина, қайси
бир авлодининг номига ер олиб, кўрсанг оғзинг ланг
очиладиган иморатлар қуришаяпти. Чўнтакдан бир тий-

ин сарфламасдан қуруқ оғиз билан битаётган бундай иморатларни бировлар ҳатто хуфёна сотиб, мўмайгина пул ҳам ишлаб олишаяпти. Участкаси битгунга қадар қурувчилардан ақалли бир марта бориб хабар олмаган, кўрмаган кишиларни билади. Ўзи ҳам ҳафсала қилмаса кўп қаватли уйдаги квартирасида яшаб юраверарди. Бирор банда “ҳой, Тўхтасин Норқулович, қандай яшаяпсиз?”, деб сўрармиди. “Катта ўғилни уйлантирибсиз, ўзингиз энди манави жойга кўчиб ўтинг”, дермиди? Икки оила тўрт хонали уйга тиқилиб яшайверарди. Хайрият, коттежни вақтида қурдирган экан. Унга айтарли маблағ сарфлангани йўқ. Аҳён-аҳёнда бориб ишнинг қандай кетаётганини кўриб турди. Чиндан ҳам хотини қурувчилар учун ақалли бир марта қозон қайнатган эмас.

Аҳоли гавжумроқ, қулай жойдан бўш ер олиб ҳовли қурадиган бўлса, ҳамма эътибор беради. Ким қураётганлиги билан қизиқади. Орада бўш турган бу ерга ўша атрофда хомтама, кўз тикиб юрган битта-яримта одам бўлса борми, юқори идораларга бориши, тўрт томонга ёзиши, “ётиб қолганча, отиб қол” қабилида иш тутиши турган гап. Бирор натижа чиқаролмаган тақдирда ҳам оғизга тушиши, фалончи участка қураётган экан, деган гап тарқалиб кетиши мумкин. Яқинда шаҳарнинг янги бозор ҳудудидан бир йўла чамаси юзтача ер участкаси берилиши керак. Яхшиси, шу жойдан ер олиш мумкин. Иложи бўлса, иккита участканинг ерини олади. Турли томондан келган одамлар, ҳамма қурилиш билан овора. Қайси участка кимга тегишлилигини, ким қураётганини ҳеч ким билмайди. Биров билан бошқанинг иши йўқ.

Тўхтасин Норқулович шаҳар ижроия қўмитаси раисига ниятини айтди.

— Жуда яхши ўйлабсиз, — деди ижроқўм раиси халқ назорати қўмитаси раҳбарининг фикрини маъқуллаб. — Келгусида у жой янги микрорайон бўлади. Идорадан ишончли одамнингизнинг номига хат беринг. Айтамин, истаган жойингиздан икки участкалик ер ташлаб ўта-

ди. Кейинчалик ортиқча ерга ҳам ўзингизга қарор чиқариб берамиз.

— Бурчакдан, сувга яқин жой бўлса яхши эди, — деди Тўхтасин Норқулович.

— Архитекторни чақирамиз. Лойиҳани бирга кўрайлик. Қаерни маъқул, десангиз.

Шу тариқа Тўхтасин Норқулович ишхонасидан шофёрининг номига керакли ҳужжатларни тайёрлаб ер олди ва участка қуришга киришди.

Энди минг карра афсусланган билан жой тутмайди. Негаки, бошига тушган барча кўргуликлар ана шу участка туфайли бўлди. Тўхтасин Норқулович бир кунга республика халқ назорати қўмитасининг коллегиясига кетганди. Эртасига қайтиб келса, етти ухлаб тушига ҳам кирмайдиган нохуш воқеа юз берган. Участкасига қурилиш материаллари комбинатидан бир машина тайёр бетонни келтириб айти ағдарган пайтда ОБХСС* ходимлари ушлашган. Эҳтимол изидан тушиб келишган бўлишса керак. Улар бетон қоришмаларнинг ҳам, юк машинасининг ҳам ҳужжатларини суриштиришибди. Дард устига чипқон, деганларидай шу пайтда бир “КамаЗ” пишган гишт ҳам келтиришган. Текширувчилар ҳар иккала шофёрдан нималарнидир ёздириб олишган. Участка кимникилиги билан қизиқишган. Шофёри хўжайинининг ўргатиб қўйгани бўйича “меники”, деб оёқ тираб олгач, унинг қўлларига кишан солиб, ички ишлар бошқармасининг тергов изоляторига қамаб қўйишган. “Участка бошлигиникилигини яхши биламиз. Гапни чалғитиб ўзингга жабр қиласан. Бошлигингни ҳам тиқадиган жойга тиқиб қўйганмиз, ҳозир булбулдай сайраб кўрсатма бериб ётибди, кўрасан, ҳовлисини орқасига қилиб йўқолиб кетади. Керак бўлса олдимизда эмаклайди. Ўлиб кетса бир киши сўрамайди”, дея дағдаға қилишган, қорнига боплаб икки-уч

* Шўро даврида ички ишлар органлари таркибида социалистик мулкчиликни талон - тарож қилишга қарши кураш бўлими фаолият юритар ва бу хизматнинг рус тилидаги қисқартмаси айнан шу тарзда ўзбек тилида ҳам таомилда тўлиқ қўлланилар эди.

марта телишган, чеккасига тўппонча тираб ҳатто отиб ташлашлари ҳам мумкинлигини айтиб қўрқитишган, умрида милиция идорасига иши тушмаган бечора шофёрининг нақ ўтақаси ёрилиб раҳм-шафқат тилаб йиғлаган, ялиниб-ёлворган ва ёлгон гапиргани, участка аслида хўжайинига тегишлилиги, гишт ҳам, тайёр бетон қоришмаси ҳам қаердан келтирилганлигини билмаслигига иқрор бўлганидан сўнг қўйиб юборишган эди.

Тўхтасин Норқулович кутиб олгани аэропортга чиққан шофёридан йўл-йўлакай бу гапларни эшитиб, унинг номаълум, туманли оқибатини ўйлаб адои тамом бўлди. Тафсилотларни қайта-қайта сўради. Кибор, кеккайиб юрадиган, амалдорлиги шундоқ ташқи кўринишидан ҳам билиниб турадиган одам шофёрининг кўз ўнгида шумшайиб, ночор, бошига ниҳоятда оғир кулфат тушган қиёфага кирди. Шофёрини пешанасига тўппонча тираганларида, бўғиб ўлдирганларида ҳам “участка меники”, деб битта сўзда турмагани, қамалган тақдирда ҳам ўзи келгач, чиқариб олишини айтиб қаттиқ койиди. Бўғзига бир нарса тиқилгандек кайфияти тамомила бузилди.

— Ҳалиям мен гапирганим йўқ, — ўзини оқлади шофёри. — Ўзлари “биламыз, участка сеники эмас, бошлиғинг сенинг номингга расмийлаштирган. Керак бўлса, бошлиғинг билан бу тўғрида гаплашганларинг ҳам магнитофонга ёзиб олинган. Бу участкани қайси маблағинг ҳисобидан қураётганингни текширсак биласанми, нима бўлади? Сен бизни аҳмоқ қиласанми?! Ёлгон кўрсатма берганинг, давлатни алдаганинг учун қамаб юборамиз, қамоқда ўлиб кетасан! Милиса билан ўйнама!”, деди. Қорнимга тўрт-бешта туширди. Ёмон урди. Сиз бўлсангиз ҳам қўрқасиз-да.

— Жим бўле, аҳмоқ! — деди Тўхтасин Норқулович жаҳли чиқиб.

Тўхтасин Норқулович тўғри идорасига келди. Воқеалар ошкора тус олмаслиги, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолиши учун ОБХСС бошлиғи, керак бўлса ички ишлар бошқармаси бошлиғи билан гаплашмоқчи эди. Айни чоқда бу воқеа сабабини, унда кимнинг қўли бўлиши мумкинлиги, душманчилик, кўролмаслик ту-

файлими ёки тасодифан тўғри келиб қолганлигини ўйлаб, зўр бериб бош қотирарди.

Хаёлан ишни нимадан бошлашни режалаштиргач, кичик АТС* телефони орқали ОБХСС бошлиғига қўнғироқ қилди. Ҳеч ким жавоб бермади. “Ҳар ҳолда хабари бўлиши керак”, деган мулоҳазага бориб ички ишлар бошқармаси бошлиғининг телефон рақамини терди. Бошқарма бошлиғи худди танимаётгандай йиғилиш ўтказаетганини баҳоналаб, гаплашишни ҳам истамди.

—Мени танидингизми?—сўради Тўхтасин Норқулович бошқарма бошлиғининг совуқ муносабатидан ҳайрон бўлиб.

—Ҳа, танидим. Кейин, бўшагач ўзим қўнғироқ қилман,—дея гўшакни жойига қўйди.

Аввал ҳурмат-иззатини ҳамиша ўринлатадиган, куюқ саломлашадиган, бола-чақаларигача ҳол-аҳвол сўрашадиган, ҳатто бирор илтимосини ерда қолдирмайдиган одамнинг бу тахлит муомаласи таажжубини баттар оширди. Юрагига гўлғула тушди. Чамаси ярим соатлардан кўпроқ фурсат кутди. Кўнгли оғринди. Шу қалар қалтис ҳолатга тушмаганида икки дунёда ҳам қайта қўнғироқ қилмасди. Лекин ҳозир хафа бўлишнинг фурсати эмас эди. Бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдириши мумкин эди. Шу сабабли яна телефон гўшагини кўтарди.

—Олдингизга бормоқчи эдим, вақтингиз бўлса,—деди бошқарма бошлиғига энди деярли ялиниб.

—Министрликдан комиссиям бор. Бўшасам ёрдамчимга айтаман, сизга билдиради,—деди бошқарма бошлиғи аввалгидай совуқ оҳангда.

Тўхтасин Норқуловични ваҳима босди. Миясини “Шоферим айтган воқеалар бошимга нохуш кунларни соладиганга ўхшаяпти”, деган гумон қамраб олди. Участка кураётганидан қаттиқ афсуслана бошлади. Фикрлари чувалашиб, бу ёғи қандай иш тутишини билмай бош қотирди. Кейин шаҳар ижроқўмининг собиқ раиси Ҳамро Фай-

* Ўша пайтларда нуфузли идоралар раҳбарларига ўтказилган алоҳида телефон тармоғини шундай аташарди.

зиевичнинг ўғли ҳузурига келганини, “ички ишлар бошқармасида, ОБХССда ишлайман”, деганини эслади ва ҳозир катта ёрдами тегиши мумкинлигини ўйлаб, ўша пайтда у билан алоқани яхшилаб олмаганидан қаттиқ афсусланди. Ҳар эҳтимолга қарши маслаҳатли гап чиқиб қолганлигини, иложи бўлса учрашишлари кераклигини айтмоқчи бўлиб бошқарма навбатчиси орқали унинг телефон рақамини аниқлаб сим қоқди. Гўшакни бошқа киши кўтарганини билгач, уни чақириб беришни илтимос қилди. Бироз ҳаяллагач, унинг йўқлигини, топшириқ билан қаёққадир чиқиб кетганини билдирди.

Ўй-фикри тобора чувалашиб бораётган Тўхтасин Норқуловични вилоят партия қўмитаси ташкилий-партиявий ишлар бўлими мудир чакиртирди. Тўхтасин Норқулович участкасида ишлаётган беш нафар қурувчи бошлиқлари “Тўхтасин Норқуловичнинг участкаларига боринглар”, деб узатгани, улар “Нурободқурилиш” трестининг 7-кўчма колоннасида ишлашлари, ишбошилари уларни “Ёшлар уйи” объектидан бу ерга юборгани, кўчма колонна бошлиғи ва ишбоши эса қурувчи йигитлар Тўхтасин Норқуловичнинг илтимосига биноан у ерга юборилгани, аслида “Ёшлар уйи” объекти ҳисобидан табель тўлдирилиб, маош тўланишини тан олганлари, шу тариқа тайёр бетон қоришмаси, гишт ҳам Тўхтасин Норқуловичнинг сўзини синдиrolмай текинга берилганлиги аниқлангани, аслида бу машмашаларнинг ортида шахсан вилоятнинг биринчи раҳбари турганидан беҳабар эди. Кечанинг ўзидаёқ барча фактлар тегишли тартибда, худди рисоладагидай ҳужжатлаштирилган, кечқурун эса вилоят ички ишлар бошқармаси бошлиғи обкомнинг биринчи котибига бу тўғрида ахборот берганди. Тўпланган барча материаллар билан обдан танишиб чиққан биринчи котибдан иккинчи котиби билан ташкилий-партиявий ишлар бўлими мудир вилоят халқ назорати қўмитаси раиси Тўхтасин Норқуловичнинг шахсий ишини кўришни обком бюросига таёрлаш тўғрисида қатъий кўрсатма олган эдилар.

Бюро йиғилиши ниҳоятда қаттиқ ўтди. Муҳокама чоғида Тўхтасин Норқуловичнинг айбига худди дунёни ўмариб кетган, Ватанга хиёнат қилган, мамлакат иқтисодиётига кўра-била ниҳоятда катта зарар етказган, хуллас, ҳеч ким қилмаган оғир жиноятни содир этгандай тус берилди. Бутун фаолиятига қора тортилди. 37-йиллар бўлганида йиғилишдан сўнг нақ пешанасидан отиб ташланиши ҳеч гап эмасди. Қани энди, бошқа жой бўлса-ю, “Кечирасизлар, шахсий манфаати йўлида мансабини суиистеъмол қилган, ўзгалар мулкани текинга ўмарган битта менми, виждонларинг бўлса, қани айтинглар, шу ерда ўтирган қайси бирларинг ҳалол, нуқул пешана тери эвазига топилган маошларинг билан оила тебратаяписизлар, қайси бирларинг пора олмаган, лавозимидан фойдаланмаган, мен бор-йўғи иморатим учун илтимос қилиб қурилиш материали сўраган эканман, лекин баъзи бировларинг нуқул тамоққа, чўнтакка ишлайсизлар, қуруғидан чўзмаса, ҳатто саломлашмайсизлар, мени муҳокама этишга, “фалон нарсани нега ўмардинг”, дейишга қандай тилларинг борди, сенларда виждон, субут борми, ўзи”, деса. Ўзининг қулоғи кар, кўзи кўр эмаслигини, уларнинг нима иш қилишлари нари турсин, ҳатто нима тўғрисида ўйлашларигача билишини айтиб шармандаларини тортса. Лекин мавриди эмас эди. Уларга қарата отган кичкина кесакча харсанг бўлиб ўзига қайтарди. Мушт ўқталиб, эвазига ўлгудай тепкиланарди. Бир оғиз иззат-нафсини ҳимоя қилиши жуда қимматга тушиши, шусиз ҳам алангаланиб турган гулханга керосин сепиш билан баробарлиги, сўнгра алангасида ўзи бутунлай куйиб кетиши мумкинлигини фаҳмлаб тилини тийди. Ўзига нисбатан шу қадар аёвсиз жазоланиши, тақдири бутунлай ҳал қилинишини билганида-ку, андиша қилиб, аяб ўтирмасди, айтадиганини айтарди. Раҳм-шафқат кутиб, андиша қилиб қаттиқ янглишганини англаганида вақт ўтган, гишт қолипдан кўчиб бўлган эди...

Атиги икки соатча олдин у худди шу кунгурадор, ойнаванд эшикдан кириб, мармар зиналардан юқорига кўтарилганида вилоятдаги раҳбарлик курсиларидан бирини эгаллаб турган, катта бир тармоқда айтгани — айтган, дегани — деган киши амалдан айрилиб, бор бисотини гаровга ютқазиб қўйган қиморбоздай афтодаҳол, бунинг устига обком бюроси аъзолигига номзодликдан чиқарилиб, партия билетини толширди. Шу бугуноқ “Тўхтасин Норкулович обком бюросида партиядан ўчирилибди, ишдан олинди”, деган гапнинг оғиздан-оғизга ўтиб тарқалишини, бу “олиниш”нинг сабабини ҳар ким ўзича бичиб-тикишини ўйлаб, вужудига муз теккандек сесканиб кетди. Назарида гавдаси хийла кичрайиб қолганга ўхшар, юрагини алам, афеус, нафрат, ожизлик ҳисси бирдай кемирар, гугурт чақса, нақ ёнгудай ҳолатда эди. “Арафада пахта байрами эди,—дея мушоҳада юритарди у.— Атиги уч кун сабр қилса осмон узилиб ерга тушармиди? Ҳар ҳолда байрам байрамдай ўтарди. Ахир бу йилги ҳосил учун Тўхтасин Норкуловичнинг озмунча меҳнати сингдими! Ўзининг асосий ишини қўйиб вакил бўлган туманида даламадала юрди. Кечани кеча демади. Икки-уч кунлаб уйига келмаган, ётиб қолган пайтлари бўлди. Саркотибнинг кўзига яхши кўриниш учун ҳатто туман раҳбаридан кўпроқ жон куйдирди. Қанча йиғилишларда қилган кўнгилхираликлари, дўғу дағдағаларини айтмайсизми. Йиғим-терим пайтида суръатни туширмаслик учун нима ишлар қилмади, бошқа бировларни қанақа қалтис ишларга қўл уришга мажбурламади. У вакил бўлган туман вилоятда биринчи бўлиб режани бажарди. Ана, оқибат. Кўзларига ёмон кўринсанг ёки ёқмай қолсанг аввалги меҳнатларинг ҳам ярим чақачалик инобатга олинмас экан. Яна уч кунга сабрлари чидамади-я. Ёки атайдан байрам татимаслиги, заҳри-заққумга айланиши учун шундай қилишгандир. Масалани тайёрлаганлар ҳам одамгарчилик, юз-хотирни бутунлай унутиб, тагига сув қуйишган экан. “Маълумотномани юмшатамиз, хотиржам бўлинг”, дея қўйинини пуч

ёнғоққа тўлдириб, қилган ишларига қаранг. Улар албатта саркотибнинг топшириги билан шундай қилишган. Бўлмаса, бюро аъзоларининг аксарияти билан узоқ йиллар бирга ишлашган, қанча сафарлар, зиёфату зарофатларда бирга бўлишган, пойтахтдаги анжуманларда бирга иштирок этишган, меҳмонхоналарда бир хонада туришган. Баъзи бирлари билан “олди-берди” қилиб, қанча илтимосларини бажарган. Тақдири қил устида турган лаҳзаларда уларнинг лоақал бирортаси “миқ” этмади-я! Саркотибнинг раъйига қарши бормаганларида ҳам лоақал бирор муқобилроқ мулоҳаза билдириш мумкин эди-ку. Бир оғиз яхши фикр билан мувоzanат ўзгарармиди, вазият юмшармиди, бу қадар қаттиқ ва оғир чора кўрилмасмиди?!. Бир оғиз огоҳлантирганларида ҳар ҳолда юқоридаги битта-яримта саркотибга гапи ўтадиган ошна-оғайнилари ишга соларди, масаланинг бу қадар ёмон интиҳо топишининг олдини оларди. Саркотиб лавозимидан бўшатмоқчи экан, “Аризасини ёзсин!”, деб кўрсатма берса ҳам бўларди. Унинг талабини бажармай, ҳақ-ҳуқуқ талашиб, сабаб суриштириб ақлини еган, ўзга сайёрадан келган эмас-ку! Арбоб билан ўйнашиб бўлмаслигини жуда яхши тушунарди-ку. Ўз хоҳиши билан ишдан бўшарди. Ҳар ҳолда бу қадар обрўсизланиб, лавозимидан олиб танилангани эл оғзига тушиб кетмасди”.

Ташқарида куёш одатдагидай ёғду таратар, ҳаёт ҳам аввалгидай ўз оқимида давом этарди. Майин эсаётган шабадада хазонрез япроқлар тинмай шитирлар, дарахтлар худди аланга оғушида ловуллаётгандек эди. Тўкилаётган сап-сарик япроқлар гўё олов парчалари сингари бирпас ҳаволаниб, сўнгра оҳиста ерга тушарди. Кушлар ўзаро баҳслашаётгандек чуғурлашарди. Вилоят партия қўмитаси биноси рўпарасидаги хиёбонни кесиб ўтаётган Тўхтасин Норқуловичнинг руҳиятига табиатдаги бу ўзгариш айрича таъсир этиб, кўнглини баттар чўктирди. Атрофдаги манзара унинг тақдирига ҳамоҳангдек туюлди. Хазонрезги шу фаслга ўхшаб Тўхтасин Норқуловичнинг бахтиёр, фаровон кунлари ҳам

интиҳо топган, ўтган ҳаётни орқага қайтаришнинг ило-жи йўқ эди. Назарида оёқлари худди ҳозир чалишиб кетадигандек, қадамлари ўзига бўйсунмаётгандек туюларди. Шу зумда у ҳеч кимга кўринишни истамас, хиёбоннинг нариги томонида турган хизмат машинасига ўтириб тезроқ, фақатгина тезроқ уйига етиб олишга ошиқар, ўзи билан ўзи ёлғиз қолишни хоҳларди...

Аслида Тўхтасин Норқулович “ушлаган еримдан кесаман”, деб оёқ тираб оладиганлар тоифасидан эмасди. Ҳатто қўл остидагилар билан ҳам шахсий муносабатини бузмасликка уринар, гап катталашиб кетиши мумкинлигини сездими, дарҳол паст тушар ва мурса йўлини тутарди. Кейин эса учқундан аланга чиқармоқчи бўлган ходимнинг пайини қирқиш учун имконият изларди. Қулай пайт топиб, шундай оёғидан чалардики, уни қайтиб оёқда тик туролмайдиган, турганда ҳам аввалгидай юролмайдиган қиларди, яна бир муҳим жиҳати, оёқдан чалганда ҳам бошқаларнинг оёғи билан чаларди. Ўзи эса бошқалар назарида бу ишларга мутлақо дахли йўқдай, беҳабардай, ҳатто жабрдийдага ачинаётгандай, унга бирор ёрдам бериш истаги бордай-ю, лекин бу иш қўлидан келмайдигандай таассурот қолдириб, чеккада томошабинга ўхшаб тураверарди. Сиртдан сир бой бермасди. Фаолиятининг тағ-заминида фақатгина мансаб курсисида мустаҳкам туриш илинжи муҷассам эди.

Ахир у мансабдор бўлиб зарар қилдими? Турмуш ша-роитини яхшилаб олди. Кўрган кишининг оғзи ланг очиладиган ҳашамдор ҳовли-жой қилди. Унга кўчиб ўтиб, кўп қаватли уйдаги квартирасини тўнғич ўғли билан келинига қолдирди. Мол-дунё, ошна-оғайни ор-ттирди. Фарзандларини ўқитди, оёққа қўйди, ишларга жойлаштирди. Амали бўлмаганида у билан ким ҳисоб-лашарди-ю қуруқ илтимосини ким бажарарди! Бу ёғига яна тўрт-беш йил туриб берса, бас эди. Фарзандлари-ни ҳам каттароқ лавозимларга қўйдириб оларди. Ле-кин озиқ-овқат базасини текширтиргани ва аниқлан-ган камчиликларни вилоят халқ назорати қўмитасида

муҳокама қилиб, қўмита қарори билан база директорини беш ойлик маоши миқдорида жаримага торттиргани, вазифасидан озод қилиш тўғрисида юқори ташкилотига таклиф киритгани жуда қимматга тушди. База директорининг обкомнинг биринчи котиби билан алоқаси борлиги, принципиаллик қилиб катта, тузатиб бўлмас хатога йўл қўйганлигини кейин, вақт ўтгач тушунди. Кейинчалик орқаворотдан эшитишича, мазкур текшириш натижалари тўғрисида “Муштум”да фельетон босилиб чиққани биринчи котибнинг қаттиқ ғазабини қўзгаган ва қандай бўлмасин Тўхтасин Норқуловичнинг ўзидан ҳам бирор камчилик топиб “кафанини бичиш” тўғрисида ички ишлар бошқармаси бошлиғига топшириқ берганидан воқиф бўлди. Бежизга биринчи котиб муҳокама якунида Тўхтасин Норқуловичнинг “гўрига” тупроқ тортилгач, “Кирдикорларингизни “Муштум”га боплаб фельетон қилдирсак бўлади. “Муштум”га чиқиш қандай бўлишини билардингизу, лекин вилоятнинг обрўси тўкилишини ўйлаймиз. Ишнингизни прокуратурага оширсак партиянинг шаънига тегади”, демади. Бу илмоқли гапи билан коса тагида нимкоса борлигига ишора қилиш баробарида бошқаларга ҳам ўзига алоқадор одамлар билан “ўйнашишнинг” оқибати қандай бўлишини сездириб қўйди.

* * *

Тўхтасин Норқуловичнинг алламаҳалгача кўзи илинмади. Жавондаги соатнинг бир маромда “чиқ-чиқ”и назарида тинимсиз болға билан мих қоқаётгандек туюлар, тобора асабига тегарди. Ҳар хил ўй-фикрлар билан ўзини чалғитишга, эътибор бермасликка уринди. Бўлмади. Ниҳоят ўрнидан туриб соатни олиб трюмо ғаладонига қўйди. Трюмо ёғочдан эмасми, янада баландроқ чиққиляётгандек туюлди. Кейин уни шкафдаги чойшаблар орасига тиқиб, эшигини зич ёпди. Нафасини ичига ютиб, қулоқ тутди. Соат овози тинган эди. Энди терс ўгирилганча аллақачон ширин уйқуга кетган хотинининг пишиллаб нафас олиши ғашига тега

бошлади. Лавозимдан кетганига кўнгли учун таскин-тасалли бериш, “бошимизга соғ-омон юрсангиз бўлди”, дейиш ўрнига худди куни ўтмайдиган, ўлиб қоладигандек “Энди нима қиламиз, болаларимизни ҳам дурустроқ оёққа қўймадингиз”, қабилидаги пушаймонларини, аслида унинг гапига кириб шундай аҳволга тушгани, “Нима бўлса мендан кўрасиз. Сизга ўхшаб амали орқасидан иморат қураётганлар камми. Фалончиев дунёни еб ётибди, Пистончиев шаҳарни еб битирса ҳам ҳеч кимнинг иши йўқ”, деганини эслаб, хотини кўзига балодай ёмон кўриниб кетди. Уни уйғотиб, дашном бермоқчи, “одамдай, пишилламай ёт”, демоқчи бўлди. Лекин хотини яна кўнглига тегадиган бирор совуқ гап айтишини ўйлаб, фикридан қайтди. Ҳеч нарсани эшитмаслик учун бош устига ҳам пар ёстиқни қўйиб, кулоқларини беркитиб олди.

Хаёлини яна қора булутдай бугун, пахта байрамида Қосим Пирматович билан юз берган ўта нохуш воқеа тафсилоти қамрай бошлади. Минг афсус, байрамга беҳуда борди. Уйида, тинчгина ўтирса бўларкан. Аслида ўзининг оёғи тортмаганди. Шунга ҳам хотини айбдор. Аҳмоқ бўлмаса, келиб-келиб яна хотинининг гапига кирадими?

— Одамлар “Мансабда турганида келарди. Бўшатиладигандан сўнг ўзини четга олди”, дейишмасин. Ҳеч нарса бўлмагандай қўшилиб-қорилиб юраверинг. Каттакон яхши кайфиятда бўлади. Сизни кўриб бирор “иш-пиш”га қўйинглар, деб айтса, — қабилида маслаҳат бериб хотини ҳол-жонига қўймади.

Одатда бу байрам пахта тайёрлаш юзасидан белгиланган йиллик режа ва зиммага олинган юксак мажбурият бажарилгандан сўнг вилоят марказидан чеккароқдаги отчопарда ўтказиларди. Туманларга отчопар атрофидаги ҳудудлар тақсимлаб берилар ва бу ерларда кўчма савдо ҳамда умумий овқатланиш нуқталари ташкил этиларди. Милиция ходимлари теварак-атрофдаги йўлларни тўсиб олишар, транспорт ҳаракати тўхтатилар, отчопар атрофи турли хил автоуловларга тўлиб кетарди. Ичкари-

га фақат вилоятнинг санокли раҳбарларигина машинада киришарди. Бамисоли ер ёрилиб, қумурсқа чиққанидай отчопар пойи-пиёда катта-ю кичик томошаталаб оломонга тўлиб кетарди. Сайилмисан, сайил бўларди. Отчопар юқорисидаги баланд пештоққа саркотиб бошлиқ обқўмнинг бюро аъзолари, ижроқўм раиси ва ўринбосарлари ҳамда бошқа “казо-казо”лар чиқишарди. Улар орасида албатта Тўхтасин Норқулович ҳам бўларди. Пештоқдан куйида вилоят ташкилотлари раҳбарлари, халқ ҳурмат-эътиборига сазовор таниқли кишилар, юқори лавозимларда ишлаб нафақага чиққан фахрийлар, байрамга таклиф этилган ҳурматли меҳмонлар туришарди. Байрамни халқ депутатлари ижроқўмнинг вилоят кенгаши раиси қисқача кириш сўзи билан очади ва навбатни вилоят биринчи раҳбарига берарди. Саркотиб бу йил эришилган муваффақиятлар, жумладан, вилоят халқининг пахта етиштириш борасидаги фидокорона меҳнати тўғрисида маъруза қиларди. Гулдурос қарсақлар остида энг юқори кўрсаткичларга эришган, биринчи бўлиб зафар маррасига етган туман, жамоа ва давлат хўжаликлари, бригадалар раҳбарларига ҳар хил мукофотлар топшириларди. Шундан сўнг пештоқ остига чавандозлар таклиф этилар, кўпқари бошланарди. Дастлабки соврин эълон қилинар ва улоқни биринчи бўлиб саркотиб ташларди. Отлар йўрттирилиб улоқ талашишар ва ёлиб чавандоз улоқни пештоқ остига келтириб ташларди. Кейин улоқ ташлашни галма-галдан бошқалар давом эттиришарди. Кўпқаридан сўнг навбат томошаталаб оломоннинг олқиши, ҳайқириқлари остида пойтахтдан таклиф этилган қайсидир номдор қўшиқчига бериларди. Бундай талбирга таниқли санъаткорларни келтириш масъулияти икки-уч бор Тўхтасин Норқуловичнинг ҳам зиммасига тушган ва у ёзувчи дўсти Раҳмон Боғирий орқали бу топшириқни кутилганидан ҳам зиёда уддалаган, саркотибдан раҳмат ҳам эшитган эди. Ўйин-кулги, кураш, бошқа спорт беллашувлари, кўчқор ва хўроз уриштиришлар қизигандан-қизирди.

Хуллас, пахта байрамига келган Тўхтасин Норқулович машинадан тушиб, одамлар оқимига қўшилиб отчо-

пар сари юрди. Саркотиб маъруза қилаётган пештоқ қуй-исидаги майдонча ҳам гавжум эди. Тўхтасин Норқулович таниш-билишлар билан худди ҳеч нима бўлмагандай салом-алик қилиш асносида “саркотибнинг ёки ёнидаги битта-яримтанинг кўзи тушса, мабодо мени ҳам юқорига чиқишга таклиф этишса”, деган илинжда кўринадиган жойга келиб турди. Ҳаял ўтмай елкасидан кимдир туртди. Ўгирилиб қараса, касаба уюшмаси тармоқ қўмитаси раиси Қосим Пирматович.

— Ҳа, Қосим ака, — деган гапи оғзида, саломлашиш учун узатилган қўли ҳавода қолди.

У “ҳе” йўқ, “бе” йўқ:

— Тўхтасинбой, қани, пештоққа чиқмабсиз? — деди кесатикли оҳангда ва сохта жилмайди. — Мен ҳам эдим сендек, сен ҳам бўласан мендек. Ҳаммасини эшитдик. Мана, сиз ҳам биз қатори юраркансиз, от тугул, эгардан ҳам тушаркансиз.

Салкам ўн ёш катта бўлишига қарамай, ҳар доим “Тўхтасин ака”, “Тўхтасин Норқулович”, деб ўзи тугул, ҳатто соясига ҳам салом бериб юрадиган одамнинг амалдан кетганидан сўнг ўзгарганига қаранг. Орадан бор-йўғи уч кун ўтиб-а! Истеҳзо, беписанд, киноя аралаш айтилган бу калом, ич-этини тешиб ўтгудай кўз қарашлари Тўхтасин Норқуловични нақ бепичоқ сўйди.

Дастлаб, бирга ишлаб юрган пайтлари Қосим Пирматовичнинг ўзига “Тўхтасин ака” дея мурожаат қилиши жуда эриш туюлганди. Ҳатто уч-тўрт бор бунга эътироз ҳам билдирди. Қосим Пирматович ҳар гал “Сиз раҳбаримизсиз, подхалимлик эмас, ҳурмат маъносида айтаяпман”, дея ўз гапини маъқул қилди. Кейинчалик Тўхтасин Норқуловичнинг ўзи бу тахлит муомалага кўникди. Секин-аста нафақат Қосим Пирматович, балки бошқа у сингари ёши ўзига нисбатан катта кишиларнинг ҳам “Тўхтасин ака” қабiliдаги илтифотларига моневълик қилмайдиган, аксинча, қўмсайдиган, хуш ёқадиган бўлиб қолди. Аввал исмини айтадиган таниш-билишларининг ҳам “Тўхтасин Норқулович” тарзида гапиришларига майл уйғонди.

Шу боис Қосим Пирматовичнинг мутлақо кутилмаганда “Тўхтасинбой”, деганининг ўзиёқ юз-кўзи аралаш қулочкашлаб тарсаки тортгандек таъсир этган бўлса, қолган гаплари бутунлай ерпарчин қилиб ташлади. Тўхтасин Норқулович бир пайтлар саркотибнинг топшириғига биноан бошқарма бошлиғи бўлиб ишлаб турган Қосим Пирматовичнинг қўлидан ўз хоҳиши билан вазифасидан бўшатишлари тўғрисида аризасини ёздириб олган ва касаба уюшмаси тармоқ қўмитаси раслиғига ўтказтирган эди. Аслида Қосим Пирматович режалар шараф билан бажарилишини таъминлаётган, ўз соҳасини пухта биладиган, етарли тажриба ва обрў-эътиборга эга раҳбарлар сирасига кирар эди. Саркотиб Тўхтасин Норқуловични ҳузурига чақириб “Фалончиевни обқўмнинг бўлим мудирлигидан олишимизга тўғри келаяпти, “Қайси ишни берайлик” десак, у бошқарма бошлиқлигини сўраяпти, Қосим Пирматовичнинг аризасини олинг, ўрнига Фалончиевни элтиб қўясиз”, қабилида кўрсатма берди. Икки ўртадаги бу гапнинг иси чиқмаслиги, оғиздан гуллаб қўйгудай бўлса, ўзига нисбатан ишончга дарз кетиши, пировардида маломатга қолиши, ҳатто остига сув югириши мумкинлигини Тўхтасин Норқулович яхши англарди. Ўшанда у ариза ёзиши, бошқарма бошлиғи лавозимидан кетиши сабабини сўраган Қосим Пирматовичга ортиқча изох бериб ўтирмади.

— Нафақага чиқишимга бир йил қолганди. Лоақал шунгача ишлай, — деди ёд-хаёлига келмаган таклифдан ҳамон ўзига келолмаётган Қосим Пирматович хожасидан мурувват кутаётган хизматкордай илтижоли кўз тикиб. — Кейин ўзим кетаман.

— Лавозим ҳеч кимга отамерос эмас, Қосим ака, — деди Тўхтасин Норқулович ўзига яқин олгандай. — Биз ҳам бугун шу вазифадамыз, эртагами, илдингами жойимизни бўшатиб беришимизга тўғри келиши мумкин. Ҳаёт қонуни бу. Партия бу лавозимга сизни ишониб қўйганди, энди бошқа участкани лозим топаяпти. Бой амалий ва ҳаётий тажрибангиз, ташкилотчилик қоби-

лиятингиз, билимингиз билан шу соҳани кўтариб беришингизга ишонч билдираяпми. Касаба уюшмасида нафақадан кейин ҳам ишлайверасиз. Бирор катта манфаатдорлиги бор раҳбаргина курсисига маҳкам ёпишиб олади, кетишни хоҳламайди. Мен биламанки, сиз бунақа одамлар тоифасидан эмасиз. Ҳақиқий коммунист учун вазифанинг катта-кичиги йўқ.

Тўхтасин Норқуловичнинг бу фикри Қосим Пирматовичга худди “қўлга қарайдиган мол хасу хашакни, сомону пичанни фарқлаб ўтирмайди, эгаси охурига нимани ташласа шуни еяверади, қаёққа қараб етакласа ортидан юраверади” маъносида туюлди ва унинг замирида “курсини яхшиликча бўшатмасангиз, керак бўлса бошқармага текширишу тафтиш тайинлаб, камчиликларингизни топиб, шунча меҳнатингизни бир пулга чиқартириб лавозимдан олишимиз ҳам мумкин”, деган ишора ва таҳдид борлигини ҳам яхши англаб етди. Тўғри-да. Изиаса, нафақат вазифасидан озод этиш, балки устидан жиноий иш кўзгатишга асос бўладиган камчиликларини топиш мумкин. “Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан”, деган нақл бежиз айтилмаган. Қолаверса, шундай вазиятда пайсаллаган, қайсарлик қилган айрим раҳбарларнинг кейинчалик бошларига тушган қора кунлардан хабардор бўлганлиги учун ҳам ортиқча эътироз билдирмай ариза ёзди.

Лекин Тўхтасин Норқуловичга нисбатан муомаласини заррача ўзгартиргани йўқ. Худди аввалгидай ҳурматини ўринлатиб, илтифотини қанда қилмади. Дарду аламини ичига ютиб, юрагида сақлаб, чақиш учун чаён янглиғ қулай пайт пойлаб юрган экан. Мана, бугун нишини санчди. Нишини санчганда ҳам шундай санчдики, унинг захри Тўхтасин Норқуловичнинг эту суягига. Лекин Тўхтасин Норқуловичга нисбатан муомаласини заррача ўзгартиргани йўқ. Худди аввалгидай ҳурматини ўринлатиб, илтифотини қанда қилмади. Дарду аламини ичига ютиб, юрагида сақлаб, чақиш учун чаён янглиғ қулай пайт пойлаб юрган экан. Мана, бугун нишини санчди. Нишини санчганда ҳам шундай санчдики, унинг захри Тўхтасин Норқуловичнинг эту суягидан ўтиб, нақ юрагига тиедай қадалди, адои тамом қилди. Куруқ шакли-шамойили, жонсиз танаси қолди. Ўшанда Қосим Пирматовичга “Биз ҳам бугун шу вазифадамыз, эртами, индинми жойимизни бўшатишимизга тўғри келиши мумкин”, деб шунчаки унинг кўнгли

учун, гап тўғри келиб айтганди. Бироқ жойни бўшатиш ўзи ўйлаганчалик жўн, оғриқ, изтиробсиз, оғир асоратсиз кечмас экан. Айтиш, таскин бериш, ҳис этиш бошқа экану бошдан кечириш бошқа экан.

Бутунлай абгор ҳолатга тушган Тўхтасин Норқулович омон бўлса, оёғида тик юриб турса бундай таъналарни яна кўп бор эшитишига тўғри келиши мумкинлигини ўйлаб юраги баттар сиқилди. Байрамга келганига минг карра пушаймон бўлиб, боришга ундаган хотинини ичида болахонадор ҳақоратлаб, одамлар орасидан секин сирғалиб чиқди ва уйига жўнади.

— Ҳа, дарров қайтиб келдингиз? — деди дунёбеҳабар хотини ҳайрон қолиб. — Байрам тез тугадими?

— Ҳа, байрам мотам билан тугади, — деди қаҳру ғазаби бўғзига тиқилиб турган Тўхтасин Норқулович ва хотинини гумроҳлик, бефаросатликда айблаб сўкина кетди.

— Одамларни кўриб кўнглингиз очилади, деб ўйлагандим. Бу одамга яхшилик қилсанг ҳам балога қоласан, — дея хотини ўзини оқлаганча ташқарига йўналди ва ҳовлида айтган қуйидаги гаплари қулоққа чалинди. — У мен, нима десангиз чидаб, аламинни ичига ютиб юрадиган. Олдин иши оғир, чарчайди, дердим. Ишдан кетгандан кейин ҳам ўзгармайди, бу одам. Қайтанга беш баттар бўлаяпти.

Уҳлаёлмай қийналаётган Тўхтасин Норқулович ўзини бу қадар ярасини тирнайдиган, аламини янгилайдиган, айқаш-уйқаш фикрлардан чалғитиш учун Ойжамолни эслади. Тўхтасин Норқулович жуда зериккан, юрагига қил сиғмас даражада сиқилган пайтларда Ойжамол билан боғлиқ хушнуд кечинмаларини бир бошдан хаёлига келтирар, шу тариқа ўзини юпатишга уринар ва ташвиш-изтиробларини унутгандек, руҳияти энгил тортгандек сезарди.

Бу гал ҳам шундай бўлди. Қани энди, ҳозир хотинининг ўрнида ёнида Ойжамол ётган бўлса. Баъзан кайфиятсиз пайтларида “Зерикканингиз билан нима фойда. Шунини ҳам ўйлаб ўтирасизми. Бу дунё ўйлашингизга

ҳам арзимамайди. Қўйинг, соғлигингизни, ўзингизни ўйланг. Бор бўлсангиз, соғ бўлсангиз — шунинг ўзи катта давлат...”, дея таскин-тасалли берарди у. Худди гўдакдай оғушига олиб эркалар, “Тўхтасин ака, ўзининг акажоним! Муҳаббатим, султоним!” дея шивирлар, яна аллақандай ширин, ҳиссиётларини баттар туғёнлантирадиган сўзлар билан алқар, кўкраклари, бўйинларидан беозоргина, тўйиб-тўйиб ўпар, сўнгра оҳиста лабларига лабини қўярди. Шунинг баробарида Тўхтасин Норқулович елкалари, бўйинлари, юзларида аёл кафтининг тинимсиз, майин ҳаракати, ёқимли ҳароратини ҳис этарди. Эҳтирослар гирдобига тушиб кори дунёни, ўзи, ўзлигини бутунлай унутар, беихтиёр оғушидаги аёлнинг оппоқ, кафти тўлиб турадиган сийналари, бели, баданининг энг юмшоқ ва нозик жойларини силаб-сийпалар, сийналарининг учларини бармоқлари орасига олиб майин эркалаш асносида тўйиб-тўйиб ўпарди. Ойжамол Тўхтасин Норқуловичнинг белидан қаттиқ кучиб, оғушига маҳкам тортар, ҳаракатлари, ёқимли сўзлари билан бирга бўлишга мойиллигини тобора кучли ва ошкора намоён этар, вужудлар қовушган лаҳзаларда эҳтирослари шу қадар жунбушга келар, шундай ҳаракатлар қилар, тез-тез, энтикиб нафас олар, ҳиссиётларга баттар берилиб шундай ёқимли сўзлар айтар, шундай лаззат улашардики, Тўхтасин Норқулович гўё дунёга қайта келгандай енгил тортар, тани сўз билан ифодалаб бўлмас даражада роҳатланар, руҳи тиниқлашар, ўзини худди етти қат осмонда учиб юргандек ҳис этарди. Баъзан ҳатто қулоқларига оҳистагина “Эркажоним, пишигим”, дея эҳтиросли пичирлашлари “Паҳлавоним, арслоним”, деяётгандек ёқимли туюларди.

Аслида Тўхтасин Норқуловичнинг қўл остида ишлайдиган хотин-қизларга ёмон назар билан қараш фикри ҳам, майли ҳам йўқ эди. Боиси, қишлоқда ота ўрнига оталик қилган, ўқитган тоғаси Тўхтасин Норқулович катгалар назарига тушиб, амал пиллапоялари бўйлаб юқорилайвергани сари “Одамнинг икки нафси бор. Бири — томоги, ўзгалар ҳақиға кўз олайтириш, мол-

дунё орттиришга берилиш. Бири — оёқлари орасидаги нафси. Бегоналарга қарайдиган, аёллар билан айшишратни ўйлайдиган одам. Шу икки нафсини тийган киши барака топади. Мендан насиҳат, ўсай, обрў олай, десангиз шу икки нарсадан ўзингизни тийинг, жиян! Нариги дунёда ҳам бошлиқларни гуноҳу савобини унинг қўлида ишлаган кишиларнинг рози-норозилигига қараб ажр қилади”, дея панд берганди. Ишхона ҳам оила, раҳбар — оила бошлиғи. Қолганлар яхшими, ёмонми, шу оиланинг аъзолари. Ахир, қайси эс-ақли жойидаги инсон ўз оиласи аъзоларига кўз олайтиради, уларга нисбатан эгри кўнгилга боради. Бундай оила бошлиғининг бошқалар олдида маъқеи, ҳурмат-эътибори бўлиши мумкинми? Шу тахлит мушоҳада юритиши туфайли ҳам Тўхтасин Норқулович бош бошқармага бошлиқ бўлиб ўтган пайтларда Ойжамолга айрича эътибор бермаган, эътибор берганда ҳам ёмон ҳаёлга бормаган эди. У Ойжамол вилоятда “кимсан — фалончи”нинг қизи, “кимсан — пистончининг келини” эканлиги, Москва давлат университетини тугатганлиги, рус тилини пухта билиши ва саводи жуда яхшилигини билар, барча ёзиш-чизиш ва бошқа расмий ҳужжатлар деярли рус тилида юритилиши боис Ойжамолнинг ходимлар бўлими бошлиғи бўлиб ишлаётганлиги айни муддао эди.

Тўхтасин Норқулович бир гал у келтирган ҳужжатларни кўздан кечираётиб, қандайдир рақамларга тушунмади ва рўпарасида савол назари билан тикилиб турган Ойжамолдан изоҳлаб беришни сўради.

— Нимани айтаяпсиз, кани?

Ойжамол ён томондан Тўхтасин Норқуловичга яқин келди ва хиёл энгашиб, стол устидаги қоғозга қаради. Шунинг баробарида Тўхтасин Норқуловичнинг елкасига аёлнинг юмшоқ сийнаси хиёл тегиб кетди. Ёз эмасми, енгсиз кўйлак кийган Тўхтасин Норқулович унинг ажиб, иссиқ тафтини туйиб галати бир ҳолатга тушди. Аъзои-баданига ҳузурбахш ҳиссиёт югурди. Бутун сезгилари нақ елкасига кўчгандек ҳолатда, бетизгин, ёқимли ҳаяжон измида ёнидаги аёлга қаради. Кўзлари Ойжамолнинг маъсум боқишларига тўқнашди.

— Мана бу цифрларни айтаяпман, — Тўхтасин Норкуловичнинг руҳиятида кечаётган ўзгаришлар овозига ҳам кўчган эди.

Ойжамол уларни изоҳлашга тутинди. Тўхтасин Норкулович аёлнинг нафасини туйиб, баттар ҳаяжонга тушди. Лекин сиртда сир бой бермасликка, ўзини худди ҳеч нарса сезмагандек хотиржам тутишга уринарди. Ҳатто “Қанақа аёлсиз, нарироқ тулинг”, демоқчи ҳам бўлди. Вужудида тугёнланган ёқимли ҳиссиёт олдида ожизлик қилди, бундай дейишга журъати етмади. Аксинча, ўзида ҳам қандайдир ички эҳтиёж, мойиллик устун келди. Бу ҳолат атиги бир неча дақиқа давом этди. Ойжамол рақамларни изоҳлаб бергач қоматини кўтариб, яна бошлиқ рўпарасига ўтди. Тўхтасин Норкулович ўзига қадалган нигоҳларда энди изоҳсиз-изҳорсиз қандайдир ҳадик, ибо, меҳр уйғунлашган ифодани уқди ва:

— Раҳмат, бориб ишингизни қилаверинг, — деди.

Шу-шу Тўхтасин Норкулович Ойжамолга зимдан айрича эътибор берадиган, кузатадиган бўлди. Ниҳоятда дид билан кийинадиган, қадди-қомати жуда келишган, пардоз-андозсиз ҳам чиройлилиги “Ўтган кунлар” фильмидаги Кумушга ўхшаб кетадиган бу сулув аёлнинг ўзига пинҳона, сирли қарашлари, меҳр, илтифот кўрсатишдан муддаоси нималигини ўйлаб боши қотди. “Ойжамол нега бундай қилаяпти? Унга нима етишмайдийкин... Ёки мени домига илинтириб, кейин йўригида юритмоқчими? Асли енгилтакмикин? Балким олдинги раҳбар билан “дон олишгандир”. Лекин ҳозиргача унинг ёмон йўлга юрганини ҳеч кимдан эшитгани йўқ. Аксинча, жамоа ҳурмат қилади, у тўғрида ҳамма жуда яхши фикрда. Нима қилсин, ҳеч нарсани сезмаётган, эътибор бермаётгандай у билан расмий муомала қилиб юраверсинми, ишидан бирор камчилик топиб ранжитсинми ёки кўнглига қўл солиб кўрсинми? Кейин ҳаммага айтса, “мени ким деб ўйлаяпсиз?”, деб шармандамни чиқарса-чи? Бу гап отаси, қайнатасининг қулоғига етса. Улар тинч қўйишмайди. Ҳозир оёқлари узангида бўлмаса ҳам обрў-эътиборлари бор, катта-

конга кириб устимдан арз қилиб амалдан олдириб ташлашлари ҳеч гап эмас. Отим бир ёмонга чиқдими, бир бор омад юз ўгирдими, тамом...”

Тўхтасин Норқулович шундай, бири бошқасига зид мушоҳадалар билан қатъий қарорга келишга иккиланар, Ойжамолга яқинлашишга юраги дов бермас, унинг илиқ муносабати, иболи, меҳрли қарашлари, гапиришларини ёқтириши боис ўзидан узоқлаштиришни ҳам истамас эди.

Ўша, Ойжамол билан ўртадаги мавҳум, ҳарир парда илк бор қўтарилган ва ноҳос зулмат оғушида чаққан чақиндай мунаввар тортган борлиқ сингари муносабатлар мутлақо кутилмаганда ошкоралашган, меҳр ришталарини бир-бирига боғлаган кун Тўхтасин Норқуловичнинг туғилган куни эди. Уч-тўрт кун аввал хотини билан ораларидан “ола мушук” ўтганди. Ўша куни Тўхтасин Норқулович ишдан бироз бемаҳалроқ қайтди ва безовта қилмаслик учун эшикни ўзидаги калит билан очиб, уйга киргач секингина меҳмонхонага ўтди. Чироқни ёқиб кийимларини алмаштирди. Кейин курсига чўкиб бугунги газеталарни кўздан кечиришга тутинди.

— Кеч келдингиз? — деди уйқусираган кўзларини ишқаганча қушни ётоқдан туриб келган хотини.

— Комиссиялар билан районда эдик.

Хотини журнал столи ёнидаги курсига ўтирди. Унинг кўз қарашлари, таралдувланишидан муҳим қандайдир гап айтмоқчи эди. Тўхтасин Норқулович буни пайқамагандек, газеталарни варақлашда давом этди.

— Қаҳрамонлар стенка олибди, — хотини иккинчи қаватда турадиган ва эри ароқ заводида ишлайдиган қўшнисининг ўғлини от тутаетган эди.

— Ха, — Тўхтасин Норқулович хотинига бир қур назар ташлаб яна ўқишда давом этди.

— Руминский экан, жуда чиройли, — деди хотини бироз жимликдан сўнг.

Тўхтасин Норқулович хотинининг гапини жавобсиз қолдириш, вазиятни сунъий равишда кескинлаштиришини билганлиги учун ҳам маъқуллади:

— Импортний нарсаси асли чиройли бўлади.

— Хозбазага келган экан. Биз ҳам олсак бўларди, мана, бу ерга қўярдик, — деди хотини ён деворни кўрсатиб. — Сўрасангиз йўқ, демас.

— Хозбазадагиларни танимайман, — деди жўрттага Тўхтасин Норқулович.

— Қаҳрамоннинг дадасига айтсангиз-чи.

— Чўнтагим кўтарса, Қаҳрамоннинг дадасисиз ҳам олиб берарман.

— Бир гап айтдим, дарров пулга боғлайсиз.

— Ахир бепул бермайди-ку. Ойлик олай, кўрамиз.

— Ойлигингизни рўзғорга зўрға етказамизу...

— Нима? Ёки пора олиб қамалиб кетишимни хоҳлайсанми? Ўша стенкасиз ҳам кунимиз ўтар.

— Мен кунимиз ўтмайди, дедимми? — хотинининг кўзида ёш айланди. — Кийимлар, идиш-товоқни стенка саришта қилади. Кийимларни қаерга қўйишни билмайман. Ҳозир кимникига борсангиз ҳам стенкаси бор. Биров келса, тўртта деворни кўриб айб қиладиям, деб ўйламайди, бу одам.

— Стенкамиз учун келадиган одам майли, асло келмасин.

— Биламан, сизга одам иси ёқмайди!

— Эй, қўясанми, йўқми?! — Тўхтасин Норқулович деярли бақириб, қўлидаги газетани столга урди. — Пул тўпласак олармиз ўша сабил қолгурни. Биласан, ўтган ойликдан деворга қолин олдик, аканг тўй қилди, икки яшик арақ элтдик.

— Ие, ҳали акагинамни тўйларига этган икки яшик арағингизни миннат қиласизми? — хотини энди астойдил ғазаби қўзиган, Тўхтасин Норқуловичга нафратли нигоҳларини бигиздай қадаганди. — Айтаман, келтириб берадилар ўша арағингизни!

— Мен келтириб берсин, деяётганим йўқ. Вақт-соати келса, олармиз ўша стенканим, бошқасиниям.

— Бўлмаса, акамнинг тўйини аралаштирманг. Қарз қиёматга қолмас. Ҳали тўй қилсак икки-уч ҳисса қилиб қайтарарлар, акагинам.

— Қанақа одамсан? Тушунишниям истамайсан.

— Сиз тушунадиган одам.

— Ҳе, ўша стенканинг ҳам, сенинг ҳам падарингга лаънат!

— Падарим сизга нима қилди, сўкасиз?

— Тилингни тий!

— Тиймайман!

Тўхтасин Норқулович ўзини тутиб туролмади. Жаҳл билан ўрнидан турди. Бир қўли билан хотинининг бошидан ушлаб, иккинчи қўлининг кафтини оғзига босди.

— Тилингни тий! Битта гапдан қол, ҳайвон, — деди тишлари ғижирлаб.

Хотини силтаниб эрининг қўлидан чиқди.

— Сен ўзинг ҳайвон! — дея уввос солиб йиглаганча ўзини эшикка урди, ётоққа кириш ва ортидан эшикни ёпиш асносида овозини хийла кўтарди. — Мен ўзимга янги чиққан материалдан бир кўйлаклик олиб беринг, деганим йўқ. Уйимизни бутлайлик, дедим. Одам йўқликка чидайди, камликка чидамайди. Пешанам...

Хотини тилига зўр бериб яна алланималар дерди. Тўхтасин Норқулович жаҳли баттар қўзиб, бир хаёли ўгиб дўппосламоқчи бўлди. Яна шайтонга “ҳай” бериб, гап уқтириш бефойдалигини, жанжаллари қўни-қўшниларга эшитилишини ўйлаб ўзини қўлга олди. Хотинининг “дийдиё”сини эшитмаслик учун меҳмонхона эшигини ҳам зич ёпиб қўйди.

Тўхтасин Норқулович хотинининг ораларида юз берган жанжал, гина-кудуратни унутиб, ҳаётидаги энг қувончли сана билан лоақал бир оғиз табриклашини кутганди. Хотини аслида бугун эрининг туғилган куни эканлигини билса ҳам атайдан, баттар алам қилдириш учун бу тўғрида оғиз очмади. Ўзини бепарво, гўё уйда эрининг борлигини сезмагандек эътиборсиз тутди. Қошқовоғини ҳам баттар уйиб олди. Асли унинг одати шунақа эди. Ораларидан “ола мушук” ўтса, айбни нуқул эридан қидирар, бир ҳафта, ўн кун, баъзан ҳатто ойлаб эътиборсиз бўлиб, иложи борица хатти-ҳаракатлари билан норозилиги, ёқтирмаслигини сездиришга ҳаракат қилар, тўшақда ҳам нуқул терс ўгирилиб ётар, ўзи-

га яқинлаштирмас, Тўхтасин Норқулович бемаҳалроқ ишдан қайтса, атайдан чарчаганлигини баҳоналаб, ўрнидан турмас ёки ухлаб қолганга ўхшаб ётаверар, ҳатто бир оғиз “овқатланасизми”, деб сўрашни ҳам эп кўрмас, хуши келмаса икки-уч кун қозон ҳам қайнатмас эди. Баъзан бошқа хонада боласига қараётиб ёки ошхона юмушларига уннаётиб гўё бировга гапираётгандек “пешанаси шўрлиги, эрининг номи улуг, сурпаси қуруқ” лигидан нолир, турмушини борди-келди қилаётган қайсидир қўшнилари, таниш-билишлар билан таққослар, уларнинг тўкис яшаётганлари, хотинларини тушунишлари, эъзозлашлари, аксинча, ўзининг бу хонадонда қадри йўқлиги, ҳаммадан камлигини айтиб кўз ёши қиларди. Аслида бу гаплар “қизим, сенга айтаман, келиним — сен эшит” қабилида ўзига қаратилганини Тўхтасин Норқулович жуда яхши тушуниб турар, жанжал баттар катталаشمасин, деган мулоҳазада ғзабини ичига ютар, атай ўзини эшитмаётганга олар, баъзан жуда бўлмаса, кўчага чиқиб кетарди. Хотинининг шундай пайтларда эридан изн ҳам сўрамай уч-тўрт кун қишлоққа, онасиникига кетиб қоладиган, бир сўз билан айтганда, борнинг қадрига етмайдиган, йўқнинг орзу-ҳавасини қиладиган одати бор эди. Хуллас, бу хонадонда “дока рўмолнинг қуриши” қийин ва узоқ кечарди.

Улар турмуш қуриб шаҳарга кўчиб келгач уч йилча ижарада туришди. Ўшанда тинч-тотув яшашарди. Бир-бирларига ниҳоятда меҳрибон эдилар. Тўнғич фарзандлари ҳам шу пайтда туғилди. Хотини алоҳида уйлари бўлишидан бўлак нарсани орзу қилмасди. Тўхтасин Норқуловичга ишхонаси томонидан янги қурилган уйлардан тўрт хонали квартира беришганида хотинининг қувонганини айтмайсизми. Ўшанда дунёда ундан-да хотиржам, тинч, ундан-да тўкис одам йўқ эди. Лекин кейинчалик қўни-қўшнилари билан борди-келди қилиб, икки-учта дугона орттиргач уларга тақлид қиладиган, гапга кирадиган, бўлар-бўлмасга ҳар хил талаб қўядиган, имкондан ортиқ нарсаларга эга бўлишни, эрини ўз йўриғидан юритишни истайдиган қилиқ чиқарди.

Баъзан нонушта устида ёки телевизор кўраётиб бошланган шунчаки суҳбат гап талашишга айланар, бир томон гапдан қолмаса, кети катта жанжалга бориб тақалар ва ҳатто аразлашиш билан тугарди. Тўхтасин Норкуловичнинг жаҳл устида хотинини дўппослаган пайтлари ҳам бўлди. Кейин англаб етдики, унга тушунтириш, уриб-сўкиш бефойда. Нуқул билганидан қолмайди, ўзининг фикрини маъқул қилади. Бўғзига пичоқ тираганда ёки бошини кундага қўйганда ҳам оғзидаги гапини айтиб қолади.

Тўхтасин Норкулович хотинининг оддий, аниқ-равшан, ҳатто ёш бола ҳам англай оладиган ҳақиқатни тушунишни истамаслиги, оилада ўз ҳукмини ўтказишга уриниши, нарсепарастлиги, бошқалардан ранг олиши тўғрисида кўп бор мулоҳаза юритган ва бу одатлар унга сут билан кирган, деган тўхтамга келганди. Негаки, қишлоқларидаги боғчада мудира бўлиб ишлайдиган онаси боғчани худди маҳрига тушгандай ҳис этар, бу даргоҳдаги энагадан тортиб тарбиячи-ю ошпазгача унинг гапи — гап эди. Эри педагогика институтини битирган, олий маълумотли жисмоний тарбия ўқитувчиси эканлигига қарамай боғчада хўжалик ишлари мудири бўлиб ишлар, хотинининг йўриғидан чиқиш нари турсин, миясида бундай фикрнинг ўзи йўқ эди. Аксинча, исмини айтмай “Пошшо” деб атар, гавдаси катта, бақувват бу эркак гўё эртақдаги Алоуддиннинг сеҳрли чироғидан чиққан девдай хотинининг амрида ҳозир у нозир эди. Борди-ю хотини “дадаси, шу ерда бир кун қимирламай ўтиринг”, деса, “Хўп, пошшо”, деб ўша жойда кун бўйи қимирламай ўтирарди. Тўхтасин Норкуловичнинг фаҳмлашича, қайнанаси эрига эр сифатида эмас, қўл остидаги итоаткор хизматкор сифатида муомала қилар, ўтирган ўрнини бировга берадиган аёл эмасди. Қайнанаси улар борган пайтларида ҳол-аҳвол сўрашгач, эрига юзланиб:

— Дадаси, дастурхон олинг! — дерди худди дастёрига иш буюраётгандай хотиржам.

— Ҳозир, пошшо!

— Чой ҳам қўйдингизми? — деб сўрарди эндигина қайтиб келиб дастурхон бошига ўтирган эридан.

— Қўйдим, пошшо.

— Дадаси, овқат қилмаймизми?

— Нима ейсиз, пошшо?

Бундай муомала Тўхтасин Норқуловичнинг гашини келтирар, қайнатасини “ҳе, “пошшо”ламай кет, эр-как бўлмай ўл”, деб ичида бўралаб сўкар, лекин сирт-да сир бой бермас, эркак кишининг хотинга шу қадар эрку ихтиёрини бериб қўйганлигига ҳайрон қоларди.

Тўхтасин Норқулович хотини ҳам онасига ўхшаб эрига ҳукмини ўтказиб олишни хоҳлашини, аксарият оилавий можаролар замирида айнан ана шу муддао ётганлигини жуда яхши тушунарди. У ҳеч қачон билганидан қолмас, хотини ҳам ён беришни, паст тушишни истамасди. Турмуш қурган дастлабки йиллари аҳил-иноқ яшаганларининг сабаби бир пайт меҳри ийиб кетган хотинининг айтишига қараганда, қайнанаси “эрининг кўнглини топ, раъйига бор, бола туққанингча енгидан кириб ёқасидан чиқ, кейин йўлингга солиб ол. Эркакка эрк берсанг, мушукка ўхшаб ким кўз сузса, ўшангга суйкалиб кетаверади. Ўрталарингда бола бўлгандан сўнг нима десанг, кўнади. Бола — эр-хотини бир-бирига боглаб туради”, деган экан.

Авваллари хотини аччиқланиб қишлоққа, онасининг уйига кетиб қолган ёки оилавий можаролар девор ошиб кўчага чиққан, беҳуда хархаша ва талаблардан жони нақ ҳалқумига келган пайтларда Тўхтасин Норқулович қайнанасига мурожаат этган, унинг қизини инсофга чақириши, ўзаро муносабатларига холисона, адолатли аралашувига умид боғлаган. Бироқ қайнана тўғри тушуниш, қизига панд-насиҳат бериш ўрнига:

— Аёл киши ҳеч қачон эрига ёмонлик истамайди, куёв. Бола-чақам, рўзгорим, дейди. Катта-катта пошшолар ҳам онаси, хотинининг маслаҳати билан юртини идора қилиб ёмонлик кўрмаган, куёв, — қабилидаги гаплари билан Тўхтасин Норқуловичнинг ўзини айбдорга чиқарган. Қизининг ёнини олган, аразлаб борган кезларида ҳам қайнонасининг ақидаси шундай эди:

“Тўққиз ой қорнига, йигирма икки йил уйига сиққан беласи бундан кейин ҳам ортиқчалик қилмайди”.

Тўхтасин Норқулович охир-оқибат доно халқ “Она-сини кўриб қизини ол”, деган пурмаъно ҳикматни бе-жиз айтмаганлигини англади.

Бу тахлит яшашга чек қўйиш учун хотини билан аж-рашиш ёки тақдирга тан бериш, мураса қилиш, унинг инжиқликларига чидаши, эътибор бермаслиги керак эди. Оила бузилса, ўртада фарзандлари бор, одамлар нима дейди. Қолаверса, қайнанаси тинч қўймаслиги, шахси-га ҳам маънавий-ахлоқий жиҳатдан доғ тушиши мум-кин. Тўхтасин Норқулович гарчи кўникиши қийин кеч-са-да, иккинчи йўлни танлади.

Қиш ўрнини баҳор эгаллагани, тун чекиниб тонг ёриш-гани сингари вақт-соати етиб яна хотинининг ўзи очилиб кетар, худди ҳеч нарса кўрмагандек, ўрталарида нохуш-лик юз бермагандек юраверар эди. Кўпинча бундай ўзга-риш ўзи ишонадиган ва яқиндан биладиган қайсидир дугонасининг панд-насиҳати, телевизорда намоёиш этил-ган қайсидир кўрсатув, радиодан берилган қандайдир эшиттириш ёки газета-журналда ўқиган қандайдир мақола таъсирида кечарди. Бирор кишининг омади юришмаганли-ги, бахтсизлигини кўрганда ёки кўча-кўйда баттол, жан-жалкаш, уй-рўзгорига қарамай қўйган, хиёнатчи эри дас-тидан куйиб ўгаётган бирорта аёлнинг ҳасратларини эшит-ганда Тўхтасин Норқуловичга шунақаям меҳрибон бўлар, кўнглини овлашга уринар, беҳуда инжиқликларидан аф-сусланар, турмушига минг карра шукрона айтар, энди ортиқча талаблари билан зериктирмасликка аҳду паймон қилар, ҳатто онт ичар, гапнинг қисқаси, бутунлай бошқа аёлга айланарди. Бундай муҳит хонадонда қанча муддат ҳукм суриши ҳам аксар ҳолларда хотинининг ўзига ва “пошшо” онасига боғлиқ эди.

Хуллас, туғилган куни жуфти ҳалолидан бир оғиз илиқ калом эшитмаган Тўхтасин Норқулович кайфият-сиз, дили хуфтон бўлиб нонуштани ҳам чала қилди ва хизмат машинасига ўтириб ишга жўнади. Одатда уйдан қандай кайфиятда чиқишидан қатъий назар шофёри-

дан ҳол-аҳвол сўрарди. Бугун қош-қовоғи уйилган бошлиққа шофернинг берган саломи ҳам жавобсиз қолди.

Кабинетида ёрдамчиси келтириб қўйган почтани кўздан кечириб ўтирганди. Эшикдан Ойжамол кириб келди. Хона ўртасида тўхтади. Қўлида қоғозга ўроғлиқ нимадир бор. Тўхтасин Норқуловичнинг “Эшитаман, нима гапингиз бор”, деган маънодаги совуқ қарашига жавобан:

— Тўхтасин ака! Туғилган кунингиз билан табриклайман, — деди уялганидан юзлари дув қизариб. Овози ҳам қандайдир ғалати эшитилди. Ойжамол биринчи бор “ака”, деб мурожаат қилаётган эди.

Тўхтасин Норқулович мутлақо кутилмаган бу муносабатдан гангиб, астойдил миннатдорчилик изҳор этишини ҳам, ўзини шунчаки эшитаётган, аҳамият бермаётгандай кўрсатишини ҳам билолмай, аросатда қолганди.

— Доим соғ бўлинг! Бахт, омад ҳеч қачон сиздан юз ўгирмасин! — деди Ойжамол энтикиб. У гўё кўнгил берган кишиси билан илк учрашувга келгандай ҳолатда эди.

Тўхтасин Норқулович беихтиёр ўрнидан турди ва Ойжамол томон юрди. Ички бир ҳаяжон, қандайдир, эҳтимол дунё алломалари тадқиқ қилаётган ва ҳамон илмий асослаб беролмаётган “олтинчи сезги” измида уларнинг қўллари бир-бирига узатилди. Кейин Тўхтасин Норқулович Ойжамолни оғушига тортди. Бундай муносабатни мутлақо кутмаган ва гангиб қолган аёл ҳам беихтиёр унинг хоҳишига бўйсунди. Тўхтасин Норқулович кўксига Ойжамолнинг юмшоқ сийналари теканини, аъзои-бадани тафтини ҳис этди ва юзидан ўпди. Бир лаҳза еру замин, мавқе-ю мартаба унутилди. Ҳаммаси кутилмаганда, изоҳ-изҳорсиз, мутлақо табиий рўй берди. Тўхтасин Норқулович дафъатан нақадар қалтис ҳаракат қилиб қўйганини англаб ҳушёр тортди ва ноҳос биров кириб қоладигандек тезда ўзини бир қадам орқага олди.

— Раҳмат, Ойжамол! Миннатдорман, — деди ҳаяжонланиб ва қўлидаги нарсасга ишора қилиб қўшиб қўйди. — Буниси энди ортиқча. Илтимос, олиб бординг!

— Ундай деманг! Ёқмаса, ташлаб юборсангиз ҳам майли!

Ойжамол шундай деб қўлидаги нарсани стол устига қўйиб ортига бурилди ва эшикка қараб йўналди. Тўхтасин Норқулович бир муддат нима қилишини билмай хона ўртасида тик туриб қолди. Кейин ички телефон орқали ёрдамчисига ҳузурига ҳеч кимни киритмаслигини тайинлаб, табиий қизиқиш билан қоғозга ўроғлиқ нарсани олиб очишга тутинди. Унда чиройли стол соати, ручка ва гулдаста сурати туширилган откритка бор экан. Откритканинг орқасига ёзув машинкаси билан қўидаги сўзлар битилган эди.

“Тўхтасин ака!

Туғилган кунингиз муборак бўлсин. Ҳамиша исмингиз жисмингизга монанд, дарду ғам кўрмай яшанг. Ҳаётда юзингиз ёруғ, қаддингиз мағрур, нон-насибанингиз, бахтингиз бутун бўлишини тилайман...”

Откриткага бир энлик қоғоз ҳам қистирилган эди.

“Сизга ўзим учун энг қадрли ва муқаддас — отам чет элдан келтирган ва тўйим кuni менга совға қилган соатни бердим, — деб ёзилган эди унда. — Юрагингиз ана шу соатдек бир маромда уриб ва умр ўткинчилиги, мансабу бойлик омонатлиги, бевафолиги, фақат меҳр абадийлиги, инсон то тирик экан ана шу покиза, беғубор туйғуга ташналиги, шу туйғугина қалбига ҳарорат, умид, ишонч, поклик бағишлашга қодирлигини эслатиб турсин.

Ўзингизга эп кўрсангиз шу соат ҳамиша ҳамроҳингиз бўлсин. Эп кўрмасангиз ташлаб юборсангиз ҳам розиман...”

Ўша кuni Тўхтасин Норқулович ерда юрдими, осмондами — билмайди. Ҳамма нарсани унутди. Ойжамолнинг ёзганларини қайта-қайта ўқиди. Деярли ёд бўлиб кетган бўлса ҳам ҳар гал уларга кўз югуртириб, гўё сўзлар орасида яширинган яна ниманидир излади. Соатни эринмай, ноҳос узоқ қидирган ноёб топилма қўлига тушган қадимшуносдек синчиклаб кўздан кечирди. Сўнгра қайтиб яна иш столи устига, варақландиган календарь ёнига қўйди.

Тўхтасин Норкулович одатда керак бўлса Ойжамолни ички телефонда боғланиб чақириб оларди. Бу гал иш куни охирлашига яқин ходимлар бўлими бошлиғини ёрдамчиси орқали айттирди. Ойжамол кириб келгач, ўрнидан туриб рўпарасига борди ва бирор сўз айтмасдан унинг ўнг қўлини аввал кафтлари орасига олиб силади, кейин хиёл энгашиб оҳиста лабини босди. Белидан қўлини ўтказиб секингина бағрига босди ва бир муддат силлиқ, тиниқ, оппоқ юзларига юзини қўйди. Юзига аёлнинг қайноқ лаблари теккани, ийманиб, ботиниб-ботинмай ўпганини туйди аъзои-бадани жимирлаб, борлигини қайноқ ҳарорат, ажиб ҳиссиёт чулғади.

— Ойжамол, — деди ҳаяжон билан шивирлаб. — Ожизлигим учун кечиринг!

Аслида “Бунчалар меҳрибонсиз, сулуvsиз. Ердаги фариштага ўхшайсиз, мени туғилган кунимда шунчалар бахтиёр қилдингизки...” демоқчи эди. Аммо айтишга ботинолмади. Назарида бу тахлит изҳор ўзига ярашмайдиган, ниҳоятда эриш ва бачкана туюлди.

— Тўхтасин ака! Яхшимас. Биров кириб қолса... — деди Ойжамол энтикиб ва бирдан ҳушёр тортиб, хиёл орқага чекинди.

“Демак, биров кириб қолмаса, кўрмаса, билмаса, бас! Ҳамма нарса мумкин!” Тўхтасин Норкуловичнинг кўнглидан шундай ўй кечди ва чиндан ҳам кабинетда бу қадар қалтис ҳаракат, кўнгил майлига бўйсуниб, эҳтиросга эрк бериши яхши эмаслигини, ақл-идрок, фаҳм-фаросат, ўта ҳушёрлик ва эҳтиёткорлик билан иш тутиши кераклигини англаб, оромкурсига бориб ўтирди.

Ойжамолнинг отаси ҳам, қайнатаси ҳам вилоятдаги катта ташкилотларнинг раҳбарлари эдилар. Ҳар иккалаларининг ҳам обрў-эътиборлари баланд, бир оғиз каломлари билан унча-бунча битмайдиган юмушлар ўринлаб, битта-яримта “пиёда” юрган одамнинг оёғи “узанги”га илинар, қушбеги билан шовла емайдиغانлар тоифасидан эдилар. Ойжамол Москвада ўзи билан бир даргоҳда таҳсил олган қўшни вилоятлик йигитга кўнгил берган, икковлари турмуш қуриш учун аҳду

паймон қилишган, ўқишни тугатишгач ундан икки-уч бор совчилар келган, отаси аввал “тақдири кўшилган бўлса, кўрамиз, маслаҳатлашайлик”, деб аниқ жавоб қайтармай пайсаллаган, бу орада ошна-оғайнилари орқали зимдан у йигитнинг таг-тугини суриштирган ва ога-онаси ўз таъбири билан айтганда оддий деҳқон эканлигини аниқлагач, “бизнинг тенгимиз эмас экан”, деган қарорга келган ҳамда совчиларга фарзандларини шунча йил олисда ўқитганлари етарлилиги, бу ёғи кўз олдиларида бўлишини хоҳлашларини айтиб, қатъий рад жавобини бериб юборган эди. Қиз ҳам ота-оналарининг раъйига қарши боролмади. Ином-ихтиёрни уларга қўйди. Тақдирига тан берди.

Тенг-тенги билан, деган ақидага риоя этишиб, ота-онаси Ойжамолни бошқа бир йигитга турмушга чиқаришди. Қудалар ўзларича вилоятдаги мавқелари, мансаблари, бой-бадавлатликлари, ҳовли-жойлари, юриш-туришларини, қолаверса, келгусида, қон-қариндош тутинишгач бир-бирларига нечоғли ҳамиятлари тегиши ва қапчалик манфаат кўришлари мумкинлигини ҳар томонлама хомчўт қилиб чиқишганди. Лекин фарзандлар, тақдирлари бир-бирига кўшилаётган ёшлар тенг тушишмади. Куёв онлада битта ўғил эди. У бадавлат хонадонда ўсган, пулнинг кучи, отасининг обрў-эътибори орқасидан вилоят марказидаги олий ўқув юртида таҳсил кўрган ва ўқишга ҳам эл қатори жамоат транспортида эмас, отасининг хизмат машинасида қатнаган. Диплом олгач, отаси ишга жойлаштириб қўйган, ҳаётда умуман қийинчилик кўрмаганди. Уйлангунга қадар қизлар билан юришнинг ҳам камини қўймаган, кейинчалик ичкиликка берилган, ҳатто яширинча гиёҳванд модда истеъмол қилишга ўтган эди. У Ойжамолга маҳрига тушган бир буюмдек муомала қилар, истаса эркалаб-юпатар, истаса тирноқ остидан кир топиб оғзига келганини айтиб ҳақоратлар, мабодо гап қайтарса қўл кўтаришдан ҳам тап тортмасди. Бу тўғрида қайнана-сига оғиз очгудай бўлса, у дарҳол ўғлининг ёнини олар, ҳар хил мақолу мисоллар келтириб

Ойжамолнинг ўзини айбларди. Гарчи қайнатасини ви-
лоятда ҳамма таниса, катта-катта йигинларда оғиз
кўпиртириб ваъз айтса, бировларга ақл ўргатса-да,
унинг ўз шахсий ҳаёти фожиа эди. Кўп ўтмай Ойжа-
молнинг отаси хасталаниб, амални топширишга маж-
бур бўлди. Соғлик туфайли нафақага чиқди. Биринчи
бўлиб отасининг ишдан кетганини Ойжамолнинг юзига
солган ҳам шу — қайнанаси.

— Энди ҳаддингизни билинг, келин! Отангиз амал-
дан тушгандан сўнг нимангизга қалондимоғлик, тегма-
нозиклик қиласиз. Энди қўлингиз касов, сочингиз су-
пурги бўлсин, — дея юрагига сўз билан тиг санчган эди.

Бировга кулсанг, ўзингга қайтаркан. Кўп ўтмай
қайнатасининг устидан жамоасидаги бир гуруҳ ходим-
лардан юқорига шикоятнома тушди ва унинг бош ҳисоб-
чиси билан тил бириктириб катта миқдордаги пулни
ўзлаштиргани фош бўлиб қолди. Текшир-текширни бос-
ди-босди қилгунча оиласидан нима ўтгани ва қанча
чиқимга қолганини қайнатасининг битта ўзи-ю жони
билади. Эри энди ичкиликка муккасидан кетиб, Ой-
жамолга эътибор ҳам бермай қўйди. Бир гал дўзах ми-
сол ҳаёт ҳукм сурган бу хонадондаги изтироб жонидан
ўтган, сабр-тоқати тугаёзган Ойжамол қайнанасига арз
қилиб, ўғлини инсофга чақиришни сўраганида:

— Аввал ўғлим бундай эмас эди. Сиз “ичади-ичади”
деявериб ичадиган қилдингиз. Ношукрлигингиз хонадо-
нимизга урди. — дея яна айбни Ойжамолга тўнкади. —
Нимангиз кам?! Ҳамма нарса бўлса, шукр қилиб ўтира-
вермайсизми. Эр деган ичади, уради, сўкади.

Ойжамол шундагина данғиллама уй-жой, беҳисоб
мол-мулк, мансаб бахт бермаслигини, бахтли бўлиш
учун ҳаммадан аввал инсонга бетаъма, илиқ, сами-
мий меҳр кераклигини чуқур англаб етди. Келин бўлиб
тушган хонадонда айнан ана шу туйғу йўқлигига, ку-
тиш, эртага умид боғлаш ҳам бефойда эканлигига ий-
мон келтирди. Бир ҳаёли оддий инсоний муомала, бир
оғиз ширин сўзни ҳам раво кўрмайдиган бу хонадон-
дан бош олиб кетмоқчи бўлди. Ўртада битта норасида

гўдаги бор. Бунинг устига отаси ҳам лавозимдан кетиб, бутунлай уйга кириб қолган, касалманд. Юрагига оғир олиб баттар хасталаниб қолиши мумкинлиги, отонаси рўзғори бузилишини истамаслиги, тақдирга тан бериш, кўникиш кераклигига ундаб қилган панд-насихатларини ўйлаб, фикридан қайтди.

... Узумнинг зўрини ит ейди, деган нақл бежиз айтилмаган экан. Ўз оиласи билан боғлиқ бу воқеалар, дил тубидаги дард-аламларни Ойжамол кейинчалик, яқин бўлганларидан сўнг Тўхтасин Норқуловичга айтиб берганди. Аёл ўзи кутган, соғинган, кўмсаган меҳр, ардоқ, эътибор, мурувватни уйдан, не-не умидда бир ёстиққа бош қўйган кишисидан кўрмагандан сўнг уни бошқадан излаган, ташқаридан топишга уринган эди. Ойжамол айнан ана шундай қийналган, ёлғизланиб қолган, ўз ёғига ўзи қоврилиб юрган, тонгдан-да мусаффо, биллурдан-да тиниқ, гулдан-да нафис, қуёшдан-да ҳароратли, болдан-да ширин, асов дарёдан-да сертуғён туйғулари англаниш, қадр-қиммат топиш ўрнига назарга илинмаган, аёвсиз топталган, ҳақоратланган, таҳқирланган лаҳзаларда Тўхтасин Норқулович дуч келганди. Ойжамолнинг Тўхтасин Норқуловичга мойиллиги, қолаверса, бу мойилликни кўз қарашлари, хатти-ҳаракатлари билан сездиришининг бошқа бир сабаби ҳам бор эдики, уни ҳеч қачон ошкор этмас, бир умр қалбининг туб-тубига кўмган эди.

Тўхтасин Норқулович гўё у кўнгил қўйган ва отонаси турмушга чиқишини рад этган ўша, бошқа вилоятлик йигитга жуда-жуда ўхшарди. Сочларининг жингалалиги, пешанасининг кенглиги, юзларининг бироз чўзинчоқлиги, кўзларининг хиёл қисиклиги, тик боқишлари, чеҳрасидаги очиклик, ҳатто эғнига кийган майин, қора чизиқли енги калта кўйлагигача ўша йигитга монанд эди. Дастлаб, биринчи кўрганида “ўшамикин, наҳотки, ўша бўлса”, деган ўйга ҳам борганди. Ойжамолнинг назарида иккиси ҳам шу қадар бир-бирига ўхшаш эдики, борди-ю ёнма-ён қўйганда ва ёшлари ўртасидаги сезиларли фарқни ҳисобга олмаганда қай бири Тўхтасин Норқулович ва қай бири севган йи-

гити эканлигини ажратиш қийин эди. Янги тайинланган бошлиқни таништириш учун йиғингоҳда тўпланганларида бу мутаносиблик Ойжамолни ҳайратга солган, бир ҳолатга тушган, юраги “жиз” этган, “одам одамга шу қадар ўхшар эканда”, деган фикр кўнглидан кечган эди. Ҳаётда ниҳоятда камдан-кам учрайдиган бу ғалати тасодифни Ойжамол гўё кўрган ва кўраётган азоб-уқубатлари, пинҳона чеккан ва чекаётган руҳий изтироблари эвазига тақдирнинг инъоми, юпанчи сифатида қабул қилган эди.

Тўхтасин Норқуловичга рўпара бўлган пайтларда баъзан Ойжамолнинг ички кечинмалари ўзи билиб-билмаган ҳолда сезилиб қоларди. Бирга ишлаш жараёнида янги бошлиқнинг самимий муносабати секин-аста Ойжамол қалбида Тўхтасин Норқуловичга яқинлашишга майл уйғотган, бу майл тобора кучайиб борган, унинг айрича эътибори, ишораларини кутганди. Шу асно узоқ иккиланди, ўзини чалғитишга, эътиборсиз бўлишга ҳам уриниб кўрди. Бўлмади. Ниҳоят кўнгил измига бўйсўнди. Аёллик гурури, шаънига ярашмаса-да туйғуларини сездиришга аҳд қилди. Ойжамол узоқ кутган, ҳаёлан режалаштирган, айти пайтда оқибати қандай кечиши ва қандай якун топиши мавҳум бўлган воқеа юқорида ҳикоя қилганимиздек, Тўхтасин Норқуловичнинг туғилган кунида рўй берди.

Бошлиқ ҳамма кетгандан кейин ҳам чамаси икки соатча ишхонада ўтирди. Телевизор томоша қилган бўлди. Қизиқсиниб талабалик йилларида тутган ва сейфида сақлайдиган кундаликлар битилган хотира дафтарини варақлади. Ойжамол берган огритка ва маклубга қайта-қайта кўз югуртирди. Бу орада уйига бир неча бор қўнгироқ қилди. Гўшакни ҳеч ким кўтармади. Демак, уйда ҳеч ким йўқ, хотини одатдагидай аразлаб онасиникига кетиб қолган ёки унинг қўнгироқ қилаётганини гумонлаб атайдан гўшакни олмаётганди. Тўхтасин Норқулович ҳар эҳтимолга қарши гушдан сўнг шофёри орқали ўзига яхши таниш ошхона мудирига кечқурун, соат саккизларда тўрт-беш меҳмони билан бориши, алоҳида жой ҳозирлаб, тайёргарлик кўриб

қуйишини айттирган эди. Ҳар йили туғилган кун билан қўтлайдиган уч-тўрт дўстини уйда боласининг тоби йўқлигини баҳоналаб ўша ерга таклиф этди. Тўкин дастурхон атрофида ёйилиб, яйраб ўтирдилар. Тўхтасин Норқулович шаънига илиқ ниятлар айтилди. Қадаҳлар кўтарилди. Дўстларидан бири хонанда ошнасини бошлаб келган экан. Машҳур ва бетакрор ҳофизларнинг қўшиқларини куйлаб даврага ўзгача файз киритди.

Тўхтасин Норқулович ярим тунда, ширакайф ва табиийки, хушнуд кайфиятда уйига қайтди. Аввал қўнғироқ тугмачасини босиб кўрди. Хотинининг лоақал оқшом гина-кудуратни унутиб қарши олиши, бир оғиз илиқ гапини айтишини жуда-жуда истаган эди. Лекин ичкаридан ҳеч ким чиқмади. Шундан сўнг ўзидаги калит билан эшикни очди. Уйга кирди. Бирма-бир хоналарга кўз югуртирди. Балконга чиқди. Ҳамма ёқ сув сепгандай жим-жит. Хотини ўғилларини олиб кетиб қолган эди. Ихтиёрсиз равишда, негадир хоналарни яна кўздан кечирди, шкафни очиб кийимларни титкилади. Кейин гўё ахтарган нарсасини тополмагандай руҳсиз ҳолатда меҳмонхонага кириб, курсига оғир чўкди. Назарида тўрт девор қисиб келарди. Ютиб юборгудай сукунатга юраги дош беролмай шифтга қараганча кўзларини юмди. Унинг аввалги кайфиятидан асар ҳам қолмаган, ёлғизлик азоби қалбини бешафқат тирнаётган эди. Ўзини ожиз, ҳаётида мазмун йўқдек, беҳуда яшаётгандек сеза бошлади. Хўрлиги келиб, беихтиёр мижжаларига ёш инди. Шу асно атак-чечак юрадиган ўғлини жуда-жуда кўргинси, бағрига босгиси, эркалатиб, бирга ўйнагиси келди. Кейин ҳаёлида хотинининг худди отасининг қотилига қараётгандек ғазабнок нигоҳи, совуқ қиёфаси намоён бўлди. Дафъатан Ойжамолни эслади. Ёзганларини ёдга олди. “Тўхтасин ака! Акажон! Яхшимас, биров кириб қолса...” деган майин овози қулоқлари остида эшитилгандай бўлди. Вужудида самимий, покиза меҳрга ташналик, дилкаш далдага эҳтиёж сезди. Кўзларини юмганча ҳаёлида Ойжамол билан яқинлашиш режасини туза бошлади. Шу зайл секин уйқу элитди.

Қизиқ, тушига ҳам Ойжамол кирибди. Иккаласи Тўхтасин Норқулович униб-ўсган Сангработ қишлоғи ёқалаб ўтган Зарафшон дарёси бўйида эмиш.

— Биласизми, Тўхтасин ака! Кундалик туттанман. Унга доноларнинг бахт ва бахтсизлик ҳақидаги фикрларини ёзиб бо-
раман, — дермиш Ойжамол қўлида муқоваси қалин китобни кўрсатиб. Тўхтасин Норқулович қараса, китоб муқовасида, бу-
гун туғилган куни билан қўлаб берган отқриткасидаги гуллар тасвирланган эмиш.

— Қани, ўқиб беринг-чи, — дермиш Тўхтасин Норқуло-
вич.

Ойжамол китобни очиб қўйидаги жумлаларни ўқир-
миш:

— “Бахтли оилалар жуда-жуда бир-бирига ўхшай-
ди, бахтсиз оилалар эса ҳар бири ўзича бахтсиздир”.
Қаранг қандай рост, ажойиб фикр. То ҳаёт бор экан,
то инсон бор экан, бу фикр аҳамиятини йўқотмайди.

— Кўрсам майлими? — сўрармиш Тўхтасин Норқу-
лович китобга қизиқиб.

— Йўқ. Буни фақат ўзим учун ёзиб, ёлғиз ўзим кўраман.

Тўхтасин Норқулович уни олмоқчи бўлиб қўл чўзган
экан, Ойжамол бор кучи билан китобни дарёга отиб
юборганмиш ва қилган ишидан хафа бўлиш ўрнига,
боладай севиниб:

— Ана, оқиб кетди, энди сизга ҳам, менга ҳам йўқ, —
дермиш. Кейин энгашиб ҳовучига сув олиб ўйнаётди. —
Тўхтасин ака, сиздан бир нарсани сўрасам майлими? —
дермиш бирдан қиёфасига жиддий тус бериб.

— Сўранг, — дермиш Тўхтасин Норқулович унинг
ҳусну жамолидан кўз узолмай.

— Қайси қўшиқни ёқтирасиз? — дермиш кутилмаганда.

Тўхтасин Норқулович қандай жавоб қайтаришини
билмай анчагача жим қолганмиш. Кейин:

— Очиғи, ҳозиргача бу тўғрида ўйлаб кўрмаган экан-
ман, — дермиш иқдорлик билдириб ва унинг ўзидан сўрар-
миш. — Ойжамол, ўзингиз қайси қўшиқни ёқтирасиз?

— Менми? — дермиш Ойжамол маънос тортиб.

— Мен “Сунбула”ни эшитсам эриб, сел бўлиб ке-
таман. Сиз ҳам шу қўшиқни севинг.

— Нега?

— Унда фақат рост гап, аччиқ бўлса ҳам ҳақиқат айтилган. Мана, эшитинг:

Бу дунёда бормикан юрак бағри бутуни...

Бу дунёда бор бўлса юрак бағри бутуни,

Қоғоздан ўчоқ ясаб, гулдан қилай ўтини...

— Ҳақиқат айтилган бошқа кўшиқлар ҳам кўп-ку, Ойжамол!

— Бўлса бордир. Лекин мен бунчалик таъсирчанини эшитганим йўқ. Биласизми, мен бу кўшиқни ёлғиз тинглашни ёқтираман, тўйиб-тўйиб, ўкраб-ўкраб йиғлаб, бирам енгил тортаманки, Сиз ҳам эшитиб кўринг, албатта йиғлайсиз.

— Худо бир бандасига берса шунчалик ҳусну жамол берса керак. Мен сизни дунёдаги энг бахтли, энг тўқис аёл, шу аёлнинг юрагида армони йўқдир, деб ўйлардим, — дермиш Тўхтасин Норқулович.

— Чирой, мол-давлат, мансаб ҳамма вақт ҳам бахт келтиравермайди. Аксинча, мусибат келтириши, покиза орзулар, умрга завол бўлиши мумкин. — Ойжамол эътирозли оҳангда бош чайқармиш. Кейин ноҳос безовталаниб. — Дафтарим қани? — деб сўраб қолганмиш.

— Ўзингиз ҳозир сувга ташлаб юбордингиз-ку, — дермиш Тўхтасин Норқулович унинг бу гапидан ҳайрон қолиб.

— Унда мен ҳам оқишим керак. Дафгаримсиз яшаб нима қиламан!

Ойжамол шундай дея кўзларига ёш олиб дарёга кириб кетаётганмиш. Тўхтасин Норқулович жон-жаҳди билан унинг қўлларидан тутиб, бағрига босиб, сувга ташлашига қаршилиқ қилишга уринаётиб уйғониб кетди.

Курсига суянганча кўзи илинганини фаҳмлаб ҳушёр тортди. Ажабо, худди ҳаммаси ўнгида рўй бергандай эди. Бир муддат тушида кўрганларини қайта хаёлига келтирди. Кейин туриб, ётоққа ўтди ва ўринга чўзилди.

Эртаси кuni тушга яқин ички телефон орқали Ойжамолни ҳузурига чақирди. Аёл назарида худди тушида кўргандай кўркам, одатда турмаклаб юрадиган со-

чини ҳам битта ўриб орқасига ташлаб қўйган, назарида боқишлари янада меҳрли эди. Тўхтасин Норқулович Ойжамолнинг истиқболига юриб, қўл олиб саломлашди ва оҳиста кафтига лаб қўйди. Сўнг қайтиб курсига ўтирди.

— Ойжамол, илтимос уйимизга борайлик! — деди Тўхтасин Норқулович гапини нимадан бошлашини биллолмай бироз тараддудлангач ва юзларига хиёл қизиллик югурди.

— Уйга дейсизми? — таажжубланиб тикилди Ойжамол.

Тўхтасин Норқуловичнинг нигоҳларида илтижо акс этди ва “ҳа” деган маънода бош чайқади.

— Гапингизга тушунмадим, — деди Ойжамол бироз жимликдан сўнг.

— Бизникига борайлик.

Ойжамол ўйланиб қолди. Кейин:

— Нима учун?—деб сўради.

— Илтимос, сабабини сўраманг!

Хонада яна оний сукунат ҳукм сурди.

— Янгам нима деб ўйлайдилар? — энди Ойжамол тик қарашга ботинолмади.

— Янгангиз уйда эмас. Қишлоққа кетган, — кейин Тўхтасин Норқулович Ойжамолнинг қандай жавоб беришини ҳам кутиб ўтирмай, уни яқинроқ келишга чорлади. Варақ олиб уйига қандай боришни обдан чизиб тушунтирди ва уни узатаётиб:

— Мен уйда кутаман, — деди қатъий оҳангда. Кейин изоҳ берган бўлди. — Бирга кетсак одамлар гап-сўз қилишмасин. Эҳтиёт бўлган, ақл билан иш тутган маъқул.

— Овора бўлманг, бормайман! — эътироз билдирди Ойжамол.

— Мен барибир кутаман! — Тўхтасин Норқулович шундай деб ўрнидан турди ва кетишга чоғланди.

Тўхтасин Норқулович уйига келиб Ойжамолни сабртоқат билан кута бошлади. У таваккал иш тутишга аҳд қилган, бир жиҳати аёлнинг яқинлашишга майли борлиги, хатти-ҳаракатларидан буни сездираётганлиги боис таклифини рад этмаслигига умид боғласа, кўнглининг бир четида Ойжамол ўйлаб кўриши, бу йўлга

кириш барча чегарадан ўтиш эканлигини, ниҳоятда хатарли ва қалтислиги, сезилиб қолгудай бўлса шаъни тупроққа қоришиши, оиласи бузилиши, маломатга қолишини ўйлаб келмаслиги мумкин, деган ҳадик, иккиланиш ҳам бор эди.

Дақиқалар ниҳоятда имиллаб ўтарди. Бутун вужуди кўзга айланиб йўлга термулди. Ниҳоят, орадан чамаси бир соатга яқин вақт ўтгач, йўлакда Ойжамолнинг қораси кўринди. Ана, у сиртдан қараганда секин, бамайлихотир одимлаётган кўйи, аслида атрофни кўз қири билан кузатганча яқинлашиб келарди. Деразадан қараб турган Тўхтасин Норқуловичга кўзи тушгач подъезга бурилди. Зум ўтмай эшик очилди. Ойжамол ичкари кирди. Тўхтасин Норқулович калитни бураб, эшикни қулфлади.

— Яхши келдингизми, Ойжамол?

— Кўп кутдингизми?

Улар бир лаҳза бир-бирларига унсиз тикилиб қолдилар. Нигоҳларда ҳаяжон, меҳр акс этарди. Аёл қалтис, оқибати мавҳум, гуноҳ йўлга қадам қўяётганини англаб туриб ундан тийилишга ожиз, ином-ихтиёрини кўнгил майлига топшириб қўйган, боқишларида ҳадик, иккиланишни илғаш мумкин эди. Тўхтасин Норқулович Ойжамолни оғушига тортди.

— Тўхтасин ака, нима қиляапсиз? — деди аёл энтикиб. Унинг ҳам қагтиқ ҳаяжонланаётгани овозидан маълум эди. — Кўйинг! Яхшимас!

Ойжамол қаршилиқ кўрсатишга ожиз, айни пайтда хирс вужудини ўз исканжасига олаётган бир ҳолатда эди.

— Ойжамол! Илтимос, ҳеч нарса деманг! — Тўхтасин Норқулович эҳтирос билан шивирлади.

— Тўхтасин ака! Мени қийнаманг.

— Ойжамол!

— Келмаслигим керак эди.

— Сизни менинг астойдил кугишим, умидим бошлаб келди.

— Ақлимни йўқотиб қўйганман!

— Сизми, менми?!

Тўхтасин Норқулович Ойжамолни маҳкам бағрига босди. Энди ёқимли ҳиссиёт вужудини тобора кучли-

роқ қамраётган аёл ҳам Тўхтасин Норқуловичнинг белидан ботиниб-ботинмай қўлларини ўтказиб, кўксига итоаткорона, оҳиста бошини қўйди. Тўхтасин Норқулович Ойжамолни ўзига қаратиб, аввал ёноқлари, пешанаси, кўзларидан ўпди. Ойжамол шаҳвоний эҳтиросдан бутун борлиги жунбушга келаётган эркакнинг қайноқ нафасини туйиб сархушланди.

— Ойжамол!..

— Жон...

— Жон, деган тилларингизни беринг...

Тўхтасин Норқулович аёлнинг лабларига лабини қўйди. Қўллари Ойжамолнинг сочлари, елкаси, бели, унданда пастларини силаб-сийпаларди. Аёл ҳам ёник ҳиссиёт оғушида Тўхтасин Норқуловични эркалар, ялаб-юлқарди. Эҳтиросларни баттар тугёнлантирадиган сўзлар айтиларди. Улар шу кўйи бошлашиб, ҳеч қандай изҳорсиз ётоқ томон ўтдилар ва Тўхтасин Норқулович аёлнинг кўйлаги тугмаларини очиб, сийнабандини бўшатди. Кўз ўнгида аёлнинг сутдек оппоқ, таранг ва айни пайтда юмшоқ ва силлиқ бадани тобора тўлароқ намоён бўларди. Ойжамол уялганидан устига чойшабни тортди. Сўнгра:

— Ҳеч ким келмайдими? — дея сўради хавотирланиб.

Тўхтасин Норқулович “йўқ”, деган маънода бош чайқади. Аёл шу ҳолатда нақ мовий денгиз қўйнидан чиқиб келаётган афсонавий сув парисига ўхшаб кетарди. Бир неча дақиқадан сўнг тўшакда гўё икки вужуд чирмашиб, ягона танага айлангандек, еру осмон унутилгандек, фақат уларнинг ўзларидан бўлак ҳеч ким йўқдек туюлди. Ойжамол майин эркаловчи, ёқимли, айни пайтда ялннчоқ оҳангда:

— Фақат устимдан кулманг, — дея шивирларди.

— Нималар деяпсиз?!

— Бунчалик ёқимли!..

— Ойжамол, жинни қилиб қўйдингиз...

Аёл худди зўр бериб югураётганга ўхшаб нафас олар, ёқимли ихраниб қўяр, телбавор тўлғанарди.

— Маҳкамроқ, маҳкам қучоқланг, жоним!

Тўхтасин Норқулович ўзини унутганча гўё оғушидан чиқишга уринаётгандек ҳаракатланаётган, энти-киб нафас олаётган, айни замонда қучоғига жо бўлиб кетмоқчидай елкаси оша ўтказган қўллари билан баттар ўзига тортаётган аёлни қаттиқ қучди.

— Яна, яна! — деди аёл ёниқ ҳиссиётлар тафтидан ўзини тамомила унутиб.

Бироздан кейин уларнинг аъзои-баданлари бўшашиб, енгил тортиб, руҳлари тиникиб, вужудларини роҳатбахш сокинлик чулғади. Ойжамолнинг иссиқ, майин кафтлари Тўхтасин Норқуловичнинг елкаси, бўйнини тинимсиз сийпаларди. Бунга жавобан Тўхтасин Норқулович ҳам аёлни қаттиқ қучганча юзлари, кўзларидан ўпиб, лабларига яна лабларини қўйди. Сўнг оғушидан бироз бўшатиб, унинг сутдек оппоқ елкалари, бўлиқ ва таранглигини у қадар йўқотмаган сийналари, тундай қора сочларини силади.

Тўхтасин Норқулович аёл билан қовушиб бу қадар лаззат туймаган эди. Ойжамолнинг оғушида тани шундай роҳатландики, нақ ёруғ оламга қайта келгандай бўлди. Ширин, ёқимли сўзлар, жумбушга келган асов, бетизгин ҳиссиётлар майлидаги хатти-ҳаракатлар, вужудига сиғмаган, телбавор эҳтирос, бутун борлигини чулғаган ажиб ҳарорат, қучиб-эркалашлар, ҳаммаси қўшилиб Тўхтасин Норқуловични бутунлай эритиб юборди. Кейин ҳам Ойжамолнинг кўкрагига бошини қўйиб, қилган меҳрибонликларига тўймай, анчагача ўридан жилгиси келмади.

Ойжамолдан эшитгани янглиғ қулоқларига ёғдай ёқадиган, суюклиси васлидан сармаст ошиқ кўнглини яйратадиган гапларни хотини тилини кесганда ҳам айтмасди. Бирга бўлган пайтларида ҳам кўпинча гўё худди ўзини эрининг майли учун рўйхушлик бергандай тутар, баъзан шундай лаҳзаларда кайфиятига хуш келмайдиган бирор мавзуда гап ҳам очиб қоларди.

— Бугун акам келгандилар, — дерди хотини худди ўта муҳим янгиликдан эрини воқиф қилмоқчидай оҳангда. Бу пайтда Тўхтасин Норқуловичнинг аъзои бадани ўзанига сиғмаган асов оқимдай туғёнланаётган ёки бу оқим дафъатан кузда сокинлашиб, тиниқлашиб қол-

гандай эҳтирослари бутунлай босилган, қушдай енгил тортган, бутун борлигини ажиб ҳаловат чулғаган ҳолатда бўларди.

Тўхтасин Норқулович хотини автокорхонада ҳаракат хавфсизлиги муҳандиси бўлиб ишлаётган акаси ҳақида гапираётганини билиб турарди. Яқинда мазкур автокорхона директори йўл ҳодисаси оқибатида ҳалок бўлган ва хотинининг акаси “поччам мени шу вазифага қўйдирсинлар”, деган илинжда эди. Тўхтасин Норқулович индамай ётавериб гапига эътибор бермагани хотинига малол келмаслиги учун нимадир дерди. Кейин суҳбат тахминан шу йўсинда давом этарди:

— Акам бош инженер, яна икки-уч кишиям югуриб юрибди, деяптилар. Райижроқўм раисини жияниям бор экан, — дерди хотини тирсагини тўшакка тираб қоматини хиёл кўтараркан.

— Акангни қўйинглар, деб автотрест бошқарувчисига айтганман. “Йўқ”, дегани йўқ. Ҳеч бўлмаса, раҳматлининг қирқи ўтсин, деган.

— Қирқи ўтгунча қараб ўтирадимми?

— Мен, трест бошқарувчисига “йўқ, қирқи ўтмасдан қўйинглар”, деёлмайман-ку.

— Акам трест бошлиғи ўзимни чақириб бир оғиз айтса, ҳужжат-пужжатимни тахлаб қўйса, деяптилар.

— Трест бошлиғи акангни маслаҳати билан ишламайди-ку. Нима қилишини ҳар ким ўзи билади.

— Ҳу, фалон ишни ҳам шундай айтгандингиз, — хотини Тўхтасин Норқулович аралашган ва битмаган қайсидир юмушни эслатиб, эрининг юзига солади.

— Хўш, нима қил, дейсан? Трест бошқарувчисига “қайнакамни чақиртиринг. ўзига сени директор қилиб қўямиз, деб айтинг”, дейми?

— Бечора акам. Ҳозир қуруқ гап билан ҳеч иш битмайди, ё пул-мул келтириб берайми, дейдилар.

— Ахир, қўяман деб айтди-ку. Ёш бола эмас, катта бир трест раҳбари, сўзида турса, эртага мен билан қандай ишлашини, кўз — кўзга, юз — юзга тушишини ўйласа, ҳисобга олса керак.

— Ҳали кўрасиз, йили ўтсин, демаса.

— Кўй, ҳозир шу гапларнинг мавриди эмас-ку, — дерди Тўхтасин Норқулович мавзуга якун ясаш илинжида аранг жаҳлини босиб.

— Мен ҳам рўзғорни ўйлайман. Акам сиз баҳона ёғлироқ ишга ўтсалар, бизгаям фойдалари тегади. Ёд-йўқлов қилиб турадилар. Эртага болаларимизга қайишадилар.

— Нима қилай? Трест бошқарувчисининг қўлидаги муҳрини олиб, ўзим буйруқ чиқариб берайми?!

— Пичинг қилиб гапирманг.

— Сенинг эсинг йўқ, десам, аканг ҳам аҳмоқ экан. Билсанг ўша ергаям мен кўйдирувдим. “Ҳаракат хавфсизлиги муҳандислигига кўйдирган одам директорликкаям кўйдириб билар”, деб ўйламайдими. Ҳар куни келиб...

— Ҳар куни келсаларам, қўрқманг, оғирлари тушгани йўқ. Бирор марта қуруқ қўл билан келган эмаслар. Жиянларига шакалотми, конфетми, мева-чевами.

Тўхтасин Норқулович индамади. Хотини ҳам бир муддат жим турди ва аламига чидаёлмай эрига яна захрини сочди:

— Энди сиз акангни фалон ишга кўйдирувдим, деб бир умр юзимга соласиз!

— Кў-е! Миянг умуман ишламайди.

— Одамни камситманг! Сизга гапирмайман, деб қасам ичгандим. Энди бир сўз айтсам тилим кесилсин.

Худо хайрини бергур, эр-хотин ўртасида истаган пайтда йўқ ердан чанг чиқариш, кўнгилхиралик учун шунга ўхшаш бирор мавзу топилиб турарди. Оила тотувлиги ҳам бошқа ҳеч кимга эмас, фақатгина иккаласига, ўзаро муносабатларининг илиқлиги, хоҳиш-ирода, тилни тия олиш, тани соғлик, тинчлик, кўпдан кам эмаслигининг ўзи буюк неъмат эканлигини англаш, бир-бирини қадрлаш ва аяшга боғлиқ эдики, улар кўпинча ана шу ниҳоятда жўн ва ягона ҳақиқатни тушуниб етишмас, қадрлашмас, ана шу олий мезонни деярли унутиб қўйишарди.

... Тўхтасин Норқулович кўкси намиққанини сезиб юрагининг устига бош қўйиб ётган Ойжамолнинг юз-кўзларини силади. Аёлнинг юзлари нам эди.

— Мурзик, хватит. Уйди отсюда! — деди Тўхтасин Норқулович таҳдидли оҳангда ва ёлгондакам пўписа қилиб оёғини ерга “тап-тап” этказиб уриб қўйди. Ит хўжайинининг ёқтирмаганидан норози бўлаётгандек гингшиниб қўйса-да, лекин ипоаткорлик билан бироз орқага чекинди ва қулоқларини диккайтириб тикилиб турди.

— Ким? — Тўхтасин Норқулович дарвозага қараб овоз берди.

— Мен, Домла Раҳмоновнинг ўғли. Санграбтдан келдим.

Тўхтасин Норқулович илгакни тушириб, дарвозани очди. Қаршисида бошига дўппи, эгнига олача чопон кийиб олган, унинг устидан салқироқ қилиб белбоғ тортга йигитни кўрди. Кўчанинг нариги бетида “Москвич” машинаси турарди. У йигитга синчков назар ташлади ва танигандай бўлди. Ёдида, бошланғич синфда ўқитган раҳматлик муаллими Раҳмонов “институтни тугатсаям иши юришмаяпти. Қаватингизга олсангиз. Тарбиянгизда юриб одам бўлиб кетар”, деб шу ўғлини бошлаб икки-уч бор келганди. Ўшанда Тўхтасин Норқулович қайишмади. Шаҳарда яшаш осон эмаслигини, ҳозирча яхшироқ иш йўқлигини баҳоналади. Унга муносиб жой дараклашга, топса, ўзи чақиртириб олишга ваъда қилди. Аслида эшитган-билганлар “Ўзиникини олиб келди, ўзиникини қўлади, деб гап-сўз қилишлари, маҳаллийчиликка йўйишлари мумкин”, деган ҳадикда Раҳмонов муаллимнинг сўзини ерда қолдирди. Назарида кейинчалик, бу боланинг савдо дўконида ишлаётганини Тоғадан эшитгандай бўлганди. Тўхтасин Норқулович йигит билан совуққина қўл олиб кўришаркан, хаёлидан яшин тезлигида ана шу фикрлар ўтди. Шундай бемаҳалда нима қиларкин? “Ким билсин, Тўхтасин Норқуловични отаси мактабда ўқитганини: пеш қилиб бежизга келмагандир. Дўкони текширувчи босган ёки қинғирлик устида қўлга тушганми-кан...” “Чақирилмаган меҳмон” саломлашиш учун қўл чўзгач, у ҳам истар-истамас қўл узатди.

— Ҳа, тинчликми?—Тўхтасин Норқуловичнинг гап оҳангидан бемаҳал ташрифнинг ёқинқирамаганини сезиш қийин эмасди.

— Тоға оламдан ўгдилар, — йигитнинг овози хиёл бўғилиб чиқди. — Сизга хабар қилгани юборишди.

Мутлақо кутилмаган, ўта машъум бу хабарни эшитиб Тўхтасин Норқуловичнинг вужуди худди чумоли ўрмалагандек жимирлаб кетди. Шу аснода беихтиёр хаёлида Тоғанинг мўйлови ўзига жуда ярашиб тушган, доимо кулимсираб турадиган серажин қиёфаси гавдаланди. “Наҳотки, шундай одам...” У ёғини ўйлашга юраги дов бермади. Бечора Тоға. Яқинда Сангра-ботга борганда кўрувди-я...

— Қачон? — сўради беихтиёр Тўхтасин Норқулович.

— Кечга яқин, — деди йигит маъюс “уф” тортиб.

— Касал эмас эдилар-ку!

— Ҳа, оёқда юрган эканлар, тушдан кейин бирдан оғирлашиб қолибдилар.

* * *

Тоғанинг опаси Фотимадан бўлак ҳеч кими йўқ эди. Опа-ука жуда эрта сагир қолишганди. Норқул полвонга турмушга чиққан Фотима ортидан укасини ҳам эргаштириб келди. Норқул полвон (келбатли, бақувватлиги учун унга шундай лақаб қўйишганди) Ҳусен ревком бошлиқ инқилобчиларга қўшилиб, янги шўро тузумини мустаҳкамлашда фаол қатнашар, босмачиларга қарши курашар, аҳоли ўртасида тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борарди. Баъзан қишлоқ оралаб юрадиган ҳар хил, бири бошқасидан мудҳишроқ “миш-миш”лар, эрининг ярим тунда пайдо бўлиб, яна қаёққадир кетиб қолиши бой эшигида чўрилиқ қилишдан бошқа нарсани кўрмаган Фотимани қаттиқ ташвишга соларди. Кўрқув ичида яшарди. “Миш-миш”ларни эшитишга ҳатто юраги ҳам дов бермасди. Ҳар доим эрини ёнида, тинчгина, ҳеч нарсага аралашмасдан бечорачилигини қилиб юришга кўндиришга уринар, Полвон билганидан қолмаслигини англагач, эҳтиёт бўлишга, ўзини асрашга даъват этар, ёлғиз қолган пайтларда тангри-таоллога илтижо қилиб, унга фақатгина омонлик тиларди.

— Янги тузум қуриш учун мен бош қўшмасам, бошқалар ҳам четда турса, ахир ким қуради? Бизга ҳур замонни биров қуриб бермайди, ўзимиз қуришимиз керак!—дерди полвон хотинининг фикрига монетьлик билдириб. Кейин Фотиманинг умидсизгина мўнғайиб турганига ичи ачиб, таскин берарди. — Кўп зерикма, бу олатасирлар ҳам ўтиб кетар. Кўрасан, ҳали бирга, тинчгина яшайдиган даврлар келади.

— Илоҳим, айтганингиз келсин,—эрига ҳамон ўша тахлит қараб ўтирарди у.—Яхши кунларга эсон-омон етсак, кошкийди.

— Сен мендан кўра, — дерди полвон ёлғондакам пўписа қилиб ва Фотиманинг ҳомиласига ишора этиб юзлари ёришиб кетарди. — Мана, буни ўйла. Биз курашсак, келажакда шулар яхши яшайди.

Кўп ўтмай эри яна кетиш тараддудига тушарди.

Полвон бир гал уйига тўрт кундан кейин, одатдагидай алламаҳалда келди. Истиқболига чиққан хотинидан ҳол-аҳвол сўради. Отнинг юганини ҳовлидаги тугга илди. Бир муддат тек туриб атрофга қулоқ тутди. Қишлоқ сув сепгандай жим-жит. Борлиқ сутдек ойдин эди.

Фотима чироқ шуъласини баландлатиб, дастурхон ёзишга тутинди. Полвон елкасидан қўшоғиз милтигининг қайишини чиқариб, ёнига қўйди. Кўрпачани пойгакроққа тортди ва этигини ҳам ечмай, болишни олиб ёнбошлади. Эри вақти зиқ, шошилиб турган пайтлардагина шундай қиларди.

Орадан бир чойнак чой ичгунчалик вақт ўтгани йўқ эди. Томда “гурс-гурс” қадам товушлари эшитилди. Кимдир юриб ўтди. Зум ўтмай нимадир ҳовлига “тап” этиб тушди. Ҳаммаси кўз очиб юмгунча юз берди. Полвон бирдан хушёр тортди ва ўрнидан сапчиб туриб, қўлига милтигини олди. Таҳликали, олазарак қиёфада эшикка қараб юрди.

“Нима бўлаяпти? Эрининг изига тушиб келишган. Эй, худойим-ей! Ўзинг паноҳингда асра!” Фотиманинг кўнглидан яшин тезлигида шу фикр, шу илтижо кечди. Кўзлари хонасидан чиққудек алпозда турган ерида қотиб қолди. Вужудига титроқ кириб, юрагидан ни-

мадир “чирт” этиб узилгандай бўлди. Эри ташқарига чиқдим, йўқми, билмайди. Ўқ овози еру кўкни ларзага келтирди. Хона зириллаб кетди. Ўқ шундоқ Фотиманинг қулоғи остида узилгандай эди. “Аблаҳлар!” У эрининг овозини аниқ эшитди.

“Тилини кесиб ташла!”, “Ушла!”, “Бу ёққа келтир, ярамасни!”, “Кўлга тушдингми, муттаҳам!” Бақриқ, олатасир ҳовлини тутиб кетди. Бошларига салла ўраган уч-тўрт киши Фотима турган хонага ҳам бостириб кирди. Тала-тўпда иккиқат аёлнинг қулоғига қўшни хонада ётган укасининг қаттиқ чинқиргани, “Тоғажон, урманглар, қўйворинглар”, деган илтижоли фарёди келди.

Босмачилар Фотимани ҳам, укасини ҳам ташқарига судраб чиқдилар. Полвоннинг оти худди боғловдан бўшалмоқчидай ер тепиб безовталанар, кишнарди. Узоқ-яқиндан итларнинг тинмай акиллагани эшитиларди. Дарвоза ланг очик, ҳовлида одам кўп эди. Босмачилар полвоннинг қўлларини қайириб ушлаган кўйи ҳовли ўртасидаги отлиқларнинг қаршисида юз тубан тутиб туришарди. Даҳшат, саросима ичида қолган укаси ҳам, мажолсизланиб ўтириб қолган Фотима ҳам “хўнг-хўнг” йиғлар, раҳм-шафқат қилишларини сўраб тинмай ялиниб-ёлворишарди.

— Бузоқни чопгани самонхонагача, деган мақолни эшитгандирсан, итвачча, — дея отда ўтирганлардан бири ижирганиб Норқул полвоннинг юзига тупирди ва қўлини даст кўтариб боши, елкаси узра қамчи тортиб юборди. — Ифлос, ялангоёқ. Қизилларнинг ювиндигига учган ит. Ана, сомонхонага келдинг!

— Сенларнинг ҳам кунинг битган! — Полвон силтаниб олдинга ташланмоқчи, қўлларини бўшатмоқчи бўлди-ю, қурби етмай мук тушиб ўтириб қолди. Кимдир Полвоннинг қорнига беаёв тепди. Полвон кутилмаган зарбадан ихраб юборди.

— Бунинг тилини эмас, бошини кессанг ҳам ҳаққинг кетади. — Даст кўтарилган қиличнинг дами ой нурида шуьлаланди. Ҳавода “виз”иллаган сас чиқариб пастлади. Полвон аянчли ингради. Фотима қаттиқ қичқирди.

— Ачинаяпсанми, манжалақи! Кулоғингга қўрғошиндай қуйиб ол, — деди унга отлиқлардан бири ва саросима, қўрқув ичида “дағ-дағ” титраётган укасига қаратиб қамчисини ўқтади. — Манави ялоқхўринг ҳам одам бўлмаса бошига ана шундай итнинг кунни тушади...

Фотиманинг кулоғига элас-элас кирган сўнги сўз шу. Бошқа ҳеч нарсани эслолмайди. Ҳушига келиб, кўзини очганида куёш чиқиб, атроф ёришиб кетган, тўрт-беш кампир теварагини олиб ўтиришарди. Кампирлар тинмай босмачиларни қаргар, Фотимага пешанаси шўрлигини айтиб, дод-фарёд қилишарди. Дафъатан чақалоқнинг “инга”лаганини эшитиб, Фотиманинг мажолсиз вужудига ғойибдан, илоҳдан дармон ингандек бўлди. Сергакланди. Ички бир сезги билан кўзи ёриганини англади. Юрагида оналик меҳри туғёнланди ва беихтиёр нарироқда ётган гўдакка қараб талпинди. Фотимага эридан, бахтли кунларидан ёдгорлик бўлиб шу биттагина тирноқ — Тўхтасин қолди.

Қишлоқдаги қари-қартанглар кўча-кўйда ўйнаб юрган Тўхтасинни баъзан гапга олишарди: “Ҳой бола! Кимди улисан?”, “Норқул полвонни”, жавоб берарди у. “Норқул полвонди улиман, де. Отанг зап одам эдида, раҳматли. Лекин сен отангга эмас, Тоғанга ўхшайсан. Ҳа, яхши йигит тоғага кетади”. Тоғага қўшни қишлоқлик Хосият деган қизни унаштирганлари, кейин тўй оқшоми ҳам Тўхтасиннинг мурғак хотирасида ўчмас бўлиб муҳрланиб қолган. Худди ҳозиргидай ёдида, онаси битта уйларини “Сенга янгача келтирамиз”, деб деворларига қуроқли сўзаналарни илинтириб қўйганди. Ўзи шу уйга келин бўлиб келганини айтиб берганди. Янгасини аравада олиб қайтишганди. Тўхтасин юзларини беркитиб олган келинчакнинг шундоқ ёнида ўтириб келган, унинг унсизгина “пиқ-пиқ” йиғлаганини эшитган. Кўкда тўлин ой нур сочиб, сон-саноқсиз юлдузлар чарақлаб турган ўша ёз оқшомида у аравадан тушаётган янгасининг юзларини илк бор кўрди. Назарида бу оламда янгасидан-да гўзалроқ, янгасидан-да ёқимлироқ қиз йўқ эди.

Кўп ўтмай келинчак қайнопасига эргашиб далага йўл олди. Биргалашиб кетмон чопди, ҳовлилардан маҳаллий ўғит ташиб чиқарди. Улар опа-сингиллардек иноқлашиб кетишди. Оғир юмушлар эркаларнинг бўйнида эди. Тоға қўш ҳайдарди. Тўхтасинни гоҳ Тоғаси, гоҳ онаси ўзи билан бирга олиб кетарди. Уни кўздан йироқ қолдиришга кўнгиллари бўлмасди. Янгаси ҳам Тўхтасинни жуда яхши кўрарди. Уни “сиз-сиз”лаб гапиртириб ўтираркан, ўзи ҳам худди ёш боладай яйраб кетарди. Суҳбат кўпинча шундай бошланарди:

- Айтинг-чи, ҳу-у эрта-ага қаерга борасиз, ўргилай?
- Мактабга.
- Мактабда нима қиласиз?
- Ўқишни ўрганаман.
- Кейин-чи?
- Кейинми?— дерди Тўхтасин кўзлари яшнаб ва қўлини баланд кўтарарди.— Ка-ат-та бўламан.
- Ка-ат-та бўлиб нима қиласиз?
- Босмачиларни ўлдираман!
- Вой, тили бурро булбулгинамдан айланиб кетай! Сиз одам ўлдирадиган эмас, жонларига ора кирадиган одам бўлинг.

Янгасининг меҳри ийиб, болақайни маҳкам бағрига босар ва юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпарди. Тоға ёнбош тушиб, уларнинг савол-жавобларини кузатиб ўтираркан мийиғида кулиб қўяр, кундузги чарчоғидан асар ҳам қолмасди. Тўхтасин ширин эркалашлардан яйраб-яшнаб, янгасининг ёнидан жилгиси келмасди. Хосият ҳар хил матоҳ қийқимларидан қуроқ солиб, унга “мактаб борсангиз китобларингизни соласиз”, деб жилд ҳам тикиб берганди. Келинининг хушфезъллиги, Тўхтасинни ўз фарзандидай кўриши Фотиманинг кўнглига хуш ёқарди, ҳарқалай тақдирнинг бу инъомига ич-ичидан мингдан-минг шукрона айтарди.

* * *

Машъум уруш бошланиб хонадон осойишталигини кунпаякун қилиб ташлаганида Тўхтасин тўртинчи синф-

ни тугатган, хийла ақли кириб қолган эди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас Тоға сангработлик ўн чоғли йигит қато-рида фронтга жўнади...

Тоға бўлган пайтларда қандай яхши эди. Ҳаммалари дастурхон атрофида бирга ўтиришарди. Ўтган-қайтгандан суҳбатлашишарди. Янгаси Тўхтасинни баъзан қучоғига олиб суйиб эркалар, тиззасига ўтқизиб гапиртириб роса завқланарди. Янгасининг шу тахлит эркалашларини Тўхтасин ҳам хуш кўрар ва кутарди. Кечқурунлари она-бола дарвозача билан бостирма айвон ўртасидаги уч болорли уйга кетишарди. Уйнинг даҳлизи йўқ эди. Ҳовлидан тўғри кириларди. Тоғаси билан янгаси эса ҳовли тўридаги уйда қолишарди. Тоғаси ҳарбийга кетгач, ҳаммалари бир уйда ётиб-турадиган бўлишди. Энди билса, хонадонлари Тоғаси билан фэйзли, тўлиб турган экан. Янгаси бутунлай маъюсланиб, камгап бўлиб қолди. Юзлари сўлғинлашиб, чеккалари бўртиб чиқди. Ҳатто Тўхтасинга ҳам эътибор бермай қўйди.

Яхшиям одамлар, иш бор. Уларнинг жонига меҳнат ора кирди. Ҳамма бир-бирига таскин-тасалли берарди, бир-бирига суянарди. Ахир уруш қора кўланкасини ташламаган хонадон йўқ-да. Кимдир жигарбандини, яна кимдир эрини фронтга кузатган. Фалончидан хат келибди деса, бутун қишлоқ севинарди. “Қора хат” дараги қишлоқдаги ҳаммани маъюслантириб қўярди. Қонхўр фашистларни енгиш, омон-омон кунларга етиш учун қўлдан келгунча ишлаш кераклигини ёш-яланг ҳам, қари-қартанг ҳам ҳеч қандай изоҳсиз яхши англади. Ҳамма меҳнатга зўр берарди.

Кечқурун қайнана-келин даладан ҳориб-чарчаб уйга қайтишарди. Ўчоққа ўт ёқиб пишир-туширга уннашарди. Овқат устида Тоғани эсга олиб гапириб ўтиришарди.

— Отанг пешанамизга сиғмади. Уйинг куйгур босмачилар чоғиб кетишди, — дерди онаси ёш милтиллаган кўзларини кўйлагининг енгига артиб ва Тўхтасинни секингина қучоғига тортарди. — Илоё, Тоғангнинг боши тошдан бўлсин. Келиб, отанг ўрнида бошгинангнинг силасин. Эй, парвардигор! Қонхўрларни уйини куйдирмасанг, битта-ю-битта орқа тоғим, укагинамни

паноҳингда асрамасанг, омон қайтармасанг, биз кўрмаган яхши кунларни шу биттагина гўдагимга раво кўрмасанг у дунё-ю бу дунё сендан рози эмасман!..

Янгаси ниманидир баҳоналаб аста ўрнидан туриб, ташқарига йўналарди. Келинининг ортидан мунғайиб қараб қолган онаси эшитилар-эшитилмас яна илтижо қиларди:

— Лоақал шу бечора аёлга, шу норасида гўдакка раҳминг келсин, эгам!..

Янгаси ўчоқ бошида куймаланиб юрган кўйи ўпкаси тўлиб, ҳўпиқиб-ҳўпиқиб, тўйиб-тўйиб йиглар, кўнглини бироз бўшатиб олгач қайтиб келарди. Иккала аёл пахтани чигитидан айиришга ёки бўлмаса урчуқ йигиришга тутинишарди.

Фақат Тоғасидан хат келган пайтларда бу тахлит маҳзунлик уч-тўрт кунга чекинар эди. Янгасининг юзларига яна табассум инарди. Боқишларида юрагининг туб-тубига чўкиб ётган меҳр туйғуси қайта учқунланиб кетарди. Онаси ҳам севинганидан ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Хатни Тўхтасинга қайта-қайта ўқитишар, ҳар гал худди биринчи марта эшитаётгандек “миқ” этмай, қулоқ тутиб ўтиришарди.

Оғир меҳнат, етар-етмаслик одамларни толиқтириб қўйди. Аксига олиб, қиш ҳам қаттиқ келди. Ўтин тақчиллигидан сандални ҳам ҳар доим иситиш қийин эди. Баҳор бошланиб, касаллик кўпайиб кетди. Онаси ҳам хасталаниб, ётиб қолди. Оғриқ, дармонсизлик бутунлай тинка-мадорини қуритди. Янгаси кун бўйи далада кетмон чопар, вақт топиб беморнинг аҳволидан хабар олар, тунлари эса бошида ўтириб тонг оттирарди. Баъзан исириқ тутатар, қандайдир гиёҳларни қайнатиб, сувини ичирарди. Бемор эса баъзан бироз тин олар, лекин кўп ўтмай яна иситмаси кўтарилиб нола-ю илтижо қилиб чиқарди:

— Эй, художон! Укагинамнинг дийдорини кўриб ўлсам, розийдим. Укагинамни омон қайтар! Тўхтасинимга оталик қилсин...

Она армон, алам, илинж ўртаган юрагининг туб-тубидан отилиб чиқаётган бу нидоларни қайта-қайта так-

рорлар, унинг нурсиз кўзларидан силқиган ёш серажин юзларини ювиб болишга сингишиб кетарди. Тўхтасин сандал бурчагида ўтириб, онасига мунғайибгина тикилар, кўп ўтмай иссиқ элитиб мудроқ босар ва ухлаб қоларди.

Онасининг аҳволи кундан-кун ёмонлашиб борарди. Буни афтидан беморнинг ўзи ҳам сезиб турар, лекин ҳаётдан умидини узгиси келмасди.

Бир куни чошгоҳга яқин оғриқ қаттиқ хуруж қилди. Кейин секин-аста кўз олди хиралашиб, мажоли қуриб бораётгандек туюлди. Бор-йўқ кучини тўплаб, ўзини қўлга олишга уринди. Интиқ бўлиб Тўхтасинини, келинини кута бошлади: “Наҳотки, умрим тугаб бора-япти?! Наҳотки, жон-жигаримни кўролмай кетсам...”

Орадан қанча вақт ўтганини билмайди. Бир маҳал келинининг:

— Опажон, опажон! Сизга нима бўлди! Кўзингизни очинг, — дея узоқ-узоқлардан йиғи аралаш айтган сўзлари қулоғига элас-элас чалинди. Кўз олдида сон-саноқсиз ёруғ нуқтачалар пайдо бўлди. Ана шу нуқтачалар ортидан келинининг ҳорғин, маъюс, ночор қиёфасини кўрди: “Хайрият, келди...”

— Тўхтасин, Тўхтасингинам қани? — бемор зўрға шу калимани айтди.

— Мактабда, опажон. Ҳадемай, келиб қолади, — Хосиятнинг овози бўғилиб чиқди. Беморга кўрқув, саросимага тушганини, кўзларида зоҳир бўлган ачинишини сездирмаслик учун қайрилиб эшик томонга қараб қўйди. Беихтиёр мижжаларига инган ёшини оҳиста, билинтирмай артди. Бемор томирлари бўртиб-бўртиб чиққан, териси буришиб кетган, рангпар қўллари билан устига ёпилган кўрпани пастроққа суриб қўйди. “Қулт” этиб ютинди. Бирдан оғриқ қаттиқ хуруж қилиб ғужанак бўлиб инграшга тушди. Ҳам шу кўйи ночор, афтодаҳол, ожиз ётганидан хижолат чекаётгандек, ҳам нажот истаётгандек жовдираб келинига тикилди. Ниманидир айтмоқчи бўлиб қуриқшиб қолган лабларини қимирлатди. Лекин гапиришга мажоли этмади.

Она Тўхтасиннинг дийдорига интиқ эканми, мактабдан қайтган нуридийдасига кўзи тушгач, худди та-

нига дармон ингандай, Яратган ягона илтижосини ижобат этгандай тинчиб, чехраси ёришди.

— Тўхтасиним, келдингми! — деди алаҳсираётгандай.

Тўхтасин нима қилишини билмай хасталик бутунлай адои-тамом қилган, зўрға нафас олаётган, кўриниши ниҳоятда аянчли ҳолатдаги онасига кўркув, ҳайрат, ачиниш аралаш тикилганча остонада тек қотиб турарди. Бемор сув ичаётгандек кетма-кет ютинди. Чеккаларига ёш инди.

— Куним битди, келин, — хонага чўккан мудҳиш жимликни беморнинг шикаста оҳангда, зўрға, эшитилар-эшитилмас, дона-дона айтган шу нидоси бўлди. — Сиздан мингдан-минг розиман. Тўхтасинимни сизга топширдим. Етимлигини билинтирманг. Укагинам... — бу ёғига унинг қуришган лаблари билинар-билинемас қимтинди-ю лекин овози чиқмади. Вужуди қаттиқ тирришди, мажолсизгина ингранди. Кейин бутунлай тинчиб қолди. У жон берди...

Ана шу манзара Тўхтасиннинг мурғак тасаввурида бир умр муҳрланиб қолди.

Жудолик Тўхтасиннинг ўксик кўнглини тамоман чўктириб, Хосиятни умидсизлик, ёлғизлик гирдобига итқитди. Янга-жиян бир-бирларига суяниб қолдилар.

Тоға жанг-жадалларда қон кечиб юрган пайтларида фашистлар бутунлай янчиб ташланган музаффар кунларни кўришни орзу қиларди. Кейин, она-қишлоғи, оиласи бағрига тирик қайтса, жон-жигарлари, суюклиси Хосиятнинг, опасининг ёнида тинчгина яшаса, Тўхтасиннинг бошини силаса, камолини кўрса, бас эди. Унинг бу ёруғ оламда шундан бўлак орзуси ҳам, армони ҳам, илинжи ҳам йўқ эди.

Ўзи билан бирга кетган сангработлик ўн йигитдан атиги иккови — Тоға билан ёши ундан анча катта бўлган Саид соғ-омон қайтди. Саид ўнг оёғидан ўқ еганди. Айтишига қараганда, госпиталда узоқ ётиб даволаниб чиққан. Оқсоқланиб юарди. Уни ёнида Саид амаки, йиллар ўтгач эса Саид бобо, орқаваротдан эса баъзилар Саид

чўлоқ, деб атардилар. Унга енгилроқ иш — дала шийпони қоровуллигини беришди. Тоға эса қўлидан яраланган. Лекин ўқ жароҳати оғир асорат қолдирмаганди.

Минг қатла шукрки, тақдирида бор экан, фронтдан Тоға соғ-омон келди. Хосияти ёнида. Иккаласи биргалашиб ер ағдаришади. Кўш ҳайдашади. Ариқ қазишади. Ҳовлима-ҳовли юриб аравада далага маҳаллий ўғит чиқаришади. Фақат... опасининг дийдорини кўролмади. Лекин ҳарқалай ундан ёдгор қолган ёлғиз тирноқ — Тўхтасин бор-ку! Тўхтасин ҳам улғайиб қолди. Ҳали уни ўқитади, уйли-жойли қилади. Опасининг руҳини шод этади. Эҳ-ҳе, ҳали Тўхтасин шундай одам бўлиб кетсинки, бутун сангработликлар ҳавасини еб юрсин.

* * *

Улар бахтли яшардилар. Лекин вақт ўтган сари Тоға ҳам, Хосият ҳам бу бахтнинг тўкис эмаслигини, кўнгилларидаги меҳр-муҳаббат, садоқат туйғуларини кўз илғамас мустаҳкам ришталар билан боғлаб турадиган ҳаёт меваси — фарзандлари йўқлигини ҳис этишарди. Дастлаб унчалик сезилмаган бу кемтиклик йиллар оша катталашиб бораверди. Бу кемтиклик энг бахтиёр, турмушдан шодумон, висолдан сармаст пайтларида ҳам сўнмас, сўнгсиз изтироб, армон, ҳасрат бўлиб эпкинланиб турди. Секин-аста қувончларини ўз гирдобига тортиб, юзларига маъюслик индирди. Таъби-дилларини хиралаштириб қўйди.

Наҳотки, тақдир нур янглиғ мусаффо ва қайноқ туйғулардан йўғрилган, ҳаттоки олис ҳижрон, уруш азобу изтироблари, етар-етмаслик раҳна сололмаган бахтларини бутун қилмаса! Умр шамлари сўнганида орқаларидан қоладиган, бу ёруғ оламда хонадон чирогини ўчирмайдиган лоақал биттагина тирноқ ато этмаса?! Гўдак йиғиси, эркаланишлари-ю хархашаларини, атак-чечак юришлари-ю чулдираб гапиришларини дунё бино бўлиб ҳеч ким ана шу икки кемтик кўнгилчалик кўп орзу қилмаган, улар каби илҳақ, интизор кутмаган бўлса керак.

Хосият эрининг сиртига чиқмайдиган дардларини ҳис этиб турар, аҳволига қараб ич-ичидан эзилар ва

ўрталаридаги бу кемтикликка ўзининг айбдор эканлигини биларди. Лекин ўз ҳаётини Тоғасиз тасаввур этолмас, аёл учун кўз очиб кўрган бахти табиатнинг жамики неъматларидан юксак, ширин ва қадрли эди. Хосият эрига бутунлай суяниб қолганди. У бир умр Тоғанинг хизматини қилиб ўтишга тайёр эди. Қўлидан келгунча жуфти ҳалолининг кўнглини овлашга ҳаркат қилар, ҳар қандай инжиқликларига чидарди. Ҳар қандай истагини ўриштиришга уринарди.

Ўз навбатида Хосиятга осон эмаслигини Тоға ҳам тушуниб турарди. Бечора! Дунёга келиб нимани кўрди? Кун бўйи далада кетмон чопади. Уйим, рўзғорим, мол-ҳол, деб слиб-югуради. Ахир умр бўйи меҳнатда эзилиб, шундай аҳволга тушган-ку! Қўли калталиқ қурсин. Бировларнинг катта шаҳарлардаги касалхоналарда ётиб, дори-дармон қилиб фарзандлик бўлиб кетганларини эшитган. Бели бақувват бўлганида-ку у ҳам тақдирга тан бериб, қараб турмасди. Албатта катта-катта шаҳарларга бориб, хотинини кучли табибларга кўрсатарди, муолажа қилдирарди, даволатарди. Бу ҳам Тоға кўнглига катта бир армон, битмас яра бўлди.

Нима қилсин?! Ҳаммасини қўли қисқаликка йўйиб яшайверсинми? Ёки ўзини яқин олиб маслаҳат бераётган битта-яримтанинг гапига кириб Хосияти билан ажрашсинми?! Ахир, Хосият шуларни деб яшади. Ҳамма етар-етмасликларга чидади. Фронтга кетганида беш йил кун санаб, соғиниб кутди. Эҳтимол жангу жадалларда шу муштипар аёлнинг соғинчлари, илтижолари, умид билан кутишлари омон сақлагандир! Нон-насибасини Сангработдан узмагандир. Шу аёл жон-жигари—опасини тупроққа топширди. Сағир жиянининг бошини силади. Ўкинтирмади. Ўзи емай — едирди, ичмай — ичирди. Бир аёлнинг қўлидан келгани шу-да. Бугунлик кунда ҳаммасини унутсинми? Бўйингда бўлмапти, деб юзига солсинми, ўксик багрини баттар тирнасинми?! Бошқа биронта билан рўзғор қурсинми?! Ахир, дунёда диёнат, меҳроқибат деган гаплар қаерда қолади. Ҳа, энди пешанасига битгани шу экан... Беш панжа баравар эмас-ку. Нима қиларди? Бу ёғи бир-бирига суяниб яшайверади-да.

Тоға ўғил-қизларини эргаштириб юрган кишиларни учратиб қолганида уларга ич-ичидан, жуда-жуда ҳаваси келар, дафъатан дил тубига зил чўккан огриқ хуружланарди. Айниқса, тўй-маъракалардан маъюсланиб қайтарди. Одамлардан четда юришни ҳам ўзига эп кўрмасди. Тоға ҳеч қачон ўзига армон бўлиб қолган ҳаёт инъоми насиб этган кишиларга ҳасад қилмасди. Ҳеч кимга ёмонлик ҳам тиламасди. Асло! Фақатгина дунёга келиб ана шундай бахт таъмини татимай ўтаётганидан ўксинарди.

Кейин яна Тўхтасинни ўйлаб ўзига ўзи таскин-тасалли берарди. Ҳар ҳолда пушти-камаридан бўлмасаям, опасидан қолган якка-ю ёлғиз шу тирноқни вояга етказди-ку. Ўқитди. Кўлидан келган ёрдамини аямади. Бош бўлиб уйлантирди. Бир отадан ортиқ меҳр кўрсатди. Хосият ҳам кам тутган эмас. Тўхтасинжон, деб ўзини кўярга жой тополмайди. Ҳеч нарсасини аямайди. Аслида, тангри-таоло бир ёқдан қисса, бошқа ёқдан бераркан. Мана, пешанасига битган эканки, жияни ўзидан кўпайди.

Эр-хотин кўнглининг бир четида Тўхтасиннинг фарзандларидан бирини ёнларига олиш, тарбиялаб-улғайтириш, ўз нуридийдалари каби барча орзу-ҳавасини қилиш нияти бор эди. Бу тўғрида Тўхтасинга маслаҳат солганларида у хайрихоҳлигини билдирди. Лекин уларнинг мақсадларини Тўхтасин хотинига айтганда:

— Ўйлаб гапираяпсизми? — деди жаҳли чиқиб. — Менинг бировларга берадиган болам йўқ.

— Тоғам биров эмас. Мени ўз фарзандидан ортиқ кўриб ўстирган, ўқитган, уйлантирган.

— Ўстирган, ўқитган бўлса нима қилай? Жуда раҳмингиз келса, боринг, ўзингиз ўғил бўлинг.

— Хоҳламасанг, одамдай айтсанг бўлмайдимми?

— Биз шунақа. Одамдай айтолмаймиз.

— Яқин бўлса, бориб-келиб турсак. Қайтанга, қишлоқда меҳнат қилишни ўрганади. Нимаси ёмон?

— Сизга ёмон эмасдир. Мен болам тугул, тирноғиниям бермайман. Керак бўлса, ўша Тоғангизникигайм

қадам қўймайман. Эр-хотин нимага бунча меҳрибон-сирайдилар, десам, гап бу ёқда эканда. Ҳа, одамлар...

— Овозингни ўчир! Мен аҳмоқ сен тўнка тушунасан, деб гапириб ўтирибман.

— Одамни камситманг. Сизга Тоға керак, бола керак эмас. Биламан, бизларни ёмон кўрасиз.

— Бас қил!

— Бас қилмайман!

Тўхтасин Норқулович ғазабига чидай олмай, мушт ўқталиб хотинининг бошига борди. Хотин ҳам ҳурпайиб ҳамлага ҳозирланган товукдай эрига хезланди. Яна икки-уч оғиз айтишувдан сўнг Тўхтасин Норқулович ортиқ ўзини тутиб туролмади ва хотинининг юз-кўзи аралаш тарсаки тортди.

Хотини қочиб нариги хонага ўтаркан:

— Ҳу, мени урган қўлларинг синсин! Сени худо урсин! — дея қарғаганча эшикни устидан беркитиб олди.

Шундан кейин ҳам бу тўғрида икки-уч бор гап очилиб, ҳар гал можаро билан интиҳо топди. “Донога — ишора, нодонга — калтак”, деганларидек жиянининг индамай қўйгани, келинининг оёғини тортгани, муомаласи ўзгаргани, ёқтирмаганга олаётгани замирида ётган маъно Тоға билан Хосият янгага изоҳсиз аён эди. Улар энди шу ягона умидлари ҳам саробга айланганини англаб етдилар ва ёлғиз ўтиш пешаналарига тақдир битиги эканлигига тан бердилар.

“Майли, нима бўлганда ҳам шу, битта Тўхтасиннинг борлигига минг қарра шукр, — дея ичида ўзига ўзи тасалли берарди Тоға. — Ахир ўзи унинг гапига кириб ўқиди. Қишлоқ хўжалик техникумини сиртдан тугатди. Йўқса, бир умр кетмон елкалаб юарди. Жони азобда ўтарди. Ҳозир Тўхтасин вилоятда иккитанинг биттаси бўлиб юрибди. Билганлар Тоғанинг жияни, Тоға оталик қилди, ўқитди, бош бўлиб уйлантирди, деб айтмайдими?! Айтади! Вақти-соати етиб, бандалигини бажо келтирганида жасади ерда қолмайди. Охирги кунига ярайдиган, эшигида турадиган, тобутининг олдига тушиб борадиган, чироғини ўчирмайдиган жонжигари бор, бўлди-да. Сўнгги кунда шу — Тўхтасин

маъракаларига бош-қош бўлади. Тупроққа қўяди. Ёд-йўқловини қилади”.

...Унинг қалбини тирнайдиган сўнгсиз оғриқ ҳаётида фақат бир мартагина юзага чиққан. Қўшни қишлоқлик Ҳошим омборчининг фарзанд тўйида шундай бўлди. Тоға ожизлик қилди. Ўзини тутиб туролмади. Юрагидаги бор дардини тўкиб солди. Аввал бошда-ку, ҳаммаси кўнгилдагидай эди. Даврада гапи-гапига қовишадиган улфатлари билан чақчақлашиб ўтирганди. Кўп ўтмай доира-ю созини кўтарган санъаткорлар давра тўридаги сўридан жой олишди. “Артистлар Тошкентдан келган”, “Ие, фалончи-ку, танимаяпсизми?”, “Ҳа, телевизорда кўрганман” қабилидаги пичир-шивирлар ўрмалаб қолди. Ўтирганларнинг гап-сўзларидан бошига тўрли шляпа кийган, юзлари ошпоқ, семиз, дўмбоқ, аҳён-аҳёнда шляпасини олиб, бошидаги сийраклаб қолган сочларини тартибга келтиргандек пайпаслаб қўядиган даврабоши ҳам унча-мунча йиғинларга бормаслиги, “нархи баланд”лиги маълум бўлди. Ўзиям омборчи белини маҳкам боғлаб тўй бермоқчи эди.

Тўрдаги меҳмонлардан бири — оппоқ сочи ён томонга силлиқ таралган туман матлубот жамияти раиси даврани очди. У бу ерга тўпланишнинг боисини узоқ изоҳлади ва кўп йилдан бери матлубот жамиятида омборчи бўлиб ишлаётган, элга ҳалол хизмат қилаётган ва пешана тери эвазига топганини дастурхон ёзиб эл олдига қўяётган хонадон соҳибини роса таъриф ута-сифлади. Атрофдагилар чапак чалиб олқишладилар. Унга бошқалар ҳам қўшилишди. Раис микрофонни тўрли шляпа кийган дўмбоқ йигит — даврабошига тутқазди.

— Ассалому алейкум, азиз меҳмонлар ва мезбонлар! Мана, даврани очиб берган Ҳошимжон акамининг раҳбарлари, райПО* раиси, ҳурматли оғамиз айтганларидай, бу дунёда ҳар бир инсон фарзанд ўсти-

* Шуро даврида жойларда савдо хизматини ташкил этиш ва аолига савдо хизмати кўрсатишга мутасадди ташкилот — район матлубот жамияти ана шундай қисқартирилган ҳолда қўлланилган

рай деб яшайди. Фарзандсиз одам бамисоли мевасиз дарахт. Мана бу оқшом биродаримиз, қадрдонимиз, сангработликларнинг, нафақат сангработликларнинг, балки бутун вилоятнинг фаҳри... — дея гапира кетди даврабоши овозига тантанавор тус бериб. Шу тахлит эринмай омборчини, санъаткорларни мақтади, меҳмонларни дастурхонга қўйилган ноз-неъматлардан олишга, хонадон қувончига шерик бўлишга даъват этди. Сўзининг охирида “қани, дўстлар, бир чапак бўлсин”, дея олқишлатиб, навбатни санъаткорларга берди. Куй-қўшиқ авжига чиқди. Картда ўтирган жувон пастга тушиб тарона оҳангига мос мақом қилиб, йўрғалаб кетди. Тоғанинг назарида даврабошининг “фарзандсиз одам бамисоли мевасиз дарахт”, дегани худди ўзига қарата айтилгандай туюлди. Унинг дили бироз оғринди. Ўзини худди ҳаммадан камдек ҳис этди. Лекин кўп ўтмай авж пардада таралаётган дилрабо оҳанглар сеҳрида бу гапларни унутди. Ёнидаги кишиларнинг қистови билан бир-икки пиёла арақ ичди. Бошқалардаги кўтаринки кайфият беихтиёр Тоғага ҳам кўчди, юзларида хушнудлик ифодаси порлади.

*Жаҳонда энг олий неъматдир фарзанд,
Фарзанд эрур ёлғиз жонингга пайванд.
Фарзанд бирла тўлур муродинг жами,
Фарзанд бирла қолур ҳар кимнинг номи.*

Бир қўлида микрофонни тутган даврабоши иккинчи қўлини ҳаволантирганча беданаюриш қилиб ўртага чиқди ва шу мисраларни айтди. Гулдираган овози чор тарафда бир-бирига қаратиб ўрнатилган карнайлардан акс-садо бераётганидан мамнун қиёфада атрофга кўз ташлади. Кейин томоқ қириб сўзлашда давом этди.— Ҳошимбек акамиз хонадонларида ўтаётган бугунги қутлуғ тантананага лутфан ташриф буюришимизни истаб юборган таклифномаларига бобокалон шоиримизнинг ана шу жўшқин, ўлмас байтлари битилган экан. Дарҳақиқат, фарзанд борки...

Бу сўзлар сўз эмас, бамисоли ўқ янглиғ Тоғанинг кўксига қадалган, жисман даврада ўтирса-да, парвоз чоғида ноҳос яраланиб қулаётган қуш ҳолатига туширганди. Энди айтилаётган гаплар биргина унинг қулогига кирмас, биргина у ўйин-кулги, хурсандчилик ҳукм сурган даврада мажолсиз, бутунлай руҳсиз, камситилгандек мўнғайиб ўтирарди. Ёнидагиларнинг ўзига кўрсатаётган мулозаматлари ҳам қандайдир бачкана, ёқимсиз, ачиниб, раҳмлари келганидан қилинаётгандек туюларди. Тоға ўзини бироз юпатиш учунми ёки даврадошларининг ортиқча қистов, эътиборидан қутилиш учунми, аламиданми пиёладаги арақни бир кўтаришда бўшатиб қўйди. Унинг бу ерда ортиқ ўтиргиси келмас, кўнгли жимлик, танҳоликни тусар, лекин туриб кетишнинг ҳам иложини топмасди. Кетай деса, бошқаларнинг назарида даврани бузганга ўхшар, кўриб қолса, тўйбоши ҳам унамаслиги турган гап. Шундай қувончли кунда кўнглини ранжитиш яхши эмас. Кўз — кўзга, юз — юзга тушади, дегандай... Бироз ўтирсин. Қайтса, кейин қайтар.

— Бу оламда фарзанд ота-онанинг бахти, фарзанд борки, қуримайди ҳаёт дарахти,—даврабошининг бу гаплари Тоғанинг фикрларини бўлиб юборди. Кўнгли яна яраланган қушдек мажолсизланиб, ер билан битта бўлиб кетди. Даврабоши ўзи билмаган ҳолда унинг ярасига аёвсиз туз сепар, энг нозик, энг муқаддас ҳис-туйғуларини, эркаклик шаънини баттар таҳқирларди.

Тоғанинг кўз олди қоронғилашиб, қолган гапларни эшитмади. “Фарзандсиз одам — мевасиз дарахт”. Қулоғи остида фақат шу сўзлар қайта-қайта жарангларди. Бу сўзлар шундоқ ёнгинасида айтилди, кейин секин-аста узоқ-узоқлардан акс-садо берди. Зум ўтмай еру кўкни тутиб кетди. Ҳозиргача ҳеч ким бу қадар рўй-рост юзига солмаган аччиқ ҳақиқатни бу йигит катта даврада, заррача шафқат қилмай, баралла, назарида айнан унга қарата айтди. Қайта-қайта такрорлади. Тоға бошқа тўймаъракаларда ҳам кўп бўлган. Фарзанд тўғрисидаги гап-сўзларни кўп эшитган. Лекин бугунгидай кўнгли ўксинмаган эди. У ўзини ҳозир қадр-қиммати аёвсиз топтал-

ган ҳис этди. Ортиқча тихирлик қилиб ўтирмай, узатилган навбатдаги қадаҳни сипқорди. Ичкилик унинг кўнглини сархуш эта бошлади. У аста-секин бошқа дунёга кириб қолди. Шу алпозда қанча вақт ўтгани-ю нималар бўлганини билмайди. Бир маҳал қараса, микрофонни тутган даврабоши шундоқ ёнидан ўтиб борар, кимнидир кўкларга кўтариб мақтарди.

— Микрофонни бу ёққа бер! — Тоға шаҳд билан ўрнидан туриб кўлини чўзди. Даврабоши зиёлинамо кийинган, юзларига ажин туша бошлаган, мўйлови қиёфасига улуғворлик бағишлаб турган отаси тенги кишининг мутлақо кутилмаган бу талабидан довдираб қолди. Гап нимадалигини билолмай атрофдагиларга саволомуз кўз тикди. Тоға унинг кўлидан микрофонни деярли юлқиб олди-ю тўлиб турган кўнглини тўкиб-солди. — Ука, сен фарзандсиз одам — мевасиз дарахт, дединг. Мана, мен — фарзандсиз одамман. Сенингча, нима, мен мевасиз дарахтманми? Мени мевасиз, деб кесиб ташлаш керакми? Яшамайинми! Мевасиз дарахтнинг яшашга ҳаққи йўқми?! Қани, айт-чи! Ўзинг қанақа дарахт танасидан ясалган бешикда ётиб катта бўлгансан? Ўтирган уйингнинг синчи, пол-потологи, қалама-ю болорлари қанақа дарахт танасидан қилинган? Ўтадиган кўприкларингнинг ёғочлари қанақа дарахтники?! Мевали дарахтникими? Йўқ, мевасиз дарахтники-ку! Сен ахир қирғин уруш йилларида қанчадан-қанча мевасиз дарахтлар фашистларнинг ўқларига кўксини тутганини, мени, яна менга ўхшаган минг-минглаб кишиларнинг ҳаётини сақлаб қолганини, ертўлаларда бошимизга паноҳ бўлганини, изғирин совуқларда ёниб алангасида иситганини биласанми?! Билмайсан! Ҳа, билмайсан!! Билганингда бу гапларни қайта-қайта айтиб ўтирмасдинг!!! — Тоғанинг кўзларидан ёш қуйилиб келди. Ўртага худди кутилмаган мусибат юз бергандек оғир, пашша учса эшитгудек сукунат чўкди. Даврабоши Тоғанинг ёнида ноҳос қинғирлик устида қўлга тушган гуноҳкордай тош қотиб турар, ҳамманинг нигоҳи Тоғага қадалган, маъюс тортиб қолганди. Тоға бир муддат тин олди-ю ҳазин оҳангда давом этди. — Оламга келиб мендан фарзанд бўлмаса-да бошқа бирор хотира

қолар. Опамдан қолган ягона тирноқни бағримга босдим. Қўлимдан келгунча меҳр кўрсатдим. Менинг ортимдан шу тирноқ қолмайдими?! Берлингача жанг қилиб борганман. Беш йил ҳам жоним, ҳам имоним, ҳам виждонимни тикиб урушга кирганман. Ўлим билан олишганман. Пешанамда бор экан, омон қайтдим. Ахир фашист газандалари устидан қилган ғалабамизда миллион, миллиарддан бир бўлак бўлсаям, менинг ҳам ҳиссам бордир. Ғалаба менинг, менга ўхшаганларнинг фарзанди эмасми? Ахир биз ўлиб кетсак ҳам Ғалаба қолади-ку! Ғалабамиз яшайди. Бутун умрим Сангработ далаларида ўтаяпти. Ҳаётим шу заминга сингишиб кетган. Мен ўлгандан кейин ана шу далалар, дов-дарахтлар, боғ-роғлар қолади. Ахир шулар менинг фарзандим эмасми? Шу даврада ўтирган одамлар қани, айтсин! Мендан бирортаси ёмонлик кўрганми, бирортасини алдаб, фириб берганманми, бирортасига хиёнат қилганманми?! Йўқ! Умрим бўйи ҳаммага қўлимдан келгунча хизмат қилганман, яхши-ёмон кунларида елкадош бўлганман, ҳалол яшаганман, холос. Мендан кейин шу ҳалоллик, яхшиликлар, меҳр-оқибат қолмайдими?! Қолади! Қолади!! Буни сен ҳам, сенга ўхшаган сўзамоллар ҳам билиб қўй!..

Тўхтасин оёққа туриб, ўз аравасини ўзи тортиб кетадиган бўлгунга қадар Тоғадан моддий ёрдам олиб турса-да, панд-насихатини эшитса-да, лекин унинг тарбиясини кўрмай улғайди. Феъл-атвори, дунёқарashi, ҳаёт ва яшаш тўғрисидаги фикрлари атрофидаги одамларнинг туриш-турмушига боғлиқ ҳолда шаклланиб борди. Ўзича теварак-атрофида юз бераётган воқеа, муносабатларнинг туб моҳиятини таҳлил қилиб, талабаликда ўқиб-ўрганганлари билан ҳаёт ўртасида кўз илғамас, катта фарқ борлигини, инсон тақдири фақатгина тер тўкиб ишлашга эмас, кўпроқ бошқалар билан ўртадаги ўзаро муносабатларнинг яхши-ёмонлигига боғлиқлигини илғай бошлади.

Институтни тугатиб ПМК (передвижной механизированный колонна — кўчма механизациялашган саф, русча

қисқартма ҳолида таомилга кирган эди)га ишга келган пайтлари эди. Тўхтасин кун бўйи тиниб-тинчимасди. Объектларга навбатдаги иш кунлари учун керакли қурилиш материаллари ҳажми ва зарур техника воситалари кўрсатилиб қурилиш участкалардан берилган ёзма буюртмаларни умумлаштириб чиқар, тегишли ташкилотлар билан телефонда боғланар, хатлар тайёрлар, бу орада вақт топиб объектлардаги аҳволдан хабар олиб қайтарди. Ёш ходимнинг елиб-югуриши, ишчанлигидан ПМК бошлиғи Райим Темирович ҳам мамнун эди.

— Тиришқоқ, билимли йигит экансиз. Тарбиялаймиз. Сиздан яхши кадр чиқарамиз!— деб қўярди у баъзан Тўхтасинни ўзига яқин олиб. Лекин кутилмаган бир воқеа боис икковларининг ўрталаридан “ола мушук” ўтди. Ўшанда ҳам Тўхтасин объектлардан бирига борганди. Қараса, бетон қоришмалари уюлиб кетган, ишчилар уни замбиллаб ташиб улгуришмасди. Тўхтасин объектни кўздан кечириб чиқди. Замбил кўтариб жони ҳалқумига тиқилгудай бориб-келаётган кишиларни кўриб ачинди. Назарида ишчилар камдай туюлди.

— Ишчиларнинг ҳаммаси келмаган шекилли,— сўради у ортида эргашиб юрган бақалоқ ишбошидан.

— Йўқ, ҳаммаси келган, — деди ишбоши пинагини бузмай.

— Ҳаммаси денг? — такрорлади Тўхтасин. У ишбошининг гапига ишонқирамагандай синовчан тикилиб турди. — Қани, табелни келтиринг-чи.

Ишбоши гўё эшитмагандек қотиб турди. Тўхтасин табелни такроран сўрагач, ишбоши “ҳозир” деганича истар-истамас вагон-уй томон кетди ва анча ҳаяллаб қайтиб келди:

— Мана.

Тўхтасин рўйхатга кўз югуртириб чиқди. Ўзича ниманидир мулоҳазалаб кўрди. Кейин ишлаётганларни тўплаб, йўқлама қилди. Улар муҳандиснинг бу ишидан ҳайрон бўлиб, яна жой-жойларига тарқалиб кетдилар.

— Қолган беш киши қани?— сўради Тўхтасин кўзларини лўқ қилиб тикилиб турган бақалоқдан.

— Бир ерга юборгандим. Келиб қолишади.

— Қаерга?

— Айтиб бўлмайди, — деди ишбоши биров эшитиб қолишидан чўчиётгандек овозини бир парда пастлатиб. — Жуда зарур бўлса, кейинроқ айтаман.

— Ҳозир айтинг!

Ишбошидан садо чиқмади.

— Объектдан бошқа яна қандай жой бўлиши мумкин? — Тўхтасиннинг жаҳли чиқди ва ручкасини олиб табелга уларнинг ишга келмаганлиги тўғрисида белги қўйди. — Нима, буларнинг гуноҳи ишга келганими? Яхши эмас. Одамларга жабр қилмаслик керак.

Эртасига эндигина ишга келган Тўхтасинни кўчма меҳколонна бошлиғи Темиров ҳузурига чақиртирди.

— Сиз ҳамма жойга бурнингизни тикаверманг, ўртоқ Норкулуп, — деди у Тўхтасинга кўзлари хонасидан чиққудай бўлиб.

Тўхтасин томдан тараша тушгандек айтилган бу гапдан ҳайратланганича қотиб қолди.

— Қаерга бурнимни тикибман? — деб сўради у бошлиқ нимани назарда тутаётганини билиш мақсадида.

— Кеча объектларга бориб йўқлама қилибсиз.

— Йўқлама қилиш буринни тикишми?

— Бўлмаса нима?

— Мен интизомни, меҳнат тақсимотини назорат қилиш, ҳақиқий аҳволни билиш деб тушунаман.

— Объектда интизомни назорат қиладиган ишбоши бор.

— Ишбошининг ўзи интизомни бузса-чи? Табелда ҳамма бор деб, келмаганлар учун ҳам бошқаларни ишлатса-чи?

— Кимни қаерга юбориш билан бундан кейин умуман сизнинг ишингиз бўлмасин.

— Нима, мен бу ерда ҳўсаманми?

Тўхтасиннинг гап талашаётгани Темировнинг иззатнафсига тегаётган эди.

— Керак бўлса, ҳўса бўласан, — деди Темиров баттар жаҳли чиқиб.

— Мени “сен”сираманг, болангиз эмасман.

— Ие, иззатталаб тирранча. Ҳали “ака” дейишимни ҳам хоҳларсан.

— Одамдай муомала қилинг.
— Нима, мен ҳайвондай муомала қилаяпманми?
— Раҳмат, дейишни ўрнига дўғу дағдаға қиласиз.
— Кераксиз жойларга бурнингни тиқиб юрганинг учун раҳмат айтишим керакми? Гапини қаранг, — заҳарханда кулди Темиров. — Сени қишлоқда ўсган, меҳнаткаш, ҳурмат-иззатни, ўз ўрнини биладиган бола десам, бетгачопар, кав-кавчи, аҳмоқ экансан.

— Оғзингизга қараб гапиринг.

— Қаерга қараб гапиришни менга ўргатма, тушундингми! Қаерга қараб гапиришни ўзим яхши биламан.

— Мен сизни шу даражада қўпол, тафаккури тор одамлигингизни билмагандим.

— Ҳаддингдан ошма, муттаҳам. Мени сенинг қандай ўйлашинг қизиқтирмайди, — бошлиқнинг оғзидан тупук сачраб, афт-ангори бўзарди. — Аризангни ёз, кет!

— Ёзсам, ҳозир ёзаман!

Тўхтасин аъзои баданига титроқ кирган, боши ғувиллар эди. У жаҳл билан эшикни тарақлатиб ёпди ва хонасига йўналди. Аламига чидаёлмай ўзича овоз чиқариб сўкинди. Сўнгра нарсаларини йиғиштириб тўрхалтага жойлади. Ўтириб, ишдан бўшаш тўғрисида ариза ёзди.

Аризани ходимлар бўлимига бериб кетмоқчи эди.

— Мен олиб киролмайман, тартиб шунақа, — деди ҳамиша ўта хотиржам, камгап юрадиган, сочларига оқ оралаган ходимлар бўлими мудир. — Райим Темировичга ўзингиз қўл қўйдириб чиқинг.

— Мен ариза ёзиб сизга қолдираяпман. Олиб кирасизми, йўқми, ўзингиз биласиз.

Тўхтасиннинг вазоҳати гугурт чақса ловуллаб ёнадигандай эди. Шунинг учунми, мудир ундан ишдан бўшаётгани сабабини суриштириб ўтирмади. Ўрнидан туриб:

— Бўлмасам, кутиб туринг, ўзим кириб чиқай-чи, — дея бошлиқнинг кабинети томон йўналди.

Бироздан сўнг қайтиб келиб Тўхтасинга:

— Юринг, ўзингизниям сўраяптилар, — деди.

— Менинг гаплашадиган гапим йўқ, — деди Тўхтасин қатъий эътироз билдириб ва кетишга чоғланди.

— Шайтонга ҳай беринг, ука, — деди ходимлар бўлим мудирини Тўхтасиннинг биллагидан тутиб насиҳат оҳангида. — Бошлиқ деган уришади. Шунга дарров...

— Ҳақ бўлса, уришиш тугул тутиб дўппосласа ҳам майли.

— Ноҳақ бўлса ноҳақдир. Энди бир оғиз ноҳақ гапирди, деб ариза ёзмайдилар-да. Бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирмайдилар-ку. Мен сиздан уч-тўртта кўйлак кўпроқ йиртганман. Кўйинг, айтганни қилинг, шайтонга ҳай беринг. Киринг-чи, нима дейди. Кетсангиз, кейин кетаверасиз. Ўзингиз истамасангиз сизни ҳеч ким мажбурлаб ушлаб туролмайди-ку.

Тўхтасин ноилож ходимлар бўлими мудирига эргашиди. Улар киргач, Райим Темирович ходимлар бўлими мудирига қараб:

— Сиз бориб ишингизни қилаверинг, — дея рухсат берди ва Тўхтасинга юзланиб, ўтиришга жой кўрсатди. Аризасини олиб унинг кўз ўнгида йиртиб-йиртиб, ён томонидаги саватга ташлади.

Бир муддат хонага оғир сукунат чўкди.

— Тўхтасинжон, — дея гап бошлади Райим Темирович ўта босиқлик билан. Унинг муомаласи тамомила ўзгарган эди. — Қизишиб кетганим учун узр. Аслида сиз ҳақсиз. Сиз ҳаётни китобларда ўқиганингиздай биласиз. Тўғри ишлайсиз. Бурчингизни ҳалол бажарасиз. Сиздай кадрлар сув билан ҳаводай керак. Лекин ҳаётнинг ҳеч бир китобга ёзилмаган, ёзиб бўлмайдиган қонунлари ҳам бор. Юқоридагилар бирор топшириқ беришса, “бу мумкин эмас, кечирасиз, бизга тўғри келмайди”, деб бажармай кўринг-чи. Сиз кўрган объектдаги беш-олти ишчи ҳар куни ижроқўм раҳбарларининг шахсий участкасида ишляпти. Кимлигини айтиб ўтирмай. Уларга объект ҳисобидан иш ҳақи тўланаётгани, уларнинг ўрнига бошқалар икки ҳисса ортиқча меҳнат қилаётганидан менинг ҳам виждоним қийналади. Мени ҳам инсофсиз, ўзгалар тақдирига бефарқ, деб ўйламам. Лекин илож қанча, объектларни қайси қурилиш ташкилоти қуришини ижроқўм белгилайди. Гапини икки қилсак, эртага бирор бўлмағур объектни

беради ёки баҳона топиб ишдан бўшатишгача этади. Мен жойидан қўрқмайман, касбим бўйича ишлашим мумкин. Лекин мен кетган, сиз ҳақиқат талаб қилган билан аҳвол ўзгармайди. Ўрнимизга келган одам уларнинг йўриғида юраверади.

Айтилаётган фикрларни тинглаб Тўхтасин ҳайратга тушганди. Кутилмаганда, кўз ўнгида бошлиқ тамомила бошқа одамга айланганди.

— Сиз ҳалиям қурилиш ҳисобидан казо-казоларнинг участкаларига кетаётган бетон қоришмалари, плиталар, фундамент блоклар, гишту арматура, ювилган чағилларни билмайсиз. Баъзилари ҳатто белкурак, челак, оддий михгача сўрашади. Магазинда тиқилиб ётибди. Участка уники бўлса, ўша ерда яшаса, лоақал шуларни сотиб олса.

Телефон жиринглади. Котиба кириб, ГАИ* бошлиғи қўнғироқ қилаётганини айтди.

— Ўн куб тайёр бетон қоришмаси? — такрорлади бошлиқ салом-аликдан сўнг нариги томондаги кишининг гапларини эшитгач. — Қачонга? Тушундим. Ходимингизни юборасиз. Тўғри бетон узелга борсин, айтиб қўяман. Раҳмат! Соғ бўлсангиз бўлди. Сизлар билан дўхтирларга асло ишимиз тушмасин, — кулги аралаш ҳазил қилди бошлиқ ва гўшакни қўйгандан сўнг Тўхтасинга юзланди. — Ана, кўрдингизми? Ўн куб тайёр бетон қоришмаси сўраяпти. Бу, биласиз, “ЗИЛ-130”да беш рейс бўлади. Тўрт кун аввал шебен билан арматура олганди. Қани, “йўқ” деб кўринг-чи. Машиналаримизни юрғизмай қўйишади. Қадамда ушлашади. Гаражни босишади. Носозлик топиб тўрт томонга устимиздан ёзишади. Хуллас, ташвишу ғурбатдан бошимиз чиқмайди. Оқибатда ўзимизга зарар. “Бер-бер”лайдиган ОБХССи, прокурори, суди, горкому** обкомини айтиб ўтирмай. Келишиб ишлашга мажбурмиз.

* Давлат автомобиль назорати ибораси русча қисқартирилган тарзда ўзбек тилида ҳам қўлланилар эди

** Шаҳар партияси қўмитаси

Шунинг учун Тўхтасинжон, менгаям осон тутманг.

— Ҳозир аризангизга қўл қўйиб беришим ҳам мумкин эди, — дея давом этди бошлиқ. — Идорамизнинг иши тўхтаб қолмайди. Бошқа бир кишини ўрнингизга қўйсак, қилаверади. Нон бўлса, нонхўр топилади. Лекин юрагимда бир умр бир афсус қолади. Шу йигитга ноҳақлик қилгандим, деб қийналаман. Бир умр ўзимни кечиролмайман. Ўзим ҳам бир пайтлар сизга ўхшаб жиндай ноҳақликни кўрсам чидаб туролмасдим. Ҳақ-ҳуқуқ талашиб тортишган, ўз билганимдан қолмаган пайтларим кўп бўлган. Энди билсам, гўр эканман. Кейин секин-аста ҳаёт сабоғини олдик. Кўп нарсани тушундик. Фикрлар, қарашлар ўзгарди. Шунинг учун укамдай одамсиз, сизга акалик маслаҳатим, бўлар-бўлмас тортишманг. Билиб қўйингки, ҳеч қачон оқимга қарши сузиб бўлмайди. Унга қарши бориб фақатгина ютқазасиз. Фақат ўзингизга зарар. Оқимни белгилайдиганлар бор. Сизу бизнинг вазифамиз оқимга қўшилиб оқиш. — Райим Темирович ўрнидан туриб Тўхтасиннинг рўпарасига келди ва қўлини узатди. — Қани, келишдикми?!

Унинг боқишларида мунофиқликдан асар йўқ эди. Тўхтасин юқоридаги мулоҳазаларни эшитиш асносида ҳовиридан тушиб, бошлиғига ҳам осон эмаслигини тушуниб етганди. Ичида “Уни ўзимча семизлиги, юриш-туришига қараб ўз ташвиши, дардидан бўлак ҳеч нарсани ўйламайдиган одам сифатида тасаввур этиб янглишган эканман”, деган тўхтамга келганди.

Тўхтасин ҳам ўрнидан туриб қўлини чўзди.

— Боринг, ишингизни қилаверинг, — деди Райим Темирович иккинчи қўлини Тўхтасиннинг елкасига қўйиб.

Бошлиқнинг бағрикенглиги, кечиримлилиги, очиқ-ошкора иқдорлиги Тўхтасиннинг кўнглида унга нисбатан илиқлик уйғотди.

Шу тариқа Тўхтасиннинг тўнғич тасаввурларига илк бор дарз кетди. Кейинчалик ҳаёти давомида юз берган катта-кичик тўқнашувлар жараёнида “катта”ларнинг раёйига қарши боришлар, гап талашиб юришлар бошга фақатгина ғавғо, ташвиш келтиришини англаб борди.

Ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаб мурасасозлик, келишувчилик йўлини тутишга одатланди. Бирор нохушлик, ноҳақликка дуч келганида ҳам аввал оқибати тўғрисида

бош қотириб, охиригача гапини ўтказишга қурби етмаслигини пайқаса ҳатто кўриб кўрмаганга, эшитиб эшитмаганга олишга одатланди. Ўзидан “юқори”дагиларнинг йўриғидан чиқмасликка ҳаракат қилди. Ҳамма нарсани уларнинг қаричи билан ўлчайдиган бўлди.

Тўхтасин Норқуловичнинг ҳаётдан олган яна бир сабоғи баъзи бировларнинг айтадиган гаплари, қилаётган яхшиликлари, кўрсатаётган ғимматлари замирида ҳамиша ҳам ҳолис, пок ният ётмаслиги, баъзан етти ухлаб тушга ҳам кирмайдиган, шахсий муддаолар пинҳонлиги эди. Ўшанда Райим Темирович билан ораларида юз берган ва юқорида баён этилган дилхиралик унутилган, муносабатлари яхши бўлиб кетган пайтлар эди.

— Сизга Ҳамро Файзиевич харидор, — деди бир куни Райим Темирович Тўхтасинни ҳузурига чақиртириб.

— Қайси Ҳамро Файзиевич? — дабдурустан айтилган бу гапдан Тўхтасин ҳеч нарсга тушунмаётган эди.

— Шаҳар ижроқўми раисини танаймасизми? — Райим Темирович саволга савол билан жавоб бериб мамнун жилмайди. — Сизни ижроқўмга ишга олмоқчи.

Тўхтасин бироз ўйланиб тургач:

— Мен касбим бўйича ишламоқчиман — деди.

— Очиғи, кўтарилиб кетаётганингиз учун рози бўлдим.

— Мен рози эмасман. Ўзим билмайдиган, тушунмайдиган жойда нима қиламан.

— Ижроқўмдаги ишингиз ҳам бевосита қурилиш билан боғлиқ бўлади.

— Қўйсангиз, шу ерда ишлайман. — Тўхтасин қатъий эътироз билдирди. — Бошқа жойга кетишим керак бўлса, ўзим иш топаман.

— Нега ундай дейсиз? — бошлиқ ўрнидан туриб Тўхтасиннинг ёнига келди ва ўзига яқин тутишини намойён этиш учун елкасига қўлини ташлади. — Биласиз, сизни ўз укамдай кўраман. Бўлмасам, ҳу, мен билан тор-

тишиб қолиб, ишдан кетаётганингизда қайтариб ўтирмасдим, — дея эслатди у ва насиҳатомуз давом этди. — Ҳамро Файзиевич шаҳарнинг хўжайини. Гапини икки қилиб бўладими. Қайтанга қувонмайсизми, ижроқўмга ҳар кимни ҳам таклиф қилавермайдилар.

Тўхтасин бир нуқтага тикилганча жим ўтираверди.

— Мендан ишончли, ёш, яхши кадр йўқми, деб сўраб қолдилар, — давом этди бошлиқ ниҳоят. — Тўғриси айтсам, ўзим тавсия қилдим. Курилиш соҳасига қўймоқчи. Бизгаям бошлиқ бўласиз. Ўзимизни одам бўлсин, дедик. Раис ҳамиятли одам, ёқиб қолсангиз ана, кўрасиз, кўп ушлаб турмайдилар, катта бир ташкилотга бошлиқ қилиб юборадилар.

Шундай қилиб Тўхтасин Норқулович шаҳар ижроия қўмитаси раисининг курилиш ва коммунал хизмат бўйича ўринбосарига референт вазифасида ишлай бошлади. Чиндан ҳам бошлиғи башорат қилганидек, бу ерда иш кўлами анча катта, масъулияти юқори, обрў-эътибор ҳам шунга яраша экан. Раис ўрта бўйли, семизлиги гавдасига ярашиқли, ўзига келишган ва сипоҳ кийинадиган киши эди. У кўринишдан жаҳлдор, бюрократга ўхшаса, шифтга қараётгандай кеккайиб, рўпарасидаги кишига кўзининг қирини ташлаб, гапиргандан сўнг худди нохуш ҳид димоғига урилгандай лабларини жийриброк туриш одати бўлсада, аслида оддий, дилкаш, ҳазил-мutoйибага мойил одам экан. Баъзан тизимга боғлиқ масалада ўринбосари қолиб Тўхтасинни ҳузурига таклиф этар, тегишли топшириқларни унга берарди. Тўхтасинга меҳрибонлик билан муомала қилар, ўзига яқин олар, гоҳида ҳатто бошидан ўтган айрим воқеаларни гапириб, ҳаётда қандай йўл тутиш кераклиги тўғрисида насиҳат ҳам берарди.

Раиснинг йиғилишларида қатнашиб, айтаётган гаплари, қўяётган талабларини эшитиб шаҳарнинг эртаси, аҳоли турмуш шароитини яхшилаш, хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш учун ҳеч ким шу кишичалик жон қуйдириб, елиб-югирмаса, қайғурмаса, ҳалол бўлмаса керак, деб ўйларди. Ҳамро Файзие-

вичнинг ҳовли-жойини кўргач, унинг бу тасаввурига хиёл дарз кетди. Раис орден билан тақдирланди ва шу муносабат билан жамоани хонадонига таклиф этиб, зиёфат берди. Амирнинг саройидан қолишмайдиган иморату савдо базасига ҳам камдан кам келадиган ме-белларни кўриб “киройи шундай уйда яшасанг”, дея ҳавасланди. Шунинг баробарида Раиснинг қуруқ маош ҳисобига, ҳалол йўл билан бир умрда ҳам бу қадар ўта ҳашаматли иморатни қуриб, жиҳозлаб бўлмаслигини ўйлади.

Орадан кўп вақт ўтгани йўқ, Раис Тўхтасинни ҳузу-рига чақиртирди.

— Менга жуда маъқулсиз. Сизга бир яхшилик қил-моқчиман, — деди ишга дахлдор баъзи бир маълумот-ларни сўрагач. — Ҳали уйланмаган экансиз. Умр ўтаве-ради. Оиланиям ўйлаш керак. Хўп, десангиз завконце-ляриямизга уйлантириб қўйсак. Ёш, чиройли, тагли-тугли, ақлли-эсли қиз. Бирга ишлайверасизлар. Тўйларингга ўзи-миз бош бўламиз. Уй ҳам берамиз. Ҳавас қилса арзий-диган оила бўлади.

Тўхтасин бўй-басти ниҳоятда келишган, бунинг ус-тига ўта дид билан, чиройли кийиниб юрадиган де-вонхона мудирасининг ишга келган дастлабки кунлар-даноқ ўзига айрича эътиборини, қарашларида илиқ-лик сезган, баъзан ҳатто бундай пайтларда бутун вужудига ажиб, ёқимли ҳиссиёт югурарди. Қизнинг хат-ти-ҳаракатлари, боқишлари унга яқинлашишга мой-иллигини ошкора намоён этаётгани, назарида гўё гап ташлашини кутаётганга ўхшаши Тўхтасинга хуш ёқиш баробарида таажжубини ҳам оғирар, у хулоса чиқа-ришга шошилмаслик, “арқонни узунроқ ташлаш”, гўё ҳеч нарсани пайқамаётгандек муносабатда юравериш ниятида эди. Раиснинг кутилмаган таклифи уни бат-тар ҳайрон қолдирди.

Раис савол назари билан тикилиб турарди.

— Уйдагилар билан маслаҳат қилай, — деди Тўхта-син бир муддат ўзича мушоҳада юритгандан сўнг.

— Албатта, маслаҳат қилинг, — деди раис ҳам Тўхта-синнинг фикрини маъқуллаб. — Мен сизга ёмонликни

раво кўрмайман. Ўзим олиб келдим, ўзим оёққа қўйай, ўстирай, дейман. Менинг кадримсиз. Хайрли ишни орқага сурмаслик керак.

Тўхтасин дам олиш куни қишлоққа келгач, юз берган воқеани Тоғага айтиб берди. Тоға айрим тафсилотларни қайта сўраб олгач, чуқур ўйга толди.

— У ердан тезроқ кетинг, жиян, — деди ниҳоят ўта вазминлик билан. — Раисингизнинг бу меҳрибончилиги бежизга ўхшамайди. Катталарнинг раъйини қайтариш ҳам яхшиликка олиб бормади. Жўяли бир баҳона топиш керак.

— Нима қил, дейсиз?

— Тоғам билан янгам мендан бесўроқ қишлоғимиздаги бир қизни банд қилиб қўйишибди, денг.

Бундай жавобни эшитган раис аввал ҳар ким ўз тақдирини ўзи ўйлаши кераклиги, бир умр қишлоқда яшаган одамнинг қараши билан катта бир шаҳарни бошқариб турган одамнинг қарашлари, тушунча доираси, тажрибаси ўртасида ер билан осмонча фарқ борлиги, қариндош-уруғлар ўз йўлига, Тўхтасин ўз йўлига эканлиги, девонхона мудирасига ўхшаган қизлар ҳар доим ҳам учрамаслиги, ўзи ҳар кимга яхшилик қилавермаслигини таъкидлаб гапирганлари ҳам бефойдалиги, унинг фикри ўзгармаслигига ишонч ҳосил қилгач, бирдан “сиз” тили “сен”га ўтди.

— Мен сени одам қаторига қўшмоқчи, ўстирмоқчи эдим, — деди авзойи бузилиб. — Ҳайф, айтган гапим. Сенинг ҳам, Тоғангнинг ҳам калласи умуман ишламас экан. Аҳмоқ экансан. Бор, ишингни қилавер. Кўзимга камроқ кўрин.

Тўхтасин раиснинг ҳузуридан худди устидан бир челақ муздек сув қуйгандай шалвираб чиқди. Назарида боши ғувиллаб, кўзи тиниётгандек туюлди. Ўзини мардликка олиб, бир амаллаб хонасига борди ва курсига ўтириб қолди. Шундан кейин раис тўнини тескари кийди. Оталарча меҳрибон, ғамхўр, қишлоқдан келган мусофир йигитга яхшилик қилишга астойдил бел боғлаган одамдан жаҳлдор, қўпол, тирноқ остидан кир қидирадиган, ғусса одамга айланди. Девонхона мудирасининг муомаласи ҳам кескин ўзгариб, бутунлай тескари тус олди. Тўхтасин бу ўзгаришнинг сабабини ўйлаб, ҳайрон қолар ва ҳар хил фикрга борарди. Раис энди бўлар-бўлмас баҳона топиб заҳрини сочадиган.

ҳар қадамини таъқиб этадиган одат чиқарди. Катта-ки-чик йиғилишлар, одамлар орасида айтиладиган гап-сўзлар, бажарилаётган айрим эзгу, хайрли ишлар, елиб-югиришлар ниқоб эканлиги, қурилаётган квартираларнинг имкон қадар хуфёна пулланиши, фуқароларга турли қурилишлар учун ажратилаётган ер майдонлари эвазига ҳам кўпинча “қуриги”дан ундирилиши, енгил автомашиналар тақсимотидаги хуфёна келишувлар, ходимлар қобиляти, ўз вазифасини қай даражада уддалаётганига эмас, шахсий садоқатига қараб, “ўзиники” ва “бегона”га ажратиб муомала қилинишидан воқиф бўлгач раиснинг ниқоб остидаги қиёфаси ҳам тобора яққолроқ кўриниб борди. Назарида раис энди одам қиёфасидаги улкан зараркуналикда қиёфасида намоён бўларди.

Ўртадаги муносабат худди сув томчилаётган косага ўхшар, раис томонидан ҳуда-беҳуда берилаётган дашном, танбеҳ, айтилаётган илмоқли гаплар томчи-томчи янглиғ уни тобора тўлатиб бораётганди. Бир куни, кутилмаганда коса қалқиб кетиши ва тўкилиши аён эди. Бу ҳодиса Янги йилнинг дастлабки куни рўй берди.

— Сизни Ҳамро Файзиевич сўраяптилар, тез кираркансиз, — деди котиба Тўхтасин Норқуловичнинг хонаси эшигини очиб. Унинг муомаласи, қарашлари шу қадар совуқ эдики, гўё ҳозиргина биров билан жиққа-мушт жанжал қилгану заҳрини Тўхтасин Норқуловичга сочаётган эди. Ижроқўмдагилар аслида ходимга Ҳамро Файзиевичнинг муносабати қандайлигига қараб муомалада бўлишарди. Раис хушламай қолган кишидан аксарият ходимлар ҳам ўзларини имкон қадар нарироқ тутишар, унчалик ёқтиришмас, аксинча, яқин одамига ҳамма илтифот кўрсатиб, қуюқ муомала қиларди.

Тўхтасин Норқулович раиснинг кабинетига кириб берган саломи ҳам жавобсиз қолди. Раис ўрнидан туриб кетди. Кўзларини бигиздай қадаб:

— Бунга ким рухсат берди? — дея вилоят газетасини даст кўтариб, столга тортиб урди.

— Нима бўлибди? — Тўхтасин раиснинг муддаосини тушунолмай тикилиб қолди.

— Нима бўлибди, дейди-я? — баттар асабийлашган алфозда такрорлади раис. — Мана, янги йилда шаҳарда нималарни қуриш режалаштирилганлигини айтишга сенга ким ваколат берди.

Тўхтасин гап вилоят газетасига берган маълумотлари хусусида кетаётганлигини энди англади.

— Мухбир қўнғироқ қилиб, қанақа янги объектлар қурилишини суриштирди. Байрам сонига бермоқчилигини айтди. Шунга...

Тўхтасиннинг гапи оғзида қолди.

— Сенга ким раҳбар? Қанақадир мухбирми, менми? — дея ўшқирди раис.

— Нима, одамлар билса ёмонми?

— Билса яхши, лекин сенинг ўзбошимчалигинг ёмон.

— Бунинг нимаси ўзбошимчалик?

— Менинг рухсатимсиз бу гапни айтганинг ўзбошимчалик бўлмай, нима? Сенинг менинг рухсатимсиз бирор маълумот беришга ҳаққинг йўқ.

— Шу оддий, кўпчиликка аён гапниям сиздан сўрашим керакми?

— Ие, бўлмаса, нима, сўрамаслик керакми? Бу ер шаҳри ҳалҳалами, сенга. Бу ернинг эгаси бор. Бу ернинг эгаси мана, мен! — Раис кўкрагига бош бармоғини нуқиди.

Тўхтасиннинг оғзига ноҳос шу калом келди:

— Ижроқўм давлат идораси. Раислиги сизга хатлаб берилмагандир.

— Нима? Нима дединг! — Раис кўзларини ола-кула қилиб, оғзидан тупук сачраб икки қадамда Тўхтасиннинг рўпарасига келди. Юзига нақ тарсаки тортиб юборгудек важоҳатда тикилиб турди.

— Биламан, кейинги пайтларда мендан фақат камчилик ахтарасиз. Ундан кўра, яхшиси, кет, денг.

— Кет! Ўзингга иш топ! Кўзимга мутлақо кўринма. Яхшиликни билмайдиган аҳмоқ!

Тўхтасиннинг вужудига титроқ кириб, тили айланмай қолди. Раиснинг ҳузуридан қадр-қиммати бутунлай топталган, биров “ҳа, нима бўлди”, деб сўраган тақдирда йиғлаб юборадиган аҳволда чиқди. Ўша дам-

да нега “Кўлингда осмон бўлса майли, ташлаб юбор, илоҳим сенга қолган куним ўтмасин, сени шу лавозимга қўйганлар асл қиёфангни, кимлигингни билишармикин. Буқаламун. Бир кун асл башаранг фош бўлади. Ҳали бизнинг кўчада ҳам байрам бўладиган кунлар келади”, демади. Ожизлигидан ўксиниб, хўрлиги келиб, аламига чидаёлмай кабинетга киргач, томоғига бир нарса тиқилгандай бўғилиб, ўзини тутолмай кўзларига ёш олди. Қани энди, кучи етса-ю, бу махлуқ, маразни юраги совигунча тепкиласа, эзгилаб, мажақлаб ташласа. Кимлигини юзига айтса, роса ҳақоратласа. Куни ўтмай қолган, очликдан ўлган тақдирда ҳам бу ерда ортиқча бир дақиқа ҳам турмасликка аҳд қилди. Ишдан бўшаш тўғрисида ариза ёзди ва уни котибага тутқазиб, худди орқасидан биров қувиб келаётгандек шошилганча зинадан пастга йўналди.

Ҳамро Файзиевич билан зимдан келишмайдиган қурилиш трести бошқарувчиси Нурматов Тўхтасиннинг ижроқўмдан кетганидан хабар топгач, уни йўқлатиб, ишга таклиф қилди. Акс ҳолда, у шаҳарни бутунлай тарк этар, қишлоққа бориб касби бўйича бирор юмушнинг этагини тутар, ҳаёти тамомила бошқа ўзанга бурилиб кетармиди. Хайрият, инсон бошини қаёққа уришни билолмай, аросатда қолган онларда қўллаб-қувватлайдиган, тушунадиган Нурматовга ўхшаган одамлар ҳам топилар экан.

Кўп ўтмай девонхона мудираси раиснинг шофёрига турмушга чиқди. Дабдабали тўйдан сўнг орадан беш ой ҳам ўтмасдан кўзи ёригани, бир йилга борар-бормас улар ажрашиб кетганларидан сўнг Тўхтасинга бор ҳақиқат аён бўлди. Раиснинг меҳрибончиликлари, ваъдалари замиридаги асл муддаоси ўзининг сарқитини унга ош қилдириш, зино ишларини хаспўшлаш, девонхона мудирасини номига турмушга чиқарганидан сўнг ҳам ўйнаши билан пинҳона “дон олишиб” юришни давом эттириш эканини, хуфёна режаси амалга ошмаганлиги туфайли ундан юз бурганини фаҳмлади.

Шу воқеа боис яна бир ҳақиқатни англаб етдики,

баъзи бировлар ўзгалар назарида жонини жабборга бериб давлат учун меҳнат қилаётгандай, ишдан бошқа нарсани ўйламаётгандай таассурот қолдирса, фидойилик, ҳалоллик, инсон қадри ҳақида тўлиб-тошиб гапирса, меҳрибонлик кўрсатса ҳам, лекин аслида барча хатти-ҳаракати замирида шахсий мақсад-муддаолар ётаркан. Хизмат машинасида юрган ёки кабинетларида юмуш билан ниҳоятда банддай кўринадиган, бутун бир жамоа, муайян тизим ёки ҳудуд тақдири ишониб топширилган, ортидан бошқаларни эргаштириш, меҳнат кишисини қадрлаш, адолатли фаолият юритишга масъул раҳбарларнинг ҳаммаси ҳам зиммасидаги вазифани бажариш билан машғул бўлмас экан. Улар орасида баъзан ҳатто кун бўйи лоақал беш дақиқа ишни ўйламайдиган, миясида нуқул ўз ташвиши, шахсий муаммоларини ҳал қилишдан бўлак фикри бўлмаганлар ҳам учрар экан.

Тўхтасин Норқулович шулар тўғрисида хаёл сурган лаҳзаларда “Бундай аҳволда башорат қилинаётган ҳаётни бунёд этиб бўлармикин, жамиятнинг эртаси қандай кечаркин”, деган фикрга ҳам борар, шу кетишда минг йилда ҳам бош ғояси “Ҳар ким эҳтиёжига яраша олиш ва қобилиятига яраша меҳнат қилиш”дан иборат бўлган тузумнинг қарор топишини ақли бовар қилмасди. Бунинг устига ҳарчанд уринмасин башорат қилинаётганидек, пул бўлмаслигини, оддий фуқародан тортиб мамлакат, халқаро кўламдаги ҳам ошкора, ҳам хуфёна муносабатларни томирлардаги қон янглиғ ҳаракатлантириб турадиган бу муҳим муомала воситасисиз жамиятни ҳатто тасаввурига сиғдиролмасди. Назарида моддий манфаатдорлик бўлмаган шароитда аксарият одамлар меҳнаткашдан сояпарвар, текинхўрга айланиб қоладигандек эди. “Мана, ўзим,— дея мулоҳаза юритарди у. — Остимда хизмат машинаси бор. Оддий одам ҳарчанд уриниб, унча-бунча пул сарфлаб битиролмайдиган юмушлар битта телефон кўнғироғим билан ўринлайди. Маошга қараб қолмаган бўлсак. Рўзғорга бошқа ёқдан келиб турса. Қаерга борсак ҳурмат-эҳтиром кўрса-

тишса. Хизмат сафарлари харажатлари давлат ҳисобидан тўланса, меҳмонхоналарнинг люкс номерлари брон қилиб қўйилса. Ҳаммаси амалнинг орқасидан. Шунинг учун юқори раҳбарлар ҳақоратлайдими, таҳқирлайдими, жазолайдими, тишини тишига қўйиб ҳаммасига чидайди. Ҳеч қачон эътироз билдирмайди. Аксинча, отишга ўқи, кўришга кўзи бўлмаган юқори раҳбарларни ҳам мақтаб, алқаб гапиради. Қанча талаб қилишса шунча елиб-югуради, уларнинг кўзларига яхши кўриниш пайида бўлади. Манфаат кўрмаганида-ку бу қадар жонини жабборга бериб ишлаш қайда, нима, жонини ердан топганми, ўзини асрар, давлат саккиз соат ишлагани учун маош тўлайдими, демак, саккиз соатдан ортиқ бир минут ҳам ўтирмасди. бурнидан баландроқ гапиришса ёки жиндай адолатсизлик қилишса “Олсанг ишингни оласан. Жонимни ололмайсан-ку! Тишини берган Аллоҳ ризқини ҳам беради. Ўтмаган куним қолибдими”, деб ўша заҳотиёқ уларнинг қўлларига ишдан бўшаши тўғрисида аризасини тутқазар, лавозимига ҳам, ҳатто юзларига ҳам тупуриб кетарди. Лекин бунинг иложи йўқ. Бундай қилган амалдор ўн, юз карра ютқизса ютқизадик, асло ютмайди, бундан ташқари дея яна фикрлашда давом этарди у.— Истаган танбал кимса ҳам остида енгил машина бўлиши, ҳар томонлама қулай ва тўкис яшаши, башанг кийиниши, керак бўлса, ундан кўпроғига ҳам эҳтиёж сезиши мумкин. Қўйиб берса, одамзод кўп нарсани ортиғи билан хоҳлайди. Лекин ўша енгил машинани кимдир ишлаб чиқариши, шоҳона қасрни кимдир тиклаши, истеъмоли учун эҳтиёж сезган турли егуликларини кимдир етиштириши ва тайёрлаши, матоҳларни кимдир тўқиши, кийимларни кимдир тикиши керак-ку! Ҳеч нарса осмондан тушмайди. Ахир бир одамнинг эҳтиёжини тўла қондириш учун яна ўнлаб бошқалар меҳнат қилишига тўғри келади. Бу ўн одамнинг эҳтиёжи-чи? Уни қондириш учун ким ишлайди?.. Охир-оқибат танбаллар кўпайиб, жамият таназзулга юз тутмайдими? Наҳотки, бу ғояни байроқ қилиб олганлар шу оддий мантиқни, шу оддий ҳақиқатни идрок этишмаса? Бунга уларнинг ўзлари ишонийшармикин?..”

Тўхтасин Норқулович ўйлаб, ўйининг тубига етолмасди.

Лекин ичидагини ҳеч қачон сиртига чиқармас, партия сиёсатини муҳокама қилишга ҳаққи йўқлигини, юқоридан берилаётган топшириқлар, қўйилаётган вазифаларни бажаришга масъул эканини, замона зайлига қарамаса, оғзини идора қилолмаса хавфсизлик органлари рўйхатига тушиб қолиши, ишончдан чиқиши ва лавозимдан кетиб бир умр косаси оқармаслиги, бунинг касри нафақат ўзига, балки келгусида бола-чақаси, авлод-аждодига ҳам уриши мумкинлигини тобора яққолроқ тушиниб борарди. Ўта эҳтиёткорлик билан иш тутарди. Адолат, ҳақиқат тақдири ҳал қилинаётган дақиқаларда масала моҳиятини теран англаб турсада, лекин тарафларни ўзича фикран тарозига тортиб кўрарди. Паллаларда қандай манфаатлар, кимлар, нима учун турганини, уларнинг ортида қандай кучлар борлигини, асл муддао нимадан иборатлиги, ўзи қайси томонга тош қўйишдан манфаатдор эканлигини пухта ўйларди. Шу нозик, кўз илғамас жиҳатларни ҳисобга олиб иш тутарди. У ҳатто ўзининг нафсониятига оғир тегадиган, кўксига тигдай қаттиқ ботадиган гапларга чидашга ҳам ирода, куч, сабр-тоқат топа оларди.

— Тўхтасин Норқулович айтдилар, деган сафсатангни қўй. Қачондан бери унинг ақли билан ишлайдиган бўлиб қолдинг? — жеркиб ташлаганди бир гал кенгайтирилган бюрода обкомнинг биринчи котиби у вакил қилиб биркитилган туман раҳбарининг гапини чўрт кесиб. — Тўхтасинни Тўхтасин Норқулович қилган ким? Мана, мен! — Биринчи бош бармоғини кўксига қадади. Кейин юқорида ўтирган бюро аъзолари томон қўлини чўзди. — Мана, бу ерда ўтирганларни ҳам одам қилган, машина миндириб, от ҳуркадиган савлат бериб қўйган менман. Бу ерда фақат менинг гапимни айт. Ҳаммаларинг юрган эдинг яланг оёқ, кийишга кийим тополмай, кун кўролмай. Мен келиб далангда ҳосил битди, дастурхонинг тўкин бўлди, қорнинг овқатдан тўйди. Мен келиб ариқларингга сув оқиздим, боғ-роғлар барпо этдим. Саҳройи эдиларинг. Сенларни мен одам қаторига қўшдим. Энди бу ерга чиқиб фалончи

айтди, деб оғиз йиртасан...

Бечора туман раҳбари биринчи котибга “Тўхтасин Норқулович сиз томонингиздан юборилган вакил, демак, сизнинг одамингиз, биз шу кишининг йўриғидан, демакки, сизнинг йўриғингиздан чиққан эмасмиз. Барча юмушларни вакилингиз билан бамаслаҳат қилаймиз, топшириқларини оғишмай бажараямиз”, деган маънода гапирган эди. Феъли айниган, уйқудан чап биқини билан турган эканми, барча идрок этаётган ишорани фақат биринчи котиб тушунмади. Балким тушунишга фаҳм-фаросати етмади ёки атай шундай қилди. Эҳтимол, бошқа масалада зеҳни койинган бўлса ҳам аччиғини йиғилганлардан олди. Тўхтасин Норқулович ичдан зил кетди. Нега унинг номини эшитиб биринчи тўнини тескари кийди. Кўролмайдиганлар фисқу фасод қилишган, бирор гап-сўз етказишганмикин. Тўхтасин Норқулович минг хил тахминга борганди. Биринчи бошқаларни ҳам ҳайрон қолдириш баробарида юракларида турли-туман шубҳа уйғотиб, гулгула солди. Кўзини юмиб, оғзини очди. Ўзи қанча хоҳласа, нимани хоҳласа гапирди. “Бўлди, бас!” дейдиган одам йўқ эди.

Ўшанда Тўхтасин Норқулович дафъатан ўрнидан туриб “Ўв, муттаҳам! Оғзингга қараб гапир. Минбар ўзимники деб, қосир миянгга келганини саннайверма! Сен келгунингча ҳам бу ерда ўтирганлар лайлак ҳайдаб юрмаган, ишлаган, халқ меҳнат қилиб пахта эккан, ниҳол ўтқазиб дарахт ўстирган. Ҳосил олган. Ариқларида сув оққан. Чўпони пода боққан. Курувчиси — қурган. Ўшандаям боғ-роғлар, далалар бор эди. Вилоят ерлари ўшандаям суғориларди. Сен келгунчаям одамлар яшаб юрарди. Ҳеч ким очдан ўлиб, куни ўтмай, юпун бўлиб қолгани йўқ. Сен бўлмасанг ҳам осмон узилиб ерга тушмайди. Ҳаёт давом этаверади. Беш-олти йил ишлаб сен ҳам бирор каромат кўрсатган, халққа осмондаги ойни олиб берган эмассан”, дегиси келдию, ўзини босди. Ҳақоратласа — ҳаммани ҳақоратладику! Бир инсон миқ этган эмас. Ахир каттакон зал тўла одам бошини кифтига қисиб ўтирганида, унга

нима?! Ўзининг илдизига ўзи болта уриб, ўзи турган шохга ўз қўли билан арра тортиб ҳозирча ақлини егани йўқ. Аслида, аксарият йиғилишда лавозим жиҳатидан ким катта бўлса, ўша энг ақлли эди. Фақат у бошқалар сўзга чиққанда чеклаши, орага қўшилиб тузатиши, керак бўлса дакки, дашном бериши, истаса мақташи ёки ердан олиб яна ерга уриши мумкин.

Бани одамнинг ички дунёси шу қадар сирли ва мураккаб эдики, Тўхтасин Норқулович ўйлаб ўйининг охирига етолмасди. Шунинг учун ҳам аввал бошда Ҳамро Файзиевичнинг пинҳона, шум ниятидан Райим Темирович ҳам хабардор, ўзаро бамаслаҳат иш тутишган бўлса керак, деган гумонга борганди. Лекин кейинчалик кўп бор синаб кўриб, қатъий ишонч ҳосил қилдики, ПМК бошлиғи унинг юқорига кўтарилишига астойдил хайрихоҳ, қолаверса, ўзи очик айтганидай, ижроқўмда яқин кишиси бўлишини истаган экан. Ижроқўмдан кетишининг асл сабаби бир умр раис билан ўзи ўртасида мубҳамлигича қолди. Бошқалар эса Тўхтасин ўз билганидан қолмайдиган Ҳамро Файзиевичнинг раъйига ёшлиқ қилиб қарши борган бўлиши мумкин, бундан раиснинг роса жаҳли чиқиб жуда қаттиқ койиган, у бундай муносабатга чидай олмай кетиб қолган, деган фикрга борган эдилар.

— Тўхтасинжон, ҳаммасини эшитдим, беҳуда ариза берибсиз. Раҳбар деган баъзан қойийди, қаттиқ гапирди. Эътибор бермаслик керак эди. Ҳамро Файзиевичлар эрта-индин кетадиган одам. Сиз қолардингиз, ўсардингиз,— деган эди Райим Темирович афсусланиб.

— Сиз айтганингиздаёқ юрагим урмаганди, Райим ака. Ёдингизда бўлса, ишлаб чиқаришда ишламоқчиман, дегандим. Фаришталар омин деган экан,— Тўхтасин Норқулович ҳазиллашган бўлиб мийиғида кулиб қўйганди.

-- Ниятингиз шундай экан, менга айтишингиз керак эди. Ўзимизда бош инженерлик бўш эди. Шу жойга сизни олардим, — дея астойдил гинахонлик қилганди Райим Темирович.— Ҳозир ҳам келинг, бирга ишлаймиз.

Тўхтасин Норқулович ўшанда собиқ бошлиғининг

кўзларига қараб айтаётганларида заррача сохталик, сунъий илтифот йўқлигини англаган, ўзига нисбатан муносабати ўзгармаганлигидан ич-ичдан мамнун бўлган эди. Кейинчалик орқаворотдан ўзи тўғрисида “Қобилиятли, ўсадиган йигит. Бундай ёшлар кўтарилса жамият ютади. Ишини биладиган, нонини ҳалол қилиб еяётган одам гап кўгармайди, ўз қадрини билади”, қабилидаги башоратларини эшитгач, Райим Темировичга нисбатан ҳурмати янада ортди. Райим Темирович ҳам уни ўзига доим яқин олар, кўнглидаги гапларини ишониб айтар ва кези келганида моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб ҳам турарди. Бора-бора нафақат тўй-маъракалар, балки каттароқ оилавий тадбирлар ҳам бир-бирларисиз ўтмайдиган даражада аҳиллашиб кетишди.

— Аввал қаттиқ тортишиб, кейин дўстлашиш мустаҳкам бўлади, — дерди баъзан Райим Темирович бирга ишлаганларида ўрталарида юз берган можарога ишора қилиб.

— Сиз дўстдан ҳам яқин, устозсиз. Сизда нафақат ишни бошлаганман, балки биринчи ҳаёт сабоғларини олганман, — дерди Тўхтасин Норқулович.

Тўхтасин Норқулович юқори лавозимга ўтганидан кейин ҳам Райим Темировичнинг ҳурматини ўрнига қўйиб, ёрдамини аямади. Унинг қўллаб-қувватлаши туфайли Райим Темирович ПМК бошлиқлигидан трест бошқарувчилигига кўгарилди.

* * *

Жияни амал курсисига ўтирган дастлабки пайтларда Тоға колхоз*да пиллачилик ҳосилоти эди. Сирасини айтганда, колхоз раҳбарлари уни ҳар доим ҳам йўриғларидан юравермаслиги, баъзан чўрткесарлиги тутиб қолиши учун унчалик хуш кўришмас, ҳар ҳолда енг ичида битириладиган ишлардан четроқда юрганини маъқул билишарди. Тоға атиги баҳорда, пилла мавсумидагина бевосита ўз иши билан шуғулланарди.

* Шўро даврида жамоа хўжаликларининг русча ифодаси “коллективное хозяйство” қисқартма шаклида шу тарзда таомилга кирган эди

Қолган пайтларда эса уни колхоз раҳбарлари қаерга хоҳласалар шу ерга юборишар, гоҳ у, гоҳ бу юмушни бажартириб юришарди. Кейинчалик Тўхтасин Норқуловичнинг ҳурмати учун Тоғани “ёғлироқ” вазифага ўтказишди. Колхозга зоотехник қилиб қўйишди. Ахир, туман раҳбари “Тоғани фалон вазифага қўйинглар”, деб топшириқ бергандан кейин уни бажармай бўладими...

Тоға ишлаган йили аксига олиб қиш жуда қаттиқ келди. Баҳорга чиқмасданоқ жамғарилган чорва озуқасининг таги кўриниб қолди. Моллар емишдан тортилди. Бир ёқда ем-хашак кам. Бир ёқда қандай бўлмасин, режани бажариш талаб қилинади. Сут топшириш режаси. Гўшт сотиш режаси. Туёқ сонини кўпайтириш режаси. Талофотга йўл қўймаслик керак. Буларнинг ҳаммаси чорва туёғи сони билан бир қаторда кўпроқ уларнинг тўқлиги, парваришига ҳам боғлиқ. Лекин ҳеч ким аҳвол билан қизиқмайди. Арз-додингни эшитмайди. Нукул режани сўрайди. Қандай қилиб бўлмасин, режани бажаришни талаб этади. Ким кимга ёпишишини билмай юрган, икки оёқ битта этикка тиқилган ана шундай кунларнинг бирида чорва аҳволи муҳокамасига бағишлаб туман фаоллари йиғилиши ўтказилди. Унга таклиф этилган хўжаликлар вакиллари алоҳида-алоҳида тик оёқда қўйилиб, савол-жавоб қилинди, тегишли чоралар кўрилди.

— “Сангработ” колхози вакиллари, — деди ижроқўм раиси сув сепгандек сукунат чўккан залга қарата. Ўрта қатордан ўн чоғли киши бошини ҳам қилиб, биринкетин ўрнидан турди. Раис бир муддат уларга еб қўйгудек тикилиб тургач сўзида давом этди. — Планни бажаришни ўйламаганинг ўйламаган. Лекин туришга ҳам ор қиласанлар-а! Қани, колхоз қачонгача районимизнинг оёғига тушов бўлиб юради? — Раис саволга жавоб кутиб тин олди. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Энди раиснинг овози хийла баландлашди. — Уят, сенларга. Ёзда дағал хашак тўпла, Болоқирминан Поёнқир этагидан янтоқ ўрдир, деганда ҳамманг пана-панада майшатингни қилиб юраверасан. Қорнинг тўйса, бас. Сенлар иссиққина уйларда ўтирасан. Чорва совуқда қирилиб кетсаям, майли.

— Жудаям сиз айтганчалик эмас, — Тоға чидаб туролмади ва раиснинг гапини қатъий рад этди. Унинг орияти қўзиб кетганлиги шундоқ қиёфаси, гап оҳан-

гидан сезилиб турарди. Ҳамманинг нигоҳи раисга қарши чиқишга, гап қайтаришга журъат этган “партизан”га қадалди. Кимдир секингина Тоғанинг енгидан тортиди. Нотиқ вазиятнинг бундай тус олишини асло кутмаган эди. Иштаҳа билан тановул қилаётган овқатидан дафъатан чивин чиқиб қолган ҳўранда кўйи қиёфаси ўзгарди.

— Бўлмаса қани қанчалик, сиз айтинг-чи! Билиб олайлик,— деди раис вужудида рўй берган ўзгаришни сиртига чиқармасликка уриниб.

— Сиз чўнтагида ҳеч вақоси йўқ одамдан данғиллама уй қуриб олишни талаб қилаётганга ўхшаб гапиряпсиз, — Тоғанинг тилига ҳеч кутилмаганда шу калом келди. У энди раиснинг юз фоиз ноҳақ эканини рўй-рост айтмаса бўлмаслигини тушуниб турарди. — Чорва аҳволи ёмон, дейсиз. Ахир уни яхшилаш учун бу ёқда ем-хашак етарли бўлиши керакми? Керак! Ўзингиз айтинг, 230 гектар ўрнига 40-50 гектар беда, 300 гектар ўрнига 60-70 гектар макка эккандан кейин чорва қандай яхши бўлсин?! Ҳалиям жониворларга забон битмаган. Битганида нақ ҳақоратлаб, гирибонимиздан оларди. Қуруқ қогоз билан молнинг қорнини гўқлаб бўлмайди-ку. Кўрпага қараб оёқ узатадида, одам...

— Менга иддао қилманг,— чўрт кесди раис. — Хўш, бу гапларингизни колхоз раисига айтдингизми? Парткомгачи? Улар инобатга олмаган экан, мана, бизга келиб билдирдингизми?! — раис ҳамон паст тушмай савол назари билан еб кўйгудай тикилди. — Билдирмадингиз?! Кутиб юрасиз. Зўр келгандан кейин айбни бошқаларга тўнкайсиз, баҳона излайсиз.

— Қизиқ, бунини мен айтмасам сиз, ўзингиз беҳабармисиз, билмайсизми? Ўзингиз жуда яхши биласиз. Битта бизнинг колхозда эмас, бутун районда аҳвол шундай-ку! Қолаверса, бундай, — Тоға “кўзбўямачиликларнинг” демоқчи эди-ю лекин ўзини тийиб қолди. — Ишларнинг бошида ўзларингиз турасизлар.

— Тилни тийган бой бўлади, деганлар. Гапни кўп қилгандан кўра ишга зўр беринг, ўртоқ зоотехник, — раис заҳархандалик билан Тоғанинг сўзини бўлди. — Зўр келса истаганча баҳона топилади.

— Ўзи рост айтганлар, тўғри сўз тукқан онанггайм ёқмайди, деб. Жонгайм тегди. Олсангиз, олинг шу ишниям.

— Ҳа, оғзингизга келганини айтаверинг, — деди раис ҳам киноя, ҳам қаҳр аралаш. — “Андаки”си борда, биласиз. Андиша қиламиз. Бўлмаса нима қилишни ўзимиз билардик. Майли, сизлар ишламанг, қўл қовуштириб ўтираверинглар. “Сангработ”ликларсиз ҳам Маликобод планни бажаради.

Залда ўтирганлар бир-бирларига маъноли қараб қўйишди. Раис “андакиси борда”, деганида Тўхтасин Норқуловични назарда тутаётгани, унинг андишасини қилаётганини жуда яхши тушуниб туришарди.

Ўша пайтларда гўшт етиштириш режасини бажариш учун аҳолидан шахсий чорва молларини сотиб олиш ва хўжалик ҳисобидан давлатга топшириш таомилга кириб қолганди. Инсектор (индивидуалний сектор) — хусусий сектор деб ном олган бу “кашфиёт” бошқа соҳаларга ҳам жадал кириб борди. Жумладан, инсектордан сут топшириш жорий этилди. Тоғани чорвадан қандай четлаштиришнинг иложини тополмай юрган колхоз раҳбарларига бу жуда қўл келди. Уни “тажрибангиз бор, янги соҳани йўлга қўйиб беринг”, деб сут инсекторига ўтказишди. Алоҳида машина ажратилган. Ҳар куни колхоздаги ўнлаб хонадонлардан сут йиғиб олиб, туман марказидаги қабул масканига топшириб қайтади. Бу маҳсулот ҳисоботларда колхоз фермасидаги сигирлардан соғиб олинган маҳсулот ҳисобида кўрсатилади. Пировардида хўжаликнинг сут топшириш кўрсаткичлари юқорилашади. Сут топширган шахсий хўжаликлар билан ҳисоб-китоб алоҳида-алоҳида олиб борилади. Ой охирида олинган ҳар бир литр сут учун бир йўла нақд пул тўланади. Режа бажарилаётганидан раис ҳам, фермадагилар ҳам хурсанд. Иш бир йилча яхши кетди. Кейин айрим одамлар сутга икки-уч бараварлаб сув қўшиб топширадиган бўлишди. Сутнинг ёғлилиқ даражаси кескин пасайиб борди. Хусусий сектор оқсай бошлади. Кейинчалик колхоз раҳбарлари инсектор ҳисобидан ўз чўнтақларини қаппайтиришнинг антиқа — сих ҳам, кабоб ҳам куймайдиган, ҳеч кимда

шубҳа туғдирмайдиган йўлини топишди. Колхозчилар топширган сутнинг миқдорига қараб, улар далада ба-
жарган иш ҳажми ошириб ёзиларди ва оқибатда иш
ҳақиға сут учун тўланиши зарур бўлган пул ҳам қўшиб
бериларди. Ой якунида сут қабул қилиш маскани то-
монидан колхозга кўчирилган пул эса сохта тўлов ве-
домостлари тузилиб олинарди ва бир қисми раис, бош
ҳисобчи ҳамда хазиначи томонидан ўзлаштириб юбо-
риларди. Пулнинг бир қисми эса ортиқча маҳсулот со-
тиб олишга сарфланарди. Ўз навбатида йўқ маҳсулот
қабул масканига “топширилди” тарзида ҳужжатлашти-
рилар ва эвазига яна давлатдан пул ундириларди. Хул-
лас, сохтакорлик “операция”сидан ҳеч ким зарар кўрмас,
аксинча, дахлдор ҳамма моддий манфаатдор бўлар ва
бу жараён ниҳоятда пухталиқ билан ўтказиларди.

Бу воқеа кварталнинг охириги кунларида юз берди.

— Сиз бир Қодирупга учрашинг, — деди ўшанда
колхоз раиси Тоғага идорага кираверишда рўпара ке-
либ. Қодиров — бош ҳисобчи вазифасида ишлар, Тўхта-
син Норқулович билан бир синфда ўқиганди. Шунинг
учун у Тоғанинг иззатини ҳамиша ўринлатиб, ўзига
жуда яқин олиб юрарди. Бунинг устига Қодиров доғу-
ли ва дангал киши эди. Тоға баъзан зарур бўлиб қолга-
нида ундан қарз кўтарар, Қодиров эса нима учун, қачон
берасиз, деб майдалашиб ўтирмасдан айтган пулини
Тоғанинг қўлига тутқазиб юборарди.

— Шу дунёга келиб сиз ҳам бир фойдаланиб қолинг, —
деди у Тоғага мулозамат қилиб ўтириш учун жой кўрса-
тар экан. — Район олти ойликда сут топшириш плани-
ни бажаролмаяпти. Юқоридагилар қандай бўлмасин чи-
қишимиз керак, деб қўшимча режа беришган. Яна 23
минг литр сут бермасак бўлмаяпти. Ҳозир қабул мас-
канига борамиз. Литрига 43 тийиндан тўлаймиз. Улар
билан ўзингиз савдолашасиз. — Қодиров “улар билан”
деганда сут қабул қилувчини назарда тутаётган эди. —
Арзонлаштирсангиз, тўрт-беш оғиз гап билан ҳеч қури-
ганда икки, икки ярим минг чўнтақда қолади. Бизга
“шунча литр сут топширди”, деган ҳужжат берса, бас.

— Шуни фермадагилар қилса бўлмайдими-а? Мени аралаштирмай қўяқолинглар, Низомбой.

— Юқоридагилар инсектор ҳисобидан қилинглар, дейишди. Қолаверса, бир одаммиз, шу нарса бошқага кетгунча сизда қолгани маъқул.

— Бунақа ишни ҳечам қилмаганман.

Тўғрироғи, ҳеч ким бундай енг ичида бажариладиган ишга Тоғани ҳозиргидай аралаштирмаган, очиқ-ойдин ундамаган, мўмай даромадга ҳозиргидай яқин бормаган эди. Йўқ, деса, шунча пул “манаман”, деб турибди. Кўнглига шайтон оралаб, имкониятдан фойдаланиб қолиш майли пайдо бўлди. Рози бўлса — жиноят. Раҳмон эса соғлом фикр юритишга, ҳушёрликка даъват этади. Тоғанинг қиёфаси, гап оҳангидан аросатда қолгани, аниқ бир қарорга келолмаётганини сезиш қийин эмасди.

— Замон шу, Тоға. Сиз қилмаган билан бошқалар қилаяпти,— афтидан Тоғани йўлга солишни Қодиров ўз зиммасига олганди. У Тоғанинг кўз ўнгида сейфини очди-ю, битта- битталаб ўн бойлам ўн сўмликни олиб стол устига ташлади.

“Қодиров тўғри айтади, — дея мулоҳазалади Тоға. — У қилмаган билан бошқалар қилиб юрибди. Йўригини билган, амалли одамнинг чўнтагида даста-даста пул, тагида машина, маишат — ўшаники. Ўшанинг гапи — гап. Бригадир ёки ҳисобчининг хотини, қариндош-уруғлари йил — ўн икки ой дала юзини кўришмайди-ю лекин уларга куннинг тигида кетмон чопиб, ер қиртишлаган колхозчидан икки баробар кўп иш ҳақи ёзилади. Бечора меҳнаткаш нима қилсин. “Сену мен”га бориб, ҳақ-ҳуқуқ талашиб кимга, қаерга ҳам арз қиларди. Юқорида куйидагилардан пора олаётган, хуфёна, гайриқонуний йўл билан топаётган пулларининг бир қисмини енг ичида ундираётганларгами? Борган ёки ёзган билан нимага эришарди. Оқибатда ёмонотлиқ бўлиши, ўша берадиган ўттиз-қирқ сўмниям худо олиши мумкин. Бунинг устига томарқасини ҳам минг бир таъна эшитиб суғоради. Ахир, Тоғанинг ўзи шуларнинг ҳам-

масини кўриб, билиб, қолаверса, ичида юрибди-ку. Ҳа, қийин бўлгандаям фақат кун бўйи далада юради-ган бечорага қийин. Ҳақиқат ахтариб ҳаддан ошган битта-яримтани жиннихонага тиқишганини, “томорқасига кўкнор эккан экан”, дебми, “оғилхонасидан ғўзанинг кўраги топилди, молларини кўрак билан боқаётган экан” дебми ёки бошқа бир баҳона топибми, тавбасига таянтирганлари, тилини қисиқ қилиб қўйганлари, ҳатто уйини орқалатиб қаматиб юборганларини ҳам эшитган. Осмон — узоқ, ер — қаттиқ. Бечора колхозчи ҳаммасига чидайди. Ишлайди. Ишламай иложи ҳам йўқ-да. Рўзғор, бола-чақа, орзу-ҳавас, дегандай. Бир амаллаб аравани юрғизиш, қозонни қайнатиш керак. Ҳар ҳолда ишлагандан кейин, бир нима ёзади-да. Яхшиям томорқа, мол-ҳол бор. У-бу экади. Рўзғорини ўтказади. Сут-ёғ ўзидан чиқади. Бунинг устига ҳар йили битта новвосини боқиб, қарашиб бозорга чиқаради. Айтайлик, икки минг сўм тўплаш учун бечора нақ икки йил болаларининг ризқидан қирқиши керак. У эса ҳозир, бор-йўғи бир-икки соат ичида икки-уч минг сўмлик бўлиши мумкин. Нима қилибди? Ҳар ҳолда у “йўқ”, дегани билан бирор натижа чиқармиди? Бу пул унинг эмас, бошқанинг чўнтагига кирарди, холос”. Тоға ана шундай ички ҳис-туйғулар гирдобиди қандай иш тутишини билмас, ўз ҳаракатини оқлашга уринарди. Бош ҳисобчи сейфни беркитди-ю, қаққайиб турган Тоғага юзланди.

— Олинг, чўнтакка солиб қўйинг. Қани, кетдик!

Бир зумдан кейин улар ўтирган “Жигули” туман марказига — Маликободга, сут қабул қилиш маскани томонга илгарилаб борарди. Атрофни қоронғулик қоплаган. Ташқаридан ёзнинг илиқ тафти урилади. Низом Қодир сигарета тутатди. Кейин қўлини чўзиб, магнитофон тугмасини босди:

*Кўз узай дейман кўзингдан, кўз узолмайман гўзал,
Сеҳри борму кўзларингни, ҳеч билолмайман гўзал ...*

— Ўзимиздан чиққан артис. Овози ҳам бор-да, — деди Низом Қодир ҳамроҳига юзланиб ва гурурланиб қўйди. — Биз билан яхши оғайни. Зўр тўрт-бешта ўйинчиси билан колхозни ҳосил тўйига олиб келамиз. Одамлар бир мириқиб томоша қилсин. Ёдингизда бўлса, Тўхтасин Норқуловичнинг ўғилларини тўйини шу артис ўтказганди. Ўшанда танишгандикда.

— Ҳа, энди ёдимга келди, — деди Тоға “маъқул” маъносида бош силкиб.

— Ўзиям зўр тўй бўлгандида. Алоҳида мол сўйиб чакирсангиз келмайдиган казо-казолар даврада оддий меҳмонлардай ўтирди. Тўхтасин Норқуловичнинг обрўйлари қанчалик зўрлигини шунда кўрдим.

Тоға индамади. Қодиров куй сеҳриданми ёки хонанда билан танишлиги учунми, қўшиққа маҳлиё бўлиб борар, Тоғанинг хаёли эса тамоман бошқа нарсда эди. Мана, ёнида ўтирган Нозим Қодирни болалигидан билади. Отаси топганини ичарди. Нақ шишанинг ичига кириб ўтирарди, раҳматлик. Лекин беозор одам эди. Оғзидан бирор беъмани гап чиққанини эслолмайди. Умри бино бўлиб фарзандларидан “ўқишинг қандай, болам, қайси касбга қизиқасан?”, деб сўрамаган бўлса керак. Қизиқ, ҳар бир одамга худо солсин экан. Шу ўғли бало чиқди. Бор-йўғи ҳисобчилик мактабини тугатганди. Идорада чўт қоқиб, бири икки бўлмай юрарди. Кейинчалик уни-буни кўрди. Тўхтасин қўллади. Бош ҳисобчиликка ўтди. Ишниям эглаб кетди. Данғиллама иморат қилди. Машина минди. Сиртдан молия институтида ўқиб, диплом олди. Ўзи улоқ чопадиган отдай соғлому ҳар йили курортга бориб келади. Энди кимсан, Низом Қодир. Гапи — гап, сўзи — сўз. Шу кетишда келгусида албатта колхоз раислигини ҳам олса керак...

Тоға беихтиёр чўнтагини ковлади-ю, дафъатан қўли пулга тегиб сергакланди. Ҳозир мажбурликдан бу хуфя “операция”га аралаштирмаяптилармикин? Ахир сут топширилганлиги тўғрисидаги ҳужжатларга унинг имзоси керакда. Ёки режа бажаришлар, пинҳона иш битиришлар осонликча бўлмаслигини, катта сарф-хара-

жатлар қилинишини кўрсатиб қўйишмоқчимикин? Бор-йўғи икки-учта рақамни ёзиш эвазига шунча пул беришаяпти-я. Хўш, у нима қилсин? Савдолашиб, ўзининг улушини ҳам индамай чўнтакка уриб кетаверсинми? Бир куни бу қинғирликнинг миси чиқса-чи? Тўхтасин нима деб ўйлайди. Эл-юрт олдида неча пуллик одам бўлади? Ахир замон абалдий шу тахлит кетмас?! Ёки “Низомбой, қўй, шу ишларга мени аралаштирма, нима қилсанг ўзинг қилавер”, десинми?..

— Ўткан куни Тўхтасин Норқулович келувдилар, — Тоғанинг хаёлини бўлди Қодиров. — Совминдан* меҳмонлари бор экан. Одамгарчилик қилдик. Димоғларини чоқлаб юбордик. Тўхтасин Норқулович ўзлариям... гача одам-да. Ҳаммамизнинг обрўйимиз. Ўзимизга райком бўладилар, дейишяпти. Келсалар, зўр бўларди. Ўзимизни одам...

— Энди Низомбой, бу ишларни ҳукумат билади. Мен эшитганим йўқ, — деди Тоға елкасини қисиб. — Ўзимам анчадан бери кўрганим йўқ.

— Тўхтасин Норқулович яқинда янги уйга кўчибдилар, деб эшитдим, — сўради Қодиров Тоғага юзланиб.

— Ҳа, аввалги уйини катта ўғлига берди. Ўзи шаҳарга киришда кўл бор-ку, шу кўл ёнидаги коттежга кўчиб ўтган.

— Бу ишларни тинчитиб олайлик. Кейин “хўп” десангиз, бирга оғайниникига “уй кўрди”га борамиз. Бир масалада ёрдамлари ҳам керак.

— Майли. Қандай масала экан? — қизиқсинди Тоға.

— Кенжамиз Ҳакимжон ўнни битиряпти, — Низом Қодир гапни узоқдан бошлади. — Шу денг, ўқитувчи бўламан, дейди. Ҳали тушунмайдида. Мана, ўқитувчиларнинг аҳволини ўзимиз кўриб турибмиз. Колхозчидан баттар. Мактаб бир хўжайин. Колхоз бир хўжайин. Пилла пайти уйма-уй пилла тердиради, қатқалоқ, ўтоқ пайти далада. Пахта вақти пахтада. Ўқитувчи бир сурув қўйни орқасидан юрган чўпондай болаларнинг изидан

* Совмин—Министрларнинг

юргани- юрган. Ойликдан бошқа даромади йўқ. Ўқитувчининг бири икки бўлганини ҳеч кўрганмисиз? Иложини топгани касбини ташлаб савдогами, қурилишгами ўтиб кетяпти.

— Ҳар ҳолда боланинг кўнглига қараган яхши, — эътироз билдирди Тоға. — Ҳозир ўқитувчиларгаям эътибор ошаяпти. Ойлиги кўпайди. Ярим кун бўш. Томорқасига қарайди.

— Қизиқсизда, тоға! — ўз фикрини маъқуллаб сўзини давом эттирди Низом Қодир. — Давлат ойликни беш сўм оширса, ишни ўн барабар кўпроқ талаб қилади. Ўшандаям ҳозиргидан баттар бўлса бўладики, бепар бўлмайди.

— Унда ким бўлгани маъқул? — қизиқсинди Тоға.

— Менга қолса, мол дўхтир?

— Мол дўхтир? — такрорлади Тоға.

— Мол дўхтирининг даромадини ўзингиз биласиз. Ўлган молларни ҳисобдан чиқариш учун актга у имзо қўядими? Қўяди! Сўйилган молни сотиш учун у рухсат бериши керакми? Керак! Булар бекорга бўлмайди. Рўзғори шундан ўтади. Боз устига битта-яримта гўсалани фермадаги молларга қўштириб қўйса ҳадемай қарабсизки, буқага айланиб турибди. Яна бир бошқа томониям бор, — Қодиров ўзининг гапидан ўзи завқланиб яйраб кулди. — Мол касалланса, укол-пукол қилади. Тузалса, тузалади. Ҳеч иложи бўлмаса, давоси битта пичоқ-да. Тўғри даволадими, йўқми, ҳеч ким текшириб ўтирмайди. Мол одам эмаски, қариндош-уруғлари аризабозлик қилса, тўрт томонга ёзиб, кетини қувиб юрса.

— Э, ақлингизга қойил-е, Низомжон. Жуда пишиқсизда, — ҳамроҳининг фикрига тан берди Тоға. У “онангизнинг сутиниям пишириб ичгансиз-е”, демоқчи эдию, кўнглига қаттиқ тегишидан истиҳола қилди, айтолмади. — Қаранг-а, шунча яшаб, сизчалик гаплар хаёлимга келмабди.

— Бу замонда эртани ўйламасаям бўлмайди, — Низом Қодир фикрини Тоғага маъқуллаганидан мамнун эди. — Шунга ўғилни қишлоқ хўжалигига этиб қўймоқчиман. Тўхтасин Норқулович техникум директориға телефон қилиб, бир оғиз айтсалар, кирди деяверинг.

Кейин институтда сиртдан ўқиса, ўқир. Сиртқига пул бўлса, бўлди.

Сангработнинг бир томони Болоқир, унинг қарама-қарши томонида эса Поёнқир ястаниб ётади. Қолган икки ёни тўқайзор ерлар. Кун чиқар тарафдан энган Зарафшон дарёси Поёнқир ёқалаб оқиб ўтади. Ривоят қилишларича, икки қир қадим-қадимда ниҳоятда азим дарёнинг соҳиллари экан. Поёнқирда Шаҳри Барбар номли обод маскан бўлиб, унда мажусийлар кун кечирар эканлар. Азим дарёнинг ўзар, сертуғён оқими йилдан-йил соҳилларни емириб, янада кенгайиб кетаверган ва ўзан Шаҳри Барбарга яқинлашиб қолган. Бундан қаттиқ ташвишга тушган мажусийлар дарё ўзанини олдиндан тўсиш пайида бўлганлар.

Ўша замонларда Поёнқирдан олис томонларда Бобо Равшан деган қария яшаркан. У чор-ночор кун кечирса-да, тоат-ибодатини, беш вақт намозини канда қилмас экан. Муҳтожлик, етар-етмаслик сабаб ғайридин бир бойдан қарз кўтариб тураркан. Бечора қариянинг якка-ю ёлғиз қизидан бўлак овунчоғи-ю суянчиги, умиди йўқ экан. Йилдан-йилга, кундан-кунга қизнинг хусни-жамоли тўлишиб, вояга етибди.

— Бир умр сенга қарз бериб келдим. Ҳозиргача минг танга қарз олдинг. Энди сен уларни қайтар. Бор, сенга бир ой муҳлат. Йўқса, қарзинг эвазига қизингни оламан,— дебди бой Бобо Равшанга кунлардан бир кун.

Ночор қолган қария Муҳаммад пайғамбар ҳузурига бориб, саждага бош қўйибди ва бой билан ўрталарида бўлиб ўтган воқеани сўзлаб берибди. “Пиру бузрукворимиз, айтинг-чи, етти иқлимни яратган тангри-таолломиз қизимни ғайридин кишига маҳрамликка беришни раво кўрадимиз?”, дея илтижо қилиб сўрабди. Муҳаммад пайғамбар бироз мулоҳаза юритгач, бу иш шариатга тўғри келмаслигини айтибди ва саждагоҳда турган мўмин-мусулмонларга қарата “қани, ким савоб йўлида шу бандани мўминга минг танга бериб, уни гуноҳи азимга ботишдан халос этади?”, дебди. Ҳеч кимдан садо чиқмабди. Анча вақт ўтгач, Ҳазрати Али ўрнидан турибди ва қарияга ёрдам бермоқчилигини айтиб-

ди. Муҳаммад пайғамбардан рози-ризалик олиб, Бобо Равшан билан йўлга тушибди. Ҳазрат Али Бобо Равшанга Шаҳри Барбардаги қул бозорига бошлаб боришини ва ўзини минг тиллага сотишини буюрибди.

Табиийки, унинг Ҳазрати Али эканини бу ерда ҳеч ким билмаскан. Бир ўзи минг қул баҳосида турган қул ҳақидаги хабар бир зумда мажусийлар подшоҳининг қулоғига етибди. Подшоҳ учта шарт билан қариядан қул — Алини сотиб олибди. Шартига кўра, қул дастлаб дарё ўзанини тўсиши, Шаҳри Барбарга таҳдид солаётган аждарҳони ўлдириши ва ниҳоят, мусулмонлардан чиққан енгилмас паҳлавон Ҳазрати Алини банди қилиб келтириши керак экан. Али Панжикент яқинида дарё ўзанига тўсиқ қўйиб, биринчи шартни бажарибди. Қулфат солаётган аждарҳонинг бошини ҳам танасидан жудо қилибди. Навбат учинчи шартни бажаришга етибди. Қул учинчи шартни бажариш — Алини келтириш учун подшоҳдан минг нафар сипоҳ сўраб олибди ва йўлга тушибди. Шаҳри Барбардан анча йироқлаб кетишгач, қул ҳамроҳларига Ҳазрати Али ўзи эканлигини айтибди. Шунда сипоҳлар саросимага тушиб, чор тарафга тумтарақай қоча бошлабдилар. Али бир амаллаб уларни тўхтатибди ва “қўрқманглар, мен сизларга зарар етказмайман, мана, қўл-оёқларимни занжирбанд этиб, подшоҳ ҳузурига элтингизлар”, дебди. Али шу алпозда Шаҳри Барбарга олиб келинибди. Мажусийлар подшоҳи бандини дарҳол ўлдиришни буюрибди. Бундан дарғазаб бўлган Али қаттиқ наъра тортиб, қўл-оёқларига боғланган занжирларни чилпарчин қилиб ташлабди ва шаҳарга қирон солибди. Шу-шу, бу маскан Шаҳри Вайрон номини олган экан...

Албатта, бу бир ривоят. Лекин Поёнқир билан Болоқир оралиғини тўлдириб оққан азим дарё ўзанининг замонлар ўтгани сайин кичрайиб қолгани рост. Чиндан ҳам бир пайтлар қир ён бағрларини сув ялаб, емириб оққани ҳозир ҳам яққол билиниб туради. Зарафшон дарёси бўйида Шаҳри Вайрон харобаларининг бизнинг замонларгача сақланганлиги ҳам Поёнқирда олис ўтмишнинг қай палласи ва не кечмишлар боиси-

дан ҳаёт шами бутунлай сўнганини, бағри қай тарзда одамларнинг эмас, ёввойи, йиртқич жонзотларнинг маконига айланганини ҳеч ким билмаса керак.

Хуллас, ўтмиш замонлар оша дарё ўзани кичрайиб бораверган. Қадим аجدодлар сув чиқмай қолган ерларни маскан қилиб, экин экканлар. Боғ-роғлар барпо қилганлар. Шу тариқа икки қир, қоятошлар оралигидаги манзил — Сангработда ҳаёт илдиз отган. Одамлар манзил этганлар.

Сангработдан туман маркази — Кўктепага Поёнқирни кесиб ўтган асфальт йўл орқали борилади. Поёнқирнинг бугунги қиёфасини кўрган кишининг уни қир дейишга тили бормайди. Қир бағрига илк бор сув чиқарилиб, экин экилганида ҳозирги манаман, деган йигитлар ҳали дунёга келмаган эдилар. Сангработликлар кўчиб чиқиб, йўлнинг икки томонидан уй қуришди, Ватан қилишди. Ўшанда ўтқазилган ниҳолларнинг соясига бугун бемалол бир оила сиғишади.

Беш-ўн йилча аввал Болоқирдаги сокинликка ҳам дарз кетди. Одамлар унинг бағрига ўз измларидаги тилсиз, дилсиз қудратли техникани бошлаб келдилар. Чўлни ўзлаштиришга киришдилар. Канал қазиб, қўриқ ерларга об-ҳаёт таратиш, шўрини ювиш, пахта етиштириш пайига тушдилар. Унга сув чиқарилди-ю Сангработнинг файзига дарз кетди. Янги ўзлаштирилган заминга оқизилган сув Сангработнинг сизот сув сатҳини тобора кўтариб, экинларини сарғайтира бошлади. Секин-аста қомати ҳайҳотдек дарахтлар бирин-кетин қуриб қолаверди. Ширинликда асалдан ҳам ошиб тушадиган меваларнинг туси ва таъми ўзгариб, боғларнинг қут-баракаси кетди. Қудуқ сувлари талхлашди. Болоқир дегани Болоқир эмас, Балоқир бўлди. Одамлар бу чўлу биёбонга шундай катта куч ва шиддат билан ҳужум бошладиларки, назарида унинг шидатини нафақат сангработликлар, балки яратган тангри-таоллонинг ўзи ҳам тўхтатишга ожиз эди. Бу куч ўз йўлига тўғаноқ бўлган ҳар қандай тўсиқни ҳам бешафқат, бемалол янчиб, ер билан битта қилиб ўтиб кетаверарди. Тоға баъзан бу ишларнинг оқиба-

ти нима билан тугаши, қандай савдоларга дучор қилиши ҳақида ўйлаб қоларди. “Сангработда гуркираб турган шу ҳаёт қўргони инсон кўз ўнгида вайронага айланиб бораверадими? Унда бу ерликлар нима қилишади?” Кўнглининг бир четини “Наҳотки, ҳамқишлоқларим бир кунмас бир кун авлод-аждодлари умрини тикиб, ҳаётини бағишлаб ўтгани шу гўшани тарк этса”, деган шубҳа, хавотир ўртарди...

Машина Поёнқир оғушида шамолдек елиб борар, унинг чироқлари қоронғулик бағрини тилкалаб, илгариларди. Теварак-атроф ҳам, йўл ҳам тун оғушида бир хил тусда эди. Онда-сонда узоқдан йўловчи машиналарнинг чироқлари кўринар, секин-аста уларга яқинлашиб келаверарди. У кесиб ўтгандан кейин яна ён-атрофда ер узра тўнтариб қўйилгандек сон-саноксиз юлдузлар чарақлаган осмон намоён бўларди.

Улар сут қабул қилиш масканига етиб келганларида машиналар ҳам, одамлар ҳам одатдагидан кўпроқ эди. Низом Қодир Тоғага “Сиз кириб чиқинг, сиз билан таниш бўлиб кетган. Бемалол гаплашаверинг, унга ҳам юқоридан айтиб қўйилган. Мендан ётсираб ўтирмасин”, дегач, Тоға ҳовли ичкарисидagi кўримсизгина ва омонат хонага, қабул қилувчининг ҳузурига йўл олди. Қабул қилувчи ёш бўлса-да қориндор, мўйловли йигит стол тортмасини беркитаётган экан. У Тоға билан эски қадрдонлардек кўришиб, ўтириш учун жой кўрсатди. Тоға ҳар куни шахсий сектордан жамланган сутни шу йигитга топширар ва бу тўғрида ундан тегишли ҳужжат олиб қайтарди. Йигит ёнидаги кишига қандайдир қоғозни тутқазди ва ўрнидан туриб хайр-хўшлашди. У эшикдан чиққач, Тоғага мулозамат қилди.

— Қани, келинг, келинг, — деди ўтиришга жой кўрсатиб ва чой қуйиб узатди. — Ишқилиб, соғлиқлар яхшими?

— Раҳмат, ёмонмас, — гап бошлади Тоға чойдан ҳўплаб. Кейин ёлғондакам йўталиб олгач, сўзида давом этди. — Сут планига бироз етишмаяпти. Йигирма уч минг литр. Шунга бир ёрдам қиласизми деб...

— Садқаи суҳанингиз. Жон соғ бўлсин Тоға, жон, — йигит худди шуни кутиб тургандай унинг гапини охи-

ригача эшитиб ҳам ўтирмади. — Ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг иложи бор. Кўп қатори литрига 43 тийиндан тўласангиз бўлди. Йигирма уч эмас, ўттиз минг ҳам берамиз, — йигит ўз гапидан ўзи завқланиб кулди.

— Энди ука, осмондан келманг, — деди Тоға йигит томонга хиёл энгашиб. — Хўп, десангиз, 38 тийиндан берамиз.

— Ҳамма раҳмат айтиб қирқ уч тийиндан бериб кетаяпти-ю, сизнинг гапингизга қаранг! — Хафа бўлди йигит. — Биз ҳам юқоридагиларга ташлаймиз. Ўзимизга қолмайди ҳисоб.

— Рози бўлсангиз — шу. Йўқ, десангиз ука, қайтиб кетаверамиз, — деди Тоға қувлиқ қилиб.

— Берсангиз колхознинг чўнтагидан берасизда, сизга нима фарқ қилибди 5 тийин кўпу камлиги? — деди йигит қўлидаги ручкани таққиллатиб столга ураркан. Тоға норози бўлгандай индамасдан ўрнидан тургач, яна гап қотди. — Хай, майли. Бир марта ён берсак, берибмизда.

— Ана бу бошқа гап, — Тоға чўнтагига қўл солди ва муҳим бир гап айтмоқчи бўлгандек овозини хиёл пасайтирди. — Очиғи, бош ҳисобчи ҳам бирга келувди. Пулни берадиган у. Чиқиб маслаҳатлашай, — дея эшикка қараб йўналди.

Ҳаял ўтмай Тоға яна қайтиб кирди ва:

— Бош ҳисобчи билан маслаҳатлашдик, — деди қатъий оҳангда. — Ундан пул сўрагунча жонини сўранг. Тошдан ҳам қаттиқ. Ўттиз икки тийиндан бир тийин ҳам кўп бермайман, деяпти.

— Сизларга бармоқни тутқазса, тамом, қўлниям суғириб оласизлар, — жаҳли чиқди қабул қилувчининг. — Асли қирқ уч тийиндан бир тийин ҳам туширмаслигим керак эди. Колхозни пулига шунча тортишасизлар. Билмадим, чўнтакларингдан берсангизлар нима қилар экансизлар?

— Ҳали айтдим-ку, ука. Мен бир “шунча сутни топширдим”, деб қуруқ қўл қўйиб кетадиган одамман. Пулни бўлса берадиган — у, оладиган — сиз.

— Ота-потангиз даллол ўтмаганми ишқилиб? — деди йигит кесатиб. Кейин ўзича ниманидир ахтарган кўйи

стол устидаги қоғозларни титкилаб кўрди. — Хай, майли, — дея ён берди у яна. — Лекин шунчадан олдиқ, деб бошқа колхоздагиларга айта кўрманглар.

Тоғанинг тек туравериши йигитнинг баттар хунобини оширди шекилли гап билан узиб олди:

— Нима, пулниям насия қилмоқчимисиз, дейман.

— Ука, неччига киргансан-а, ўзи? — кутилмаганда Тоғанинг кўзлари чақнаб дафъатан йигитнинг устига бостириб борди. Йигит “сиз-сиз”лаб, илтимос қилиб ўтирган кишининг нега бирдан “сен”сирашга ўтиб асабийлашганини тушунолмаб, ҳайратомуз қотиб қолганди. — Ҳали ўттизгаям кирган бўлмасанг керак, — давом этди Тоға, — дунёдан умидинг борми ўзи! Яшамоқчимисан? Эртангни ўйлайсанми? Ахир бу жиноят-ку! — Тоға кутилмаганда юзига тарсаки егандек довдираб қолган йигитга бир зум шундай қарадики, нигоҳларида нафрат, ачиниш, қаҳр-ғазаб — ҳаммаси мужассам эди. — Аслида ҳеч ким билан маслаҳатлашганим йўқ. Сенинг кимлигингни, нархингни яхшироқ билмоқчи бўлдим, холос. — Тоға ҳовуридан тушиб овозини пасайтирди, насиҳатомуз оҳангда давом этди. — Билсанг, элнинг ҳақини еб ҳеч ким обрў олган, бири икки бўлган, барака топган эмас. Кўй, ука, шу ишни қилма. Бундай ярамас ишларга қўл урма. Шунинг ўрнига бирор фойдалироқ иш қилиб, ҳалол кун кўрсанг бўлади-ку. Сенга маслаҳатим — шу! Бир кун эмас, бир кун менга раҳмат айтасан!

Тоға ташқарига йўналди. Эшик шахд билан тарақлаб ёпилди. Гўё хона ларзага келиб, ҳамма нарса — деразалар, стол-стул, ҳатто шифт ҳам зирқираб кетди. Йигит эса оёқларининг мадори қуриб, беихтиёр деворга суянганча Тоғанинг ортидан анграйиб қолаверди.

* * *

Болоқирга энган катта асфальт йўлининг ўнг томонида дала шийпони бўлиб, унинг ортидаги қатор тераклар узоқ-узоқлардан кўзга яққол ташланиб турарди. Шийпоннинг олд томонида эса ҳовуз. Теварагида

бўйчан, серсоя толлар. Ҳовуз бўйига тангадай офтоб тушмасди. Ҳовуз суви ҳатто ёзнинг энг жазирамасида ҳам нисбатан совуқ турарди. Ичиб танинг яйрарди.

Шийпоннинг қирга туташган юқори томони тоқзор бог, куйисидаги катта пайкалнинг ярмидан кўпроғи бедапоя эди. Бедапояни пахта даласидан ариқ ажратиб турар, ариқ бўйи кета-кетгунча тут дарахтлари эди. Шохлари ҳар йили кўкламда, пилла мавсумида каллакланганлиги учун ҳам тутлар у қадар бўйчан эмасди. Четдан қараганда шийпон мовий денгиз ичра лангар ташлаб турган кемачага ўхшарди. Шийпон атрофидаги дов-дарахтларни Саид бобо парвариш-лаб ўстирганди. Сангработликлар қир этагидаги бу мўъжазгина масканни “Саид бобонинг шийпони” деб аташарди. Ўрта қишлоқда яшайдиган Саид бобо ҳаво илиқлаша бошлаганидан шийпонга кўчиб чиқар, кеч кузгача шу ерда яшаб қолар, узумзор билан бедапояга қоровуллик қиларди. Собиқ фронтчи ниҳоятда қаттиққўл эди. У бедапояни ҳам, узумзорни ҳам худди ўз мулкидек ҳис этарди. Яқинига ҳеч кимни йўлатмасди. Айтиш керакки, унинг ҳақиқий қишлоқ кишиларига хос бағрикенглиги, тантилиги ҳам бор эди. Пишиқчилик пайтида “Бу кўпнинг ризқи, кўпнинг ризқи баракали бўлади”, деб ўзи ҳамқишлоқларига неваралари орқали бир-икки челақдан узум узатарди. Сўраб келган кишиларни ҳам қуруқ қайтармасди. Беда ўрими бошланганда унинг ҳамияти тутиб кетарди. Болаларга ўрадиган машина ўтолмаган ариқ, чел ёқдалари ва чет жойларда қолган бедаларни ўриб олишларига ўзи рухсат берарди.

— Фақат ўғирлик қилманглар, — дерди у меҳрибонлик билан шундай пайтларда. — Мана кўраяпсизлар, мен узум бериб юбораяпман.

Саид бобонинг бу одатига сангработлик катта-кичик ўрганиб қолганди. Шу сабабли бошқа пайтларда деярли ҳеч ким бедазорга кўз олайтирмасди.

Бир куни қоровул ўғринчи бедапояга тушган болани ушлаб олди. Қараса, Ҳошим омборчининг ўғли. Биқиниб олиб, беданинг нақ ярим белидан ўриб ётибди.

— Нима қиляпсан? — деди у боланинг ёнига билитирмай боргандан сўнг.

Бу овоздан бола чўчиб тушди. Чаққон ҳаракат қилиб ўрнидан турди-ю ўроқни ташлаб қочди.

— Тўхта, нега қочяпсан? — деди Саид бобо таҳдидли оҳангда.

Бола югураётиб ортига қайрилиб қаради ва қоровулнинг қўлидан қутулганига ишонч ҳосил қилибми, унинг амрига бўйсўнибми, ҳарқалай анча нари бориб тўхтади.

— Энди қилгиликни қилибсан, майли, ўрганингни олиб кет. Бир гал кечираман. Лекин қайтиб шундай қилганингни кўрсам ишинг чатоқ бўлади, — деди Саид бобо пўписа қилиб.

Боладан садо чиқмади. Саид бобо изига қайтди. Оқсоқланганча бироз юриб, қайрилиб ортига назар ташлади. Бола ҳамон турган жойидан қимир этмасди.

— Нега қоққан қозикдек қаққайиб турибсан, ол, олиб кетавер! — деди бақириб Саид бобо. Сўнг овозини хийла пасайтириб аччиқланган кўйи қўшиб қўйди. — Мен сени дуруст одамнинг боласисан десам, ўғри экансан-ку.

Бу воқеадан сўнг орадан уч-тўрт кун ўтганди. Тик пешин маҳали эди. Қуёш нақ олов пуркайди. Қилт этган шабада йўқ. Бедазор томондан тинмай тилла кўнғизлар чириллайди. Саид бобо ҳовуз бўйидаги картга чиқиб ўтирди. Шиша идишдаги яхна чойдан сипқорди. Сўнгра яна пиёлани олиб идиш оғзига қўйди. Оёқларини узатиб болишга ёнбошлади. “Қизик, ҳаво шундай ёндиради-ю, чойнинг совиганига қаранг-а”, деган ўй кечди кўнглидан. Ўраб қўйилган дастурхонни олдига тортиб, ундан икки бўлак ушатилган нон олиб бирин-кетин ҳовузга ташлади. Зум ўтмай нон парчалари атрофида балиқчалар пайдо бўлди. Бири қўйиб, бошқаси тортқилашга тушди. Сув юзида гоҳ у, гоҳ бу ёққа сура бошлашди. Бу манзарани завқ билан кузатиб ўтирган Саид бобони секин уйқу элитди. “Қари киши қуш уйқу бўлади”, деганлари рост экан. Ҳаял ўтмай яна сергакланди.

Саид бобонинг назарида бедапоянинг нариги томонида бировнинг қораси “лип” этиб кўринди-ю яна ғойиб бўлди. Унинг кўнглига шубҳа ўрмалади: “Ким бўлди экан? Беда ўғирлашга келганларданмикин? Йўғ-е. Теварак-атрофдагилар бундай қингирликка журъат этиш-

майди. Тунов куни Ҳошим омборчининг ўғли қандай бўлиб бир кирдида. Ҳаёлимга шундай туюлгандир”, деган ўйга борди. Лекин ёнбошлаган кўйи синчковлик билан кузатиб турди. Саид бобо бу гал бир шарпа паналаб бедазор томонга ўтганини аниқ кўрди. Қария ёшига ярашмаган ҳаракат қилиб, деярли қоматини кўтармай, секин сирғалиб картдан тушди. Иложи борича кўзга чалинмасликка уриниб, шийпон орқасига ўтди ва ўзини бедапоя билан пахтазор ўртасидаги ариқ ёқалаб ўсган тутларнинг панасига олди. Суви қуриган ариққа тушиб лапанглаганча юриб кетди.

— Ака, қоч, Саид чўлоқ келди, — деди бедапоя этагида соқчилик қилиб турган бола ва ўзи ариқ бўйлаб югурди. Бу вақтда қоровул чол бедапоя томонга ўтиб улгурганди. Саид бобо не кўз билан кўрсинки, ўғирликка тушган бола Ҳошим омборчининг ўғли эди. Унинг бир қўлида ўроқ. Нима қилишини билмай тек қотиб қолганди.

Муштдай боланинг “чўлоқ” дегани нақ унутилаёзган, жароҳати битаёзган ярани кутилмаганда қайта тирмалагандай бўлди. “Уйидаги катталар шундай дейишадик, бола ҳам улардан эшитганини айтади”. Чол чаққон ҳаракат билан боланинг билагидан ушлаб олди. Иккинчи қўли билан ўроқни тортиб олиб улоқтириб юборди ва боланинг қулоғидан буради:

— Мен сенга нима девдим?

— Вой, қулоғим, — деди бола оғриқ зарбидан йиғламсираб, — Қўйворинг, бошқа қилмайман.

— Қанақа гап кор қилмас боласан? — деди Саид бобо унинг билагидан қўлини бўшатиб ва иккинчи қулоғидан ҳам чўзди. — Ўғирлик қилма, девдим-ку, сенга! Ёки ота-онанг ўргатадими?

— Акамни урманг, қўйворинг! — йиғлаб чинқирди бедапоя томонга ўтиб олган пойлоқчи бола анча наридан туриб.

Саид бобо боланинг қулоғидан қўлини бўшатиб, орқасига қаттиқ шапатилаб урди ва қўйиб юборди:

— Ўроғингни отангга бераман!

Бола орқасини ушлаганича “вой-вой”лаб анча нарига борди-ю Саид бобо томонга қайрилиб:

— Ҳе, онангни... — дея сўкинди.

— Нима, нима дединг? — жаҳли кўзиганидан Саид бобонинг ранги бўздай оқариб кетди ва олдинга ташланди. — Тўхта! Ҳозир тилингни суғуриб оламан!

— Саид чўлоқ, Саид чўлоқ, — деди бола яна тўрт-беш қадам орқага чекиниб ва чолнинг ерга энгашганини кўриб ака-ука ура қочишди. Чол қўлига кесак олиб уларга қарата отди. Лекин болалар бу пайтда тутларнинг ортига ўтиб улгурган эдилар.

Муштдек тирранчалар шу қадар таҳқирлаб, ҳақоратлаганидан Саид бобонинг алами олти бўлди. Дафъатан вужудига титроқ кирди. Худди дабдурустдан қулоқ-чаккасига зарба тушгандек нима қилишини билмай гангиб қолди. Кейин эгатга чўкди. “Эшшак, аҳмоқ! Тарбия берган падарингга минг лаънат!” Овоз чиқариб сўкинди чол. “Бун шундай қўймайди. Ҳозир тўппа-тўғри Ҳошим омборчининг уйига боради. Айтадиганини айтади. Омборчи боласини тўғри йўлга сололмаса, мана, ўзи солади. Боплаб адабини беради. Йўқса, Саид отини бошқа қўяди...”

Чол шахд билан ўрнидан турди-ю иргитиб юборган жойидан ўроқни олди, қопни қўлтиғига қистирди. Ариқ оша пахтазор томонга ўтди-да, қуйига, қишлоқ сарига кетди. Бироз юргач яна мулоҳаза қила бошлади. “Нима, энди битта боланинг гапи деб Ҳошимбойнинг уйига борсинми? Жанжал қилсинми? Эшитган киши нима дейди? Кап-катта одам невараси тенги бола билан баробар бўлиб юрибди, демайдими? Албатта айтади. Унинг ўзини айблайди. Элга кулги бўлади. Ҳа, энди бола-да. Оғзига келганини айтади. Гапининг маънисига борармиди. Аслида ўзидан ҳам ўтди-да. “Бошқа қилмайман”, деб жаврашнга қарамай қулоқларини буради. Жонидан ўтказиб юборди. Бу ҳам етмагандай шаппатилаб урди. Нима, жони оғригандан кейин раҳмат айтсинми? Сўкинади-да. Сўкинган билан бирор жойи сўкилиб қолармиди? Аксинча, энди бола уялади, чолнинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилади. Кўрқиб юради...”

Саид бобо аввал “лов” этиб ёнди-ю шу тахлит яна дарров ўчди. Ҳовуридан тушиб, ортига қайтди.

Орадан чамаси ҳафта ўтмаган эди. Тушга яқин участка нозири ёнида уч киши билан шийпонга келди. Улар қўл олиб кўришдилар. Кутилмаган, чақирилмаган “меҳмонлар” ташрифи боисини билолмай Саид бобонинг боши қотганди. Чол қишлоқ шўроси котиби билан колхоз идораси ёнидаги мактаб хўжалик ишлари мудирини таниди.

— Келинглار, келинглар, — деди чол “меҳмонлар”ни ҳовуз бўйидаги картга томон бошлаб.

— Хизматчилик, отахон, — деди участка нозири чўнтагидан рўмолча чиқариб бўйнидаги терни артаркан. — Шошилиб турибмиз?

— Ҳошим Садриддиновнинг ўғлидан тортиб олган ўрогингиз билан қоп қаерда? — деб сўради нотаниш йигит.

— Қайси Ҳошим Садриддинов? — ҳайрон қолди Саид бобо.

— Ҳошим омборчини айтаяптилар, — изоҳ берган бўлди қишлоқ шўроси котиби.

— Ҳошим омборчинингми? — такрорлади беихтиёр Саид бобо. — Шу ерда. Ўзиям келмади. Энди элтиб бермоқчийдим.

— Бу киши терговчи Орзикулов, — дея участка нозири Саид бобога савол берган кишини таништирди.

— Олиб чиқсангиз, — деди терговчи участка нозирининг гапидан сўнг ноҳос қилган гуноҳ иши фош бўлган айбдордай саросимага тушиб қолган Саид бобога синовчан тикилиб.

— Ҳозир,— дея чол шийпон ичкарисига йўналди ва зум ўтмай қўлида ўроғлиқ қоп билан қайтиб чиқди. Унинг орасидан ўроқнинг дастаси ва тиг томони кўриниб турарди.

— Ашёвий далил олинганлиги тўғрисида гувоҳ ва холислар иштирокида далолатнома тузамиз, — деди терговчи. Саид бобо терговчи айтаётган гапнинг маъносини тушунолмай баттар гарангсиб қолганди. Терговчи қўлтиғига қистирилган чарм папкасини очди ва қандайдир қорозни олиб ёзишга тутинди. Орада Саид

бободан айрим воқеа тафсилотини сўраб-суриштирди. Ниҳоят, участка нозирига, қолган одамларга, Саид бобога имзо чектириб олди.

— Тинчликми? Ҳеч нарса тушунолмаёпман, ўғлим, — деди қария чақирилмаган “меҳмонлар”га умидвор кўз тикиб.

— Эртага районга, милиция идорасига, менинг ёнимга борсангиз ҳаммасини билиб оласиз, — деди терговчи ва Саид бобонинг қўлига “чақирув қоғози” тутқазиб, уни берганлиги тўғрисида имзолатиб олди. Участка нозири ўроқ билан қопни қоғоз пакетга солиб қишлоқ шўроси котибига тутқазди.

— Терговчи Орзикулупга борасиз. Эртага, — дея тайинлади яна бир бор терговчи бутунлай абгор ҳолатга тушган Саид бобога. — Бормасангиз, хафа бўлманг, милиция орқали олиб бордирамиз.

Қизиқ. Умри ўтиб боргани фронт, кўргани шу қишлоқ бўлса. Қишлоқдан нарига чиқмаган, бирор гуноҳ иш қилмаган бўлса. Бирорта қинғир ишга қўл урганини эслолмайди. Унда терговчи нега келди? Ҳошим омборчининг ўғлидан олган ўроқ билан қоп нега керак бўлди? Омборчига олган нарсаларини элтиб бермаганлиги учун койирмикан? Ўзидан ҳам ўтди. Омборчининг келишини кутди. Элтиб берса, юз берган воқеани айтиб ўғлини тартибга чақиришни сўраса, уялтирса бўларди-ку. Ёки бошқа бирор гапи бормикан?! Йўғ-е. Нима бўлиши мумкин... Саид бобо хаёлнинг минг битта кўчасига бош суқиб чиқди.

Кун қайтгач ўйлай-ўйлай ниҳоят нима гаплигини аниқлаш мақсадида қишлоқ шўроси котибининг уйига борди.

— Билмайман, терговчи бизга ҳеч нарса айтмади, — елка қисди котиб қарияни совуққина қарши олиб.

Фикрича, участка нозирига бориш бефойда эди. Ўша кеча деярли мижжа қоқмай тонг оттирди. Лекин бўлган воқеани уйдагиларга айтишга ҳам уялди.

Саид бобо ориқ, қотмадан келган, ўрта бўйли, зуваласи пишиқ эди. Юзлари бироз чўзинчоқ. Кўзлари

хиёл қисиқ. Пешанаси, иккала чакагидаги ажинлар
яққол сезиларди. Ўскин қошлари, шоп мўйловига оқ
оралаганди. Оёғида маҳси-ковуш. Эғнида йўл-йўл кам-
зил. Устидан салқироқ қилиб белбоғ боғлаганди. Қўли-
да қайтишда туман марказидан қанд-курс харид қилар-
ман, деб олган сумкаси. У сўраб-суриштириб пешто-
қига катта-катта ҳарфлар билан “Милиция” деб ёзиб
қўйилган икки қаватли бинога кириб келди. Қадам таш-
лаганида оқсоқ оёғи томон гавдаси хиёл энгашар ва
яна тиккаяр эди. Гарчи бирор айб иш қилмаганини аниқ
билса-да, лекин кечаги муомала, гап-сўзлар, бинонинг
ҳайбати, теппасига сирена чироқлари ўрнатилган ми-
лиция машиналари, милиционер либосидаги кишилар-
нинг чиқиб-кираётганини кўриб чолни ички ваҳима,
ҳаяжон босди. Эшикдан тортиниб, мунғайибгина кир-
ди ва ташрифи сабабини суриштирган навбатчи мили-
ционерга Орзиқулов деган терговчи чақиртирганини
айтди. Кейин иккинчи қаватга кўтарилиб, “терговчи
Орзиқулов” деб ёзилган эшикни топди. Ичкаридан овоз
эшитилди. Терговчи кимгадир баланд овозда гапирарди.
Чол халақит бермаслик учун кутиб турди. Овоз тингач,
эшикни очиб ичкарига мўралади. Кечаги йигитни тани-
ди. Хонада терговчидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Шунда-
гина Саид бобо у телефонда гаплашганини фаҳмлади.

— Мумкинми, ўғлим?

— Сангработдан, Саид Тўқсоновсиз-а? — терговчи
чолни худди биринчи бор кўриб турганга ўхшаб бош-
дан оёқ разм солиб чиқди ва у маъқуллагандан сўнг
буйруқ оҳангида деди. — Келдингизми? Коридорда ку-
тиб туринг, ўзим чақираман.

Терговчи бироздан кейин эшикни очиб, чолни ич-
карига таклиф этди. Саид бобо стулга омонатгина ўтир-
ди. Терговчи металл сейфдан қандайдир қоғозларни
олди. Чол саросима аралаш кеча унчалик эътибор бер-
маган экан. Терговчи ориқ, бўйи нисбатан паканароқ,
кўзлари киртайиб кетган, фарзанди тенги йигит экан.
Унинг афт-ангорига қараб хаёлидан “касалга ўхшай-
ди”, деган фикр кечди.

— Бу ерга нима учун чақиртирганимизни биласизми? — сўради Орзикулов ва нигоҳини ҳеч нарсадан бе-
хабар, ҳайратомуз жовдираб турган чолга қадаб турди.

— Йўқ, ўғлим, — деди чол табиий равишда.

— Сизнинг устингиздан “Сангработ” колхозидан
гражданин Садриддинов Ҳошим ариза билан мурожа-
ат қилган. Ўғли Садриддинов Қосимни тутиб олиб ур-
гансиз. Натижада Садриддинов Қосимнинг қўли син-
ган. Кўра-била саломатлигига хавфли бўлган оғир тан
жароҳати етказилган.

Саид бобонинг бошидан бир челак совуқ сув қуй-
илгандек бўлди. Назарида мувозанатини йўқотиб
қўйгандек, ҳозир полга кулаб тушадигандек туюлди.
Беихтиёр қўлларини тиззасига тираб қотиб қолди.

— Йўқ-е, ўғлим! Ҳошим омборчи бунақа одам
бўлмаса керак, — деди эшитган гапларига ишонқира-
магандай ажабланиб. Шунинг баробарида жаҳли ҳам
чиқди. — Ўғлини урганим йўқ. Теппада худо шоҳид.

— Мана, жабрланувчининг аризасида кўрсатилиши-
ча, бедапояга беда олгани борган экан. Шу тўғрими? —
деди терговчи қандайдир қоғозга кўз югуртириб.

— Ҳа, тўғри.

— Сиз бориб жабрланувчи Садриддиновни ўт ўраё-
тган пайтда ушлаб олгансиз?

— Тўғри, ўғирлик қилаётганда ушлаб олдим.

— Ким ўғрилигини сиз эмас, қонун аниқлайди.

— Ҳа, энди, ўғлим...

— Кейин жабрланувчи Садриддиновни ҳақоратлаб
ургансиз.

— Ҳа, урдим. Лекин синадиган қилиб урганим йўқ.
Кетига шаппатилаб урдим.

— Ўроқни олиш учун қўлини қайиргансиз. Ана шу
пайтда жабрланувчи Садриддиновнинг қўли синган.

— Қўлини қайирганим йўқ. Ўроғини тортиб олдим.
Бор-йўғи думбасидан бир шапати ургандим, — деди
Саид бобо фиғон бўлиб.

— Жабрланувчининг ўроғи билан қопини тортиб ол-
ганингиз ростми?

— Отасига бераман деб олгандим, ўғлим.

— Ўғлим, ўғлим, деяверманг, — силтаб ташлади терговчи. — Ўғлингиз уйингизда. Сиз орган идорасида, терговчи Орзиқуловнинг кабинетида ўтирибсиз, гумондор сифатида сўроқ бераяпсиз.

— Бу ғирт тўхмат-ку, — адойи тамом бўлганидан Саид бобонинг овози зўрга чиқди. — Қадимгилар ўт балоси, сув балоси, туҳмат балосидан асрасин, деб бежизга айтмаган экан.

— Туҳмат эмас, рентгенда олинган сурат, экспертиза хулосаси бор. Экспертиза жабирланувчи Садриддиновнинг қўл суяги синганлигини тасдиқлайди, — деди қатъий оҳангда терговчи Орзиқулов ва бир муддат доира чалаётганга ўхшаб столни бармоқлари билан черткилаб турди-да, кейин қандайдир қоғозни олиб сўзида давом қилди. — Хуллас, ҳаракатингизда Ўзбекистон ССР Жиноят кодексининг 88-модда “а” банди белгилари бор. Шунга асосан сизга нисбатан жиноят иш қўзғатаман. Сизни айбланувчи сифатида сўроқ қиламан.

— Синган бўлса сингандир, — деди чол ниҳоят бўшашиб ва терговчига худди нажот кутаётгандек жовдираб тикилди. — Лекин мен синдирганим йўқ. Иккинчи марта ўғирлик қилганига жаҳлим чиқиб фақат думбасидан урдим.

— Жаҳл келганда ақл кетади, дейдилар. Тўғриси, очиқ иқрорлик билдирсангиз ўзингизга яхши, ёрдам қиламиз. Гапни олиб қочадиган бўлсангиз биздан яхшилик кутманг. Қонунда ҳам жазо муддатини фалон йилдан фалон йилгача деб кўрсатиб қўйибди. Қайси бирини қўллаш ўзимизнинг қўлимизда, — деди терговчи ва столи четида турган қандайдир қалин китобни олиб керакли саҳифани топгунча варақлади. Кейин бир чолга, бир қўлидаги китобга қараб алоҳида урғу бериб ўқиди, — Мана қасддан баданга енгилроқ шикаст етказиш жабрланувчининг ҳаёти учун қўрқинчли бўлмаса-да, лекин бирор аъзосини, чунончи: кўзи, қулоғи ёки бошқа аъзоларининг узоқ вақт ишдан чиқишига сабаб бўлса... беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш яъни қамоққа ҳукм қилиш билан жазоланади.

“Қамоқ” сўзини эшитиб чол беихтиёр сесканиб кетди. “Нималар бўлаяпти, ўзи?” Нималар бўлаётганига

сира тушунолмасди. “Тушими ёки ўнгими? Ҳали ўйин-ўйин билан қамалиб кетса-я. Беш йил етти ёт, бегона жойларда немис билан мардона олишиб омон қайтса-ю бу ерда, ўзи туғилиб-ўсган жойда боши ҳам бўлса, панжара ортига тушса. Қариган чоғида бу кўргуликлар қаерда эди? Фарзандлари, неваралари олдида, қолаверса, Санграбтда ким деган одам бўлади. Эл орасида қандай бош кўтариб юради. Эшитган-билган нима дейди?”. Чол гўё ҳозир индамай ўтираверса, қамаб қўйиладигандек саросимага тушиб, вужудига титроқ кирди. Яна беихтиёр аввалги гапини такрорлади.

— Ўғлим, худо урсин, Ҳошимбойнинг боласини синадиган жойига урганим йўқ.

— Ўзингизни босинг, менга қолса сиз фариштадай оппоқсиз, — деди терговчи совуқ оҳангда. — Лекин қонун қуруқ гапларга, сиз билан менинг хоҳишимга эмас, конкрет фактларга, конкрет ҳолатларга таяниб иш кўради. — терговчи афтидан Саид бобонинг тихирлик қилаётганини ўзича сувдан қуруқ чиқишга, муғомбирликка йўяётганди. — Жабрланувчини бедапояда ушлаб олганингиз — факт. Ўроғи, қопини қўлидан тортиб олиб қўйганингиз — факт. Урганингиз — факт. Фақат қўлини синдирганингизни инкор этаяпсиз, шундайми?

— Шундай, шундай, — деди бечора чол маъқуллаб.

— Тўғри, сиз ўша пайтда суякни синган-синмаганини билмагансиз. Бу кейин, экспертиза томонидан аниқланган.

Терговчи Саид бобо билан узоқ вақт, эзмаланиб савол-жавоб қилди. Воқеа тафсилотини батафсил ёзди ва қайтадан овоз чиқариб ўқиб берди. Кейин бирор жойга кетиб қолмаслик, чақирган пайтда келиш мажбурийлиги, акс ҳолда айби катталашиши, милиция томонидан келтирилиши ёки қамоққа олиниши тўғрисида огоҳлантирди. Ёрдам қилишга ваъда берди. Бир нечта қогозга имзо чектириб олди.

Роппа-роса бир ой деганда терговчи Саид Тўқсоновга нисбатан кўзғатилган жиноят ишини поёнига етказиб, судга оширди. Иш тиббиёт-суд экспертизаси хулосаси,

ашёвий далиллар — ўроқ ва қоп билан мустаҳкамланди. Бу орада бечора Саид бобо туман маркази — Кўктепага неча марта қатнади. Орзиқуловнинг кабинети олдида неча кун, неча соатлаб сарғайиб ўтирди. Қайта-қайта сўроқ берди. Жабрланувчи билан юзлаштирилди. Озиб, ўзини олдириб қўйди. Дуч келган кишига сўраса-сўрама-са, васвасага тушиб қолгандек “Болани чертган бўлсам қўлим синсин, бу — тухмат, ёлғон”, дея жавварди, омборчининг ўғли билан юз берган лаънати ўша воқеани гапириб берарди. Сангработда худди кўз кўриб, қулоқ эшитмаган янгиликдан огоҳ этаётгандек ҳамманинг оғзида шу воқеа тафсилоти эди. Уни ҳар ким ўзича талқин қиларди.

— Эшитдингизми, Саид бобо суд бўларкан?

— Ҳа, Ҳошим омборчининг ўғлини уриб, қўлини синдирибди-да. Қаранг, бечора бола қўли гипсда юрибди.

— Кап-катта одам уялмай-нетмай муштдек гўдакка баравар бўлиб юрибди-я.

— Асли омборчининг болалари ҳам тинмасак. Текканга тегиб, тегмаганга кесак отадиганлардан.

— И-е, сизнингча ёмонни ёмон деб уравериш керак экан-да.

— Ўзингиз бир ўйланг. Қўли синган одам ҳеч бўлмаганда уч-тўрт кун касалхонада ётса керак, — дея шундай кезларда собиқ жангчининг ёнини олар, эътироз билдирарди Тоға. — Ҳошим Садрининг боласи гипсланган қўли билан велосипед миниб юрганини ўз кўзим билан кўрдим.

— Тўғри айтасиз, — Тоғанинг фикрига қўшиларди кимдир. — Нажим светчи қўли синиб қанча азият чекувди. Ҳозир ҳам бечора нимкола.

— Қўйсангиз-чи, кима ўзини айбларди, — дея гапини маъқул қиларди бошқа биров. — Давлат гуноҳсиз кишини бекордан-бекорга сўт қилмаса керак.

— Нима бўлганда ҳам қишлоқчилик, — дерди кўпчилик. — Кўз кўзга тушади. Милисабозлик, сўтбозлик қилиб юрмаслик керак эди.

Саид бобо бутунлай чўкиб қолди. Колхоз раисининг олдида бориб “Ишонинг ахир, мен қўл теккизганим йўқ, тухматдан қутқаринг, ёрдам беринг”, деб ялинди, ёлворди. Фарзандлари, тангри-таоллони ўртага

қўйиб қасам ичди. Раис “Бола билан барабар бўлиб нима қилар эдингиз. Икки қўлтиқ ўт ўриб кетсин эди. Келиб-келиб Ҳошим Садри билан ҳам ўйнайсизми. Болани урганда мендан сўровдингизми, энди келасиз”, дея ўзини роса койиди. Қариянинг йиғлагудай ҳолати, илтижоли ва умидвор қарашлари раҳмини келтирдими:

— Энди гап катта қозонда қайнаган. Органнинг ишига аралашолмаймиз. Мен айтганим оғзингиздан чиқмасин. Райкомга боринг. Райком ёрдам қилиши мумкин, — деб йўл кўрсатган бўлди.

Райқўмдагилардан “Ҳақиқатни тергов аниқлайди”, “Гапингиз бўлса судда айтасиз, суд ҳал қилади” қабилида жавоб олди. Раҳми келган битта-яримта “Жабрланувчиларни кўриш керак, судда даъвосидан ўтса, ёрдами тегиши мумкин”, дея маслаҳат солди. Бир неча марта ўртага одам қўйди. Омборчи мурасага келадиган бало эмасди. “Ҳ-и-м, кечириш? Йўқ! Ўғлимга қўл кўтарадиган кишини мен ўзим эмас, қонун билан урдирамман. Ҳошим Садри кимлигини билиб қўйсин. Саид чўлоқни қаматмасам қўймайман”, деб тўнини тескари кийиб олганди. Чол охир-оқибат ҳаммадан қўлини ювиб, қўлтиққа урди. Ўзича юз карра, минг карра аҳд қилди: худо хоҳласа, шу ишдан эсон-омон қутилса борми, бир чангал бедани тугул, бутун бедабояни, бутун Сангработни орқалаб кетсалар ҳам оғиз очмайди. Оғиз очса — одам эмас.

Чиндан ҳам Саид бобонинг жавраб тушунтиришлари, ўзини оқлашлари бежиз эмас, у билан Ҳошим Садри можароси замирида қандайдир сир-синоат бордек эди. Сангработликлар орасида чолнинг айбсиз айбдорга чиқаётгани, омборчи бу ишни ўзининг кимлигини, нималарга қодирлигини кўрсатиб қўйиш учун қилаётгани ҳақидаги “миш-миш”лар ҳам ўрмалаб қолди. Лекин ҳеч ким юрак ютиб уни баралла айтмас, рўй-рост аралашини истамас, воқеалар жараёнини чеккада туриб, ҳеч нарсадан беҳабардек кузатишни маъқул кўрарди. “Ахир, оғримаган бошимни оғритиб нима қиламан? Бошқалар жим юрганида менга нима? Ўзимни ёмон кўрсатиб зарур келибдими?” қабилида мушоҳада юритарди.

Саид бобонинг жонини жабборга бериб тушунтиришлари, қасам ичишлари кор қилдими, ёки Ҳошим Садрининг орқаворотдан пулнинг зўрлигини кўрсатиб қўймоқчилигини айтиб мақтаниб юрганини эшитгани таъсир этдими, жангу жадалда бирга қон кечган кишисининг тақдирига ачинганиданми, ҳарқалай Тоға бефарқ туролмади. Эшитган гапларининг тагида жон борлигига ишонди, тубига етишга аҳд қилди. Бир оқшом Тўхтасин Норқуловичникига келиб, унга ҳаммасини ётиғи билан тушинтирди. Онт ичиб гумонининг тўғрилигига кафолат берди. Ҳақиқатни ойдинлаштиришни, бегуноҳ бир кишини ҳимоя қилишни сўраб, қаттиқ оёқ тираб олди.

Тўхтасин Норқулович эгаллаб турган лавозими юзасидан бир жиҳати ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига алоқадор бўлса-да, ўта эҳтиёткорлик билан, фақат ўзига манфаатли ҳолатлардагина бундай қалтис ишларга аралашарди. Ҳамиша улар билан ўртада муайян масофа сақлаб муносабат юритарди. Бу гал гарчи ўзи учун ҳеч қандай фойдаси бўлмаса ҳам Тоғанинг сўзини икки қилолмади. Тўхтасин Норқуловичнинг Тоғани иложи борица орган билан боғлиқ ишларга аралашмасликка кўндиришга уриниши беҳуда кетгач, текширтириб кўришга рози бўлди. Лекин одатига кўра қош қўяман, деб кўз чиқармаслик, охир-оқибат ўнғайсиз ҳолатда қолмаслик учун нима қилиш кераклигини ўзича пухта режалаштириб олди.

Эртага вилоят суди раисини ҳузурига таклиф этади. Унга жиноят иши сохта айбларга асосланганлиги тўғрисида гўёки одамлар арз қилганлиги, халқ талабига бефарқ қарашга ҳаққи йўқлиги, қолаверса, кўпчилик фикрини эътиборсиз қолдирса улар эртага юқори идораларга шикоят ёзишлари мумкинлигини айтади. Сўнгра айбланувчи Саид Тўқсонов иши юзасидан жабрланувчи Садриддинов Қосимни суд талаби билан қайтадан вилоят суд-тиббиёт экспертизасидан рентгендан ўтказтиришни, бу ишда бирор чалкашликка йўл қўймасликни шахсан назорат этишни илтимос қилади. Рентген нати-

жаси боланинг ҳеч қандай қўл-пўли синмаганини, Тоғанинг башорати тўғрилигини тасдиқласа борми, ана шунда томошани кўрасиз. Милицияни ҳам, суд-тиббиёт экспертизасини ҳам биру нолга уради. Ҳақиқий башаралари қандайлигини ўзларига кўрсатиб қўяди. Масалаларингни обком бюросига қўяман, деб таҳдид солади. Албатта ички ишлар бошқармаси ва экспертиза бошлиқлари уйдаги гапни кўчага чиқармаслигини сўраб утинишади. Ўзлари сохтакорларнинг таъзирини бериб қўйишларини айтишади. Энг муҳими, уларнинг тилларини қисик қилиб қўяди. Бу эса ҳар қандай пайтда ҳам асқотиши мумкин. Яна бир муҳим томони, Тоға сўзи ерда қолмаганидан минбаъд хурсанд бўлади. Хуллас, бир ўқ билан икки қуённи уради. Сангработликларни айтмайсизми? Ҳамманинг оғзидан шу гап тушмайди. Қишлоқдагиларга асли бир гап тегса, бас. “Тўхтасин Норқулович ундай қилибдилар, Тўхтасин Норқулович бундай қилибдилар”. Ҳар ким ўзича бичиб-тикади. Қишлоқдошлари унинг қўли қаерларга етишини, нималарга қодирлигини, адолатпешалигини, шундай замонда ҳам ҳақиқатни йўқлайдиган инсонлар борлигини гапириб юришади. Обрўси янада ошади.

Борди-ю, Тоға онт ичиб айтган гаплари асосланмас-чи? Боланинг қўли чиндан ҳам синган бўлса-чи? Милиция сохта далилларга таяниб иш кўрмаган бўлиб чиқса-чи?! Унда Тўхтасин Норқуловичнинг ўзи аввало милиция бошлиғи олдида ноқулай аҳволда қолади. Унинг гап оҳанги, қарашларида ҳар қандай “миш-миш”ларга ишониб давлат органи ҳалоллиги, дахлсизлигидан шубҳаланмаслик керак, деган ифода тантана қилади. Подадан олдин чанг чиқариб ана шундай ўта ноқулай аҳволга тушиб қолиши ҳам мумкин.

Тўхтасин Норқулович Тоғадан ҳам биров ранжиган бўлди. Қизиқ, бировнинг гавгосига аралашиб нима иши бор. Қамалса, қамалиб кставермайдими? Гуноҳи борми, йўқми — унга нима? Қаерда ҳақиқат қолган ўзи. Асли ким удлабуро, чўнтаги тўла бўлса, ўшанинг ошиғи олчи. Айтгани — айтган. Ҳалати одати борда Тоғанинг.

Ҳақсизликни кўrsa бефарқ туролмайди. Тўхтасин Норқулович ўз кўзи билан кўриб, аралашиб юрган воқеаларни Тоға ҳатто эшитса борми, нақ юраги ёрилиб кетса керагов. Нималар бўлаётганини ақл бовар қилмайди. Бу гапларни умри қишлоқда меҳнат билан ўтаётган Тоға қаердан ҳам билсин.

Индамай юраверса, Тоғага сўз берди. Ҳар ҳолда ёшлигида бошини силаган, вояга етказган, ўқитиб-тарбиялаган, оталик қилган одам. Қандай бўлиб, кўмак сўраб келибди. Ўшанда ҳам ўзи учун эмас, бошқа киши учун. Тоғанинг турган-битгани — шу. Адолатни тиклаш, ҳақиқатни ҳимоя қилиш учун эмас, аслида Тоғанинг ҳурмати учун ҳам бу ишга аралашиши керак. Тўхтасин Норқулович шундай мулоҳазалардан кейин бироз бошқачароқ йўл тутишга аҳд қилди.

Аввал вилоят соғликни сақлаш бўлими бошлигини чақиртиради. Унга Кўктепа, қўшни туманлардаги шифохоналар ёки поликлиникаларга Садриддинов Қосим деган кишининг мурожаат этган-ётмагани, ётган-ётмаганини, борди-ю, мурожаат этган ёки ётган бўлса қандай таъхисга асосан ва қанча муддат мобайнида даволанганини текширишни топширади. Бундай топшириқ қаердан берилганлигини билдирмасликни, “шов-шув” қилиб юрмасликни алоҳида тайинлайди. Агарда боланинг қўли синган тақдирда у касалхонага ётқизирилиши, даволанган бўлиши шарт. Унда ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверади. Шу билан кифояланиб қўя қолади. Борди-ю бола шифохонага ётмаган, даволанмаган бўлиб чиқса, коса тагида нимкоса борлиги аёнлашади. Чиндан ҳам бу иш энг ичида битирилганлигига, ёлғонлигига шубҳа қолмайди. Ана шундан кейингина Тўхтасин Норқулович “воқеа”лар жараёнига аввал суд раисини, кейин эса қатъий далилларга эга бўлгач, суд-тиббий экспертизаси, милиция бошлигини аралаштиради.

Шу тариқа пухта режалаштирилган “текширтириш” омборчининг ўғлини назорат остида рентгендан ўтказтириш билан яқунланди. Олинган рентген сурати боланинг қўл суягида ҳеч қандай жароҳат йўқлигини, суяклари бус-бутунлигини кўрсатди. Табиийки, Саид

бобога нисбатан кўзғатилган жиноят иши ҳаракатдан ётқизилди. Бечора чол тубсиз жар ёқасидан қайтгандек енгил тортди. Тақдирида мутлақо кутилмаганда бу кескин бурилиш юз берганидан қувониб, юраги нақ ёрилаёзди. Тоғани, умридан барака топкур Тўхтасин Норқуловични, дунёдаги жамики яхши одамларни такрор-такрор алқади. Бекор қилинган жиноят ишига “Рентген сурати эътиборсизлик оқибатида бошқа шахсникига алмашиб кетган экан”, деган хулоса билан сўнгги нуқта қўйилди. Чиндан ҳам бу — эътиборсизлик оқибатими? Ёки атайлаб алмаштирилганми? Кўра-била бўлса, ким томонидан, қандай мақсадни кўзлаб ва нима эвазига қилинган? Қонуншунослар устамонлик қилишганди. Уйга киришдан аввал зарурат туғилганида ҳеч қандай хавф-хатарсиз чиқиб кетишни ҳам пухта ўйлаб қўйишганди. Шу сабабли бу “иш”да ғаразли мақсад кўзланганини, омборчи билан келишилганини, борди-ю келишилган тақдирда унинг замирида қандай моддий манфаатдорлик ётганини, экспертиза хулосаси янглишиб берилган суратга эмас, кўра-била, келишиб алмаштирилган суратга асосланилганини, сохта айбнома ортида айнан ким турганини аниқлашнинг асло имкони йўқ эди. Ёлиқлик қозон ёпиқлигича қолди. Энг муҳим хулоса шу бўлди: ҳақиқат эгилса ҳам — синмади. Саид бобо қамалмади.

* * *

Ойжамолнинг қайнатаси инспектга чалиниб, ярим танаси мажруҳланиб бутунлай ётувлик бўлиб қолган, хасталик иккинчи бор хуруж қилгач ҳушидан кетган ва роппа-роса бир ҳафтанинг устида оламдан ўтган эди. Эри қорадори истеъмор қилмаса аъзои-бадани тиришиб, ўзини қаерга уришни билмайдиган, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган даражага етганди. Уйдаги буюмлар қаёққадир ноҳос гумдон бўлар, эри уларни ҳуфёна чиқариб, эвазига наркотик харид қилиш учун арзонгаровга пуллаб юборарди. Отасининг вафотидан сўнг кўп ўтмай унинг қўшнилариликка ўғирликка тушгани фош бўлди ва қамалиб кетди. Қайнанаси аввалги

димоғдорлиги, қўполлиги, катта гаплигини бутунлай ташлаган, кўча-кўйда бош кўтариб юролмайдиган бўлиб, якка-ю ягона невараси билан келинига суяниб қолган эди. Рўзгор ташвиши энди Ойжамолнинг бўйнида эди. Ойжамолнинг ота-онаси ҳам қизларининг олдида тиллари қисик, унинг бахтсизлигига ўзларини айбдор санашар, ҳеч қачон раъйига қарши боришмас, ўзини асраши, соғлигини ўйлаши кераклигини маслаҳат бериб, нашаванд эри қайғуришига ҳам арзимаслиги, аксинча, ундан қутулгани маъқуллигини айтишарди.

Шу боис Ойжамолнинг йилда бир-икки марта Тошкент ёки Москвага малака ошириш, ҳисобот топширишга боришига монеълик қиладиган, тергайдиган кишининг ўзи йўқ эди. Ҳар иккала оилада қарор топган бундай муносабат кейинчалик вилоят халқ назорати раислигига кўтарилган ҳамда ўрнига ўзига садоқатли, ишончли кишини қўйдирган Тўхтасин Норқулович учун жуда қўл келар, қулай шароит бўлганида ва лозим топганида хизмат сафари ёки дам олишга уни ҳам имижимида ўзи билан бирга олиб кетарди.

Тўхтасин Норқуловичнинг Қора денгиз соҳилидаги энг номдор ва сўлим санаторийга иккинчи бор келиши эди. Аввал ҳам Ойжамол ва Низом Қодир билан бирга дам олгандилар. Ортиқча гап-сўзларга имкон бермаслик, бошқаларда шубҳа уйғотмаслик учун Тўхтасин Норқулович Низом Қодир билан бу гал ҳам поездда Тошкентга боришган ва эртасига самолётда Москвага учишганди. Ойжамол эса икки кун кейин “малака оширишга чақирилган”ини баҳоналаб йўлга чиқиши ва улар Москвада учрашишлари керак эди. Тўхтасин Норқулович бу орада Совминда эски таниши — Самсонов билан учрашиш, у билан “ВАЗ” автомобиль заводидан чиқаётган енгил машиналардан вилоятга фонддан ташқари ажраттириш масаласини ҳал қилишни режалаштириб қўйганди.

Самсонов билан Тўхтасин Норқулович шўро делегацияси таркибида чет элга борганларида танишган эдилар. Бирга уч сутка кемада, битта каютада турганлари

туфайли анча яқинлашиб қолишган. Самсоновнинг фаолияти бевосита мамлакат бўйича енгил машиналар тақсимооти билан боғлиқлигига ўшанда унчалик аҳамият бермаган, лекин шунга қарамай пойтахтда энг нуфузли даргоҳга дахлдор одамнинг истаган масалада фойдаси тегиши мумкинлигини ўйлаб, у билан яқинлашишга, ўзи тўғрисида яхши, илиқ таассурот қолдиришга ҳаракат қилганди. Москвага келганларидан сўнг Самсонов Тўхтасин Норқуловични уйига таклиф этди. Сафардан қайтган Тўхтасин Норқулович “с приездом” учун келганларга кўрган-билганлари қаторида Самсонов билан бўлган ҳангомаларни ҳам қўшиб-чатиб гапириб берди. Бир пайт ўзи орага тушиб “Авто-салон” директорлигига қўйдирган Тўрабек Муҳсинов бу таассуротни эшитиб жуда хурсанд бўлди ва шундай деди:

— Тўхтасин ака, денгизда нақ тилла балиқ, йўқ, балиқ эмас, тилла кит, наҳанг тўрингизга тушибди-ку. Худо “ол, қулим”, деса, қаранг, суву қуруққа қараб ўтирмаскан.

— Тушунтириброқ гапирсанг-чи, — деди Тўхтасин Норқулович ҳайрон қолиб. — Нимани айтаяпсан?

— Автомобиль заводлари директори у одамнинг номини эшитса қалтираб туришади. Бир оғиз гапи — улар учун қонун.

— Қалтираса қалтирар, сен билан менга нима?

— Самсоновнинг бир оғиз гапи билан бепул-бегап вилоятга фонддан ташқари юз, икки юзтагача енгил машина олиш мумкин. Фонддан ташқари олинган машинани решение-пешениесиз кимга хоҳласангиз шунга, эркин сотасиз.

Тўхтасин Норқулович Муҳсинов бу гапи билан нима демоқчи эканлигини фаҳмлаган бўлса-да, лекин ҳеч нарсани англамагандай таажжубланганга ўхшаб, аслида эса унинг янада ошкора иқрорини ўз тилидан эшитиш ниятида тикилиб тураверди. Оний жимликни яна Муҳсиновнинг ўзи бузди:

— Ҳеч бўлмаганда қанча ошна-оғайнининг кўнглини оласиз. Беш-ўнтасини жазман харидорларга сотиб фойда кўриш мумкин.

— “Шапка” қўйиб сотамиз, деб очиқ айтавер, — деди Тўхтасин Норқулович кулиб.

— “Шапка” эмас, “норка телпак” кийдириб “тепсак” ҳам шахт харидор куп. Кавказ, Украина томонлардан келиб, уч-тўрт йил минилган машиналарни янги-сининг нархидан баландга харид қилиб кетишяпти.

— “Тепсак” деганинг нимаси?

— Сотсак, деганим.

— Мен билан тўғри, ўйлаб, одамдай гапир. Бунақа гапларингни ўзингга ўхшаган магазинчиларга айтасан, — деди Тўхтасин Норқулович аччиғи чиқиб. — Икки марта қуюқ кўришса ёки жиндай кулиб қараса сен бола “сен”сирашдан ҳам қайтмайсан, шекилли. Сени ишга қўйганим, яқин олиб юрганим қандай хоҳласа, шундай гапиради, дегани эмас.

— Кечиринг, Тўхтасин ака!

— Мен сени тушундим, — деди Тўхтасин Норқулович ва масалага аниқлик киритиш, ўзи бу ишга аралашса қандай наф кўриши мумкинлигини ойдинлаштириб олиш ниятида Муҳсиновнинг кўнглига қўл солди. — Фонддан ташқари енгил машина олсанг устига нарх қўйиб сотасан. Тўғрими?

— Ҳа-да! — деди Муҳсинов бош ирғаб. — Бир учидан Самсоновга берсангиз, сиздан яхши одам йўқ. Ресторан-песторан, ароқ ичириб ҳам улар билан иш битирса бўлади.

— Ўйлаб гапираяпсанми? — Тўхтасин Норқулович суҳбатдошига сўз қўйгудай тикилди. — Самсонов катта одам бўлса, унча-бунча пулни пул демаса керак. Бунинг устига синалмаган отнинг сиртидан ўтма, деганлар. Ўхшатиб сен айтгандан бошқача қилиб битта тепса, сен бу ёғда қолиб мен тўғри қамоқхонанинг тўрига тушаман.

— Нафасингизни иссиқ қилинг-е, ака! — деди Муҳсинов қовоғи осилиб. — У бешта-ўнта машинани айтиб ҳам ўтирмайди. Айтса, юз-юз элликта айтади. Юзта айтса, эллик минг нақд бериш мумкин. Кам пул эмас. “АвтоВАЗ”дагилар ҳам шунча олади-ю, ҳафталаб эшикма-эшик юриш, токи бир одамини топганча оворагарчилиги, хушодаду пешомадини айтмайсизми. Берадиган пулингизниям минг нозу таманно билан олишади. Пул бегона

бўлгунча сизда қолгани минг марта яхши. Самсоновга қанча берасиз, берасизми-йўқми, ўзингиз биласиз.

Мавжуд тартибга биноан фонд бўйича келадиган енгил машиналар шаҳар ва туманларга тақсимланар, улар тегишли ижроқўм қарорлари асосида меҳнат жамоаларида навбатда турган фуқароларга сотилар ёки ишлаб чиқариш пешқадамларига мукофотга берилар эди. Фонддан ташқари олинганлари эса “АвтоВАЗ”нинг жойлардаги “Авто-салон”лари орқали бир ярим-икки минг сўм, баъзан харидорига қараб ҳатто ундан ҳам кўпроқ устама нарх билан ими-жимида пулланарди. Тўхтасин Норқулович “Авто-салон”га ошна-оғайнигарчилик йўли билан йилнинг ҳар кварталида нари борса беш-олтита енгил машина фонддан ташқари олинар ва уни эркин сотишдан олинган фойда борди-келди сарф-харажатларини кўтаришдан ортмаса керак, деб ўйларди. Муҳсиновнинг гапларидан бу жараён сиртдан қараб илғаб бўлмайдиган даражада, бир учи қуйи, дўкон, сотувчидан бошланиб бошқа учи ишлаб чиқарувчилар, тақсимловчиларгача бориб тақаладиган ҳалқадан иборатлигини ва замирида ниҳоятда катта манфаатлар ётишини фаҳмлади..

— Майли, бу гап ўртамизда қолсин! — деди Тўхтасин Норқулович машина савдосидан тушиши мўлжалланган пул салмоғи, унинг қанчасини Самсоновга бериши ва қанчаси ўз чўнтагига кириши мумкинлигини хаёлан чамаларкан. — Яқинда Москвага йиғилишга кетаяпман. Игнатий Олегович билан иложи бўлса гаплашиб кўраман. Сўзимни оладими, йўқми, билмадим-да.

— Куруқ қошиқ оғиз йиртар, деганлар. Гап бошлашдан олдин қанча бермоқчи эканлигимизнинг учини чиқариб қўйсангиз яна яхши. Ҳозир олмайдиган одам борми? — Муҳсинов оғзининг таноби қочиб илжайди. — Билишимча, оғзи бор одам олади.

— Ҳаммани бундай деб ўйлама.

— Олмаса, Брежнев олмасди. Шунча катта мамлакатни сўраб турган одам.

— Ҳали, Брежневгаям пора берганман, демайсанми, бола!

— Ўзлари бир китобларида “Бизда ҳеч ким маошга яшамайди. Талабалигимизда вагонлардан ун туширардик, ўн қопини машинага юкласак, бир қопини чапга сотардик”, деб ёзганларини эшитганман. Талабаликда шундай иш қилган одам ҳокими мутлақ бўлгандан кейин ҳадди сиққанча ўмаради-да.

— Бунақа гапларни сен эшитасан. Талабаликда ночорликдан ўғирлик қилса қилгандир, — деди Тўхтасин Норқулович. — Лекин ҳозир бунга эҳтиёж ҳам, зарурият ҳам йўқ. Йўл қўйган камчилигини, — “ўғирлигини” дейишга тили бормади, — очиқ тан олиш ҳам мардлик, улуғлик. Леонид Ильичдай раҳнамомиз ҳақида бунақа бўлмағур гапларни бир айтдинг, иккинчи оғзингга олма. Деворниям қулоғи бор. Сен бечорачилигини қилиб юрган кичкина одамсан. Бечорачилигингни қилиб юравер. Сиёсатга аралашма. Юқоридан туриб қаттиқроқ “пуф” деса учиб, йўқолиб кетасан. Орқасида ким бор, деб кавлаштирасалар, мен ҳам балчиғингга тойиб йўқолиб кетишим мумкин. Оғзим бор, деб ҳар гапни гапираверма.

— Олишининг иложи бўлмаган, ҳеч ким бермаган одам пора олмаслиги мумкин, демоқчийдим.

— Жуда кўп гапирадиган бўлибсан, — дашном берди Тўхтасин Норқулович. — Тиш фақат овқат ейиш учун эмас, зарур пайтда тилни тийиш учун ҳам берилган. Тушундингми?

Муҳсинов “тушундим” деган маънода бош чайқади.

— Айтиб қўй, бу ҳақда бировга оғзингни очсанг, — дея пўписали оҳангда давом этди Тўхтасин Норқулович. — Биласан бола, сени бу жойга ўзим қўйдиргандим, бошингниям ўзим ейман.

— Тўхтасин ака! Ҳозиргача бирор гапингизни айтганманми, бундай дейсиз?

— Биласан, катта одамлар бекорга бир ишга аралашмайди. Уларга лафз қилсанг, кейин зарарга бўлсаям бажаришга тўғри келади.

— Самсоновни назарда тутаяпсизми?

— Бошқа кимни бўларди.

— Бу ишда ҳеч ким зарар кўрмайди, Тўхтасин ака! Ҳеч қачон сизнинг юзингизни ерга қаратишим мумкин эмас.

Чиндан ҳам Тўхтасин Норқулович келгуси ойда Москвага, ўн кунлик малака ошириш курсига бориши керак эди. Ўзича Самсонов билан учрашиш, хонадонига бориш, “қиттай-қиттай” қилиб мавзуни табиий ўзанида фонд тақсимотига олиб келиш ҳамда бу борада ўзи ўйлаган мақсадга эришишни хаёлан пухта режалаштириб қўйди. Муҳсинов томонидан ҳозирланган қуюқ совға-саломлар билан Москва сафарига жўнади. Тўхтасин Норқуловичнинг кўнгли ипни узун ташлаш, кейин ишончга киргач ва муддаосига эришиш кафолоти борлигига кўзи етгач, уни секин-аста тортиш одати бор эди. Шунинг учун ҳам бу гал Самсоновга фонддан ташқари автомашина ажратиш тўғрисида гап очиш фикридан қайтди ва муносабатларини янада қуюқлаштириш пайида бўлди. Атайлаб Шарқ неъматларидан, Самсоновнинг хотини учун чиройли, нафис ёқут кўзли узук совға олиб борди. Хонадонда меҳмон бўлди. Ресторанга таклиф этиб улфатчилик қилди. Самсонов бу ҳиммат, сахийлик замирида албатта бирор илтимос, мақсад-муддао бўлса керак, деган гумонда эди. Лекин Тўхтасин Норқулович ҳеч нарса сўрамади. Самсоновнинг оддийлиги, камтаринлиги, ёқиб қолганлиги, бетама, беғараз, самимий ва ҳақиқий дўст орттирганини, бу воқеа айниқса, хорижий мамлакат сафарида юз берганлиги унутилмас ва қадрлилигини изҳор этди. Гап орасида бу дунёда мол, лавозим ёки хотин дўстлари ҳам бўлишини, бу тоифа одамлардан нафратланишини, узоқроқ юришини, Самсонов билан жон дўсти эканлигини қистириб ўтди.

Орадан беш ойларча ўтгандан сўнг яна Москвага сафарга борди. Бу гал ҳам Самсоновни қуруқ қўл билан йўқламагач, унинг ўзи мабодо хоҳласа фонддан ташқари енгил автомашина ажратиши мумкинлигини эътироф этди. Тўхтасин Норқулович вилоятдаги “Авто-салон” мудирини ўзига тегишлилигини ва Самсоновнинг бу ҳимматидан у ниҳоятда миннатдор бўлишини айт-

ди. Шу тариқа юқорининг кўрсатмаси билан Нурободга фонддан ташқари енгил автомашина келиши учун фатво олинди.

Тўхтасин Норқулович биринчи гал пора бераётганида Самсонов ҳадиксирабми, синамоқчи бўлибми, йўли учунми ёки чин кўнгилданми, ҳарқалай рангрўйи бирдан ўзгариб:

— Нима қилаяпсан? — дея ҳайрон бўлди.

— Биздан эсдалик учун ўзингизга ёққан битта мебель оласиз. Қанча яхшилик қилаяпсиз.

— Келтирган совға-саломинг ҳам етади. Пул беришинг энди ортиқча.

— Пул ҳеч қачон ортиқчалик қилмайди. Пул бўлса яратадиган жой топилади, — маъноли жилмайди Тўхтасин Норқулович.

— Очиғи, ҳозиргача пул олиб иш битирганим йўқ. Нима қилсам совға-салом, улфатчилик эвазига қилганман.

— Ҳали совға-саломиям, улфатчилигиям бўлади, Игнатий Олегович.

Шу тариқа икки ўртадаги хуфёна алоқа доимий тус олганди.

Тўхтасин Норқулович ҳар доим Москвага сафарга боришга тўғри келса бир ҳафта, ўн кун аввал Самсонов ёки марказий идораларда ишлайдиган бошқа яқин ошна-оғайнилари билан кўнғироқлашарди. Улар орқали номдор меҳмонхоналардан жой бронь қилдириб қўярди. Ўтган гал кутилмаганда санаторийга йўлланма масаласи ҳал бўлгани ва эртасига йўлга чиқишга тўғри келгани учун бу масалада анча овора бўлганди. Самсоновнинг хизмат сафарига кетганини айтишган, аксига олиб бошқа танишларини ҳам тополмаган, кейин нима қилишини ўйлаб боши қотган, бирдан Ҳамро Файзиевичнинг ўғли Ўзбекистоннинг пойтахтдаги ваколатхонасида ишлаши ёдига тушиб суриштириб борган ва унинг ёрдамида меҳмонхонага жойлашган эдилар. Бу гал дўсти Низом Қодир билан йўлга чиқаётганида Самсонов Тўхтасин Норқуловичга қўнғироқ

қилиб, “Москва” меҳмонхонасига ўзлари учун ўрин буюртма бериб қўйилганини айтганидан беҳабар Ой-жамол ҳар эҳтимолга қарши Москва давлат университети ётоқхонасида яшаган пайтида комендат бўлиб ишлаган Антонина Ивановнанинг уй манзили, телефон рақамини ёзиб берган, борди-ю жой топишда муаммо чиққудай бўлса, унга бемалол мурожаат қилишини, албатта ёрдами тегишини тайинлаган эди.

Улар меҳмонхонанинг уч хонали люкс номерига жойлашдилар. Тўхтасин Норқулович қизиқсиниб номернинг у ёқ-бу ёғини кўздан кечиргач, дипломатидан кичкина ён дафтарчасини олиб оромкурсига чўкди ва уни варақлашга тутинди. Телефон гўшагини кўтариб қандайдир рақамларни терди. Бироз кутди.

— Алло, салом!

— Да,—гўшакдан аёл кишининг овози келди.

— Игнатий Олеговични мумкинми?

— Ким сўраяпти?

— Мен, Нурободдан, дўстлари, ўзлари биладилар.

— Ҳа, сизни кутаётган эдилар.

— Гаплашсам бўладими?

— Министрга киргандилар, ярим соатлардан кейин қўнғироқ қилинг. Айтиб қўяман.

— Раҳмат, ҳар эҳтимолга қарши менинг телефон рақамимни ёзиб қўйсангиз.

Тўхтасин Норқулович гўшакни жойига қўйиб қулочини ёйиб керишди.

— Кимга қўнғироқ қилдингиз? — деди ичкарида, дам олиш хонасида майкачан ўринга чўзилиб шифтга қараганча мудроқ босаётган Низом Қодир.

— Самсоновга.

— Айтган оғайнингизми?

— Ҳа.

— Хўп, десангиз бироз дам олайлик.

— Раислар кундузлари ухлаб ўрганганда. Хумор қила-яптими?

— Ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди, — Низом Қодир хоҳолаб кулди. — Катталар ўзлари кундузи ухлаб

олади, кечқурун бизга ўхшаганларни ухлагани қўймайди, деб эшитганмиз.

— Бунақа гап ўзингизга ўхшаган тили узун, ақли қисқа, уйқучи раислардан чиқиши мумкин.

— Ҳа, тегиб кетдимми?

— Катталарга тил тегизманг. Катталарнинг ишлари муҳокама қилинмайди.

— Эшитганимизни айтаяпмиз.

— Тешик қулоқ кўп гапни эшитади.

— Узр, узр!

Тўхтасин Норқулович Низом Қодирни дам олишга борган кезларида кўпинча ҳозиргидай ўзига ҳамроҳ қиларди. Бунинг боиси, биринчидан Низом Қодирнинг даврашинлиги, бошқалар билан тез тил топишиб кетиши, ўз ўрнини билиши, қўли очиклиги, меҳмоннавозлиги эди. Энг муҳими, Тўхтасин Норқулович билан синфдош дўст, унинг ҳамияти билан шу даражага етганлигини, доимий қўллаб-қувватлаб туришини билар ва қадрлар, сўзамоллиги баробарида ҳеч қачон сир бой бермас, сотмас, оғзига мустаҳкам эди. Кўрганини кўмиб кетиш одати бор эди. Ишончли ҳамроҳ эди. Қолаверса, Тўхтасин Норқулович учун юк-пукини кўтариб, айтганини бажарадиган, гапини маъқуллаб, хурматини ўрнига қўйиб юрадиган бир одам керак эди. Айрим енг ичида битириладиган ишлар ҳам Низом Қодир орқали қилинарди. Тўхтасин Норқулович бундай сафарларда йўл-йўлакай турли, ўзига манфаати тегадиган юмушларни ҳам имкон қадар ҳал қилиб, келгусида мумкин бўлган битта-яримта ошна-оғайнисини арзимас совға-салом билан йўқлаб, кўнглини олиб кетарди. Дам олишга Москва орқали кетаётганлигининг боиси вилоятга қўшимча равишда “Жигули” автомашинаси ажраттириш эди. Негаки, фонддан ташқари вилоятга келаётган катта партиядаги автомашина савдосидан тушаётган фойданинг салмоқли қисми ишни ҳал этган Тўхтасин Норқуловичга тегар, бундан ташқари “Автосалон” директори унинг хизматида ҳамиша ҳозир нозир эди. Баъзи бир меҳмонларга сауна, зиёфат ташкил

қилиб турарди. Ҳуқуқ-тартибот органлари раҳбарлари ҳам бу ернинг директори Тўхтасин Норқуловичнинг “одами” эканлигини билишар, шу андишада фақат онда-сонда ростданми, ёлғонданми, нафақадаги ота-оналари, хотинларининг авлодлари ёки жиян-пиянлари ҳол-жонларига қўймаётганларини айтиб, фонддан ташқари келган машиналардан давлат баҳосида сотиб олишар, шу боис “Авто-салон”даги устама нархларда, енг ичида амалга ошириладиган савдо-сотиқдан кўзлари “кўр”, қулоқлари “кар” эди. Бошлиқларининг муносабати шундай бўлгач, уларнинг қўл остидагилар бу даргоҳга яқинлашишга ботинишолмасди.

Орадан чамаси ўн беш дақиқача вақт ўтгач Самсоновнинг ўзи қўнғироқ қилди.

— Режалар қандай? — деди у салом-алик қилиб, меҳмонхонага қандай жойлашганликларини сўрагандан кейин.

— Биз, ўзбекларда “Аввал таом, кейин калом”, деган нақл бор.

— Биз бўлсак “Аввал иқтисод, кейин сиёсат”, деймиз.

— Туш вақти бўлиб қолди. Бирга тушлик қилсак.

— Майли, соат ўн икки бўлаяпти. Қаерда ўтирамыз?

— Сиз қаерда десангиз.

— Меҳмонхона ресторани ҳам ёмон эмас. Соат бирда бораман. Маъқулми?

— Бизнинг меҳмонхонани назарда тутаяпсизми?

— Ҳа.

— Маъқул. Кутамиз! — деди Тўхтасин Норқулович ва ноҳос муҳим бир гапни унутаёзгандек қўшиб қўйди. — Каттани ҳам таклиф этмайсизми?

— Хўжайинни Брежнев чақирган. Гап бор. Учрашсак айтаман.

— Леонид Ильичми? — Тўхтасин Норқулович гап ким ҳақида кетаётганини билса ва қолаверса, хўжайин кимнинг ҳузурига кетганлиги ўзи учун мутлақо аҳамиятсиз бўлса ҳам атайдан шундай деди. Бу билан Низом Қодирга ўзининг кимларга алоқадор одамлар билан яқинлигини билдириб қўймоқчи эди.

— Бошқа ким бўларди? — Игнатий Олегович саволга савол билан жавоб қайтарди.

— Демак, соат бирда учрашамиз.

— Тамом, келишдик!

Тўхтасин Норқулович эл-улус олдида шаҳаншоҳнинг марҳаматига муяссар бўлган мулозимдай виқорли кўриниш олганди.

— Тақсир, ресторанга тушиб битта стол буюртма беринг! — деди у бутун мамлакат халқи, доно маслаҳат, кўрсатма ва йўл-йўриқларига амал қилиб яшаётган раҳнамо, ҳамма учун ҳурматли инсон номини эшитиб ҳушёр тортган ҳамда ўзига диққат билан тикилиб турган Низом Қодирга юзланиб. — Эшитдингиз, ким келади?

— Ҳали Леонид Ильич билан ўтирсайдик, — Низом Қодир оғзининг таноби қочиб илжайди.

— Леонид Ильичнинг ўзлари бўлмасаям у киши билан ўтириб-турадиган нозик одам келади. Сиз ўтирмаганингиз маъқул. Кўриб хитланиши мумкин. Ўйламай гапириб юборадиган одатингиз ҳам бор. Улуғлар олдида хижолатга қўясиз, — деди Тўхтасин Норқулович ҳазиллашиб. — Кейин “Лама” пальтони ҳам олиб қўйинг.

Тўхтасин Норқулович “Авто-салон” директори Муҳсиновга фонддан ташқари автомашина олиш масаласини ҳал қилишда асқотишини айтиб учта энг камёб, Бельгияда ишлаб чиқарилган “Лама” пальтосидан олдирганди. Биттадан хотини билан Ойжамолга берган, қолган биттасини эса Самсоновга илинган.

Давлат рақамидан ҳукуматга тегишлилиги маълум қора “Чайка” меҳмонхона олдидаги майдончага келиб тўхтади. Ундан йирик гавдали, бақувват, чопқир отдай соғломлиги юзлари, кўринишидан яққол билиниб турган, кўзлари кўм-кўк, сипоҳ кийинган киши тушди ва бир қўли билан очиқ орқа эшикка таянганча атрофга назар ташлади. У ёз, ҳаво иссиқ бўлишига қарамай эгнига қора костюм кийиб, оқ қўйлагининг ёқасига галстук тақиб олган, катта амалдорлиги ташқи қиёфасидан яққол билиниб турарди. Тўхтасин Норқулович унинг истиқболига юрди.

— О, Тўхтасин Норқулович, салом! — деди Самсонов.

— Салом, азизим! — хитоб қилди Тўхтасин Норқулович. — Қанча ёз, қанча қишдан бери.

— Шунини айтмайсанми!

Улар худди узоқ йиллар бир-бирларидан олисда юрган ва бугун дийдор насиб этган меҳрибон оға-инилардек қуюқ кўришдилар. Бошлашиб ресторанга йўналишди. Тўхтасин Норқулович Самсоновнинг елкасига баробар келарди. Ўтиришдан аввал Самсонов костюмини ечиб, стул суянчигига ташлади, галстугини хиёл бўшатиб, кўйлагининг юқоридаги тугмасини ҳам очиб қўйди.

— Азизам, столни бир тўлдилинг-чи, — деди Тўхтасин Норқулович ёнларига келиб, “нима буюрасизлар”, дегандек тикилиб турган официант аёлга. — Хилма-хил егуликлардан кўз ҳам тўйиши керак.

— Ичишга нима келтирай?

— Нима ичамиз? — Тўхтасин Норқулович Самсоновга юзланди.

— Ароқ бўлади.

— Энг яхшиси бўлсин.

— Фақат тезроқ, вақтимиз зиқ, — деди Самсонов. Тўхтасин Норқуловичнинг таклифи билан стол устидаги таомномани кўздан кечириб, буюртма бергандан сўнг официант аёл кетгач Тўхтасин Норқуловичга қаради. — Ўзбекистонда ҳозир ҳаво нақ ёнаётган бўлса керак?

— Нимасини айтасиз! Шунинг учун бир амаллаб қочдикда.

— Жонингни жабборга берган билан ҳайкалингни қўярмиди.

— Ҳайкал қўймасалар ҳам, ҳар йили ана шундай дам олишга рухсат этсалар мингдан-минг розимиз.

Официант аёл катта баркашда турли егуликлар, салқин ичимлик ва бир шиша арақ келтириб қўйди. Арақни очиб, қадаҳларга қуйди.

Тўхтасин Норқулович биринчи қадаҳни гап-сўзсиз ичишни таклиф қилди. Газагига маъданли сувдан ҳўплаб, суҳбатни давом эттиришди.

— Рафиқангизга атаб “Лама” пальто олиб келгандим, — деди Тўхтасин Норқулович атайдан Самсоновга совға ҳақида аввалдан сездириб, янада хушнуд қилиш учун.

— Хотиним бир хурсанд бўларканда, — миннатдор жилмайди Самсонов.

— Қандай етказсам, деб турибман.

— Ишдан қайтаётганимда қўнғироқ қиламан, олиб тушасан. Хўп, десанг хўжайиннинг дала ҳовлисига борамиз. Бугун туғилган куни. Дўстлари келади. Сен ҳам меҳмон бўласан.

— Ҳали телефонда “гап бор, кўришсак айтаман”, дегандингиз.

— Хўжайиннинг туғилган кунини айтмоқчийдим.

Тўхтасин Норқулович учун Самсоновнинг Хўжайинига ўхшаган нуфузли раҳбарлар даврасида ўтириш, улар билан танишиш айтилиб муддао эди. Яхшироқ киришиб кетса келгусида қўлини узмайди, баъзида совғасалом билан йўқлаб туради. Бир кун келиб биладики, битмайдиган қайсидир ишларни битиришда уларнинг бир оғиз гапи кифоя. Ўшанда улар билан яқинлашиш йўлида қилган сарф-харажатлари ўн-ўн беш ҳисса фойда бўлиб қайтади. Лекин шунга қарамай, суҳбатдоши астойдил айтаяптими ёки шунчаки, номига ўзининг хўжайинга яқинлигини сездириб қўйиш, кимлар билан ўтириб-туришига шаъма қилиш учунми, билолмай иккиланганнамо оҳангда:

— Борсам қандай бўларкин? — деди.

— Қандай бўларди? Жуда зўр бўлади! — такрорлади Самсонов кўм-кўк кўзларини Тўхтасин Норқуловичга қадаб. Унинг боқишлари самимий эди.

— Мени ҳеч ким танимаса. Ким деб ўйлайдилар.

— Хўжайин ўзбекларни жуда ҳурмат қилади. Баъзан бир пайтларда Ўзбекистонда ишлагани, маҳаллий аҳолидан катта ҳурмат-эътибор, оқибат кўргани, меҳмондўстлигини эслаб ўтиради. Ўзбеклар билан ўзбекча гапиришни яхши кўради. Сени эшитиб, ўзи олиб келгин, деганди.

— Бўлмасам, бирор арзийдиган совға олиш керак.

— Тунов куни марказий универмагда зўр бир нарсани кўриб Наталья Петровнанинг жуда ҳаваси кетганди. Агар сотиб олмаган бўлсалар ўшани элтсак, боши кўкка етади.

— Наталья Петровна ким?

— Хўжайиннинг хотини.

— Нима экан у, ҳаваси кетган?

— Тоза чарм пальто.

— Яхшиси, мен харид қилиб берай ўша пальтони, элтиб Наталья Петровнага ўзингиз улашинг.

— Қани, олайлик-чи, қандай беришни кейин ўйлаб кўрамиз, — деди Самсонов Тўхтасин Норкулович суҳбатлашиш асносида қуйган қадаҳлардан бирини тутиб. — Учрашганимиз, дўстлигимиз, соғлигимиз учун.

Улар қадаҳларни чўқиштиришди. Тўхтасин Норкулович фонддан ташқари енгил автомашина олиш масаласида гап очишдан аввал бу “ҳожатбарорлик” шунчаки салом-алик, ўртадаги муносабатларнинг илиқлиги туфайли эмас, одатдагидай ҳар қандай ҳиммат муносиб баҳоланиши, қадрланиши, “тақдирланиши”ни сездириб қўймоқчи эди. Пулнинг меҳригиёси бор, одамзот ҳидини олгандан сўнг, фикри-зикри қандай бўлмасин уни қўлга киритиш билан банд бўлади, деб ўйларди. Жайдари ибора билан айтганда, косанинг тагида нимкоса борлигига шаъма қилса иш янада осон кўчарди. Негаки, Самсонов Тўхтасин Норкуловичда бир “йўқ” деган юмушини кейин ҳарчанд ҳаракат қилинса ҳам бажармайдиган ёки аксинча, борди-ю кўнглини топсангиз ва истаса ҳар қандай муаммони бартараф эта оладиган киши сифатида таассурот қолдирган эди. Бундан ташқари Тўхтасин Норкулович келгусида яна иши тушиши мумкин бўлган, айниқса юқоридагилар, ўзи шахсий манфаат кўрадиган одамлар билан узоқни ўйлаб муносабат юритарди. Қайта очишга тўғри келадиган эшикни ҳар қандай шароитда ҳам қаттиқ ёпмасди.

Игнатий Олеговични шу йўл билан қўлга олган, бир-икки бор олди-берди қилгач унга истаган, ҳатто

овоз чиқариб айтиш мумкин бўлмаган мавзуда, қўл уриш оғир жиноятлар сирасига кирадиган ишлар ҳақида ҳам очиқча гапириб биларди.

— Ўтган йилги ёрдамингиз учун катта раҳмат, — деди Тўхтасин Норқулович гапни узоқдан бошлаб. — Биринчи котиб қизиқиб, суриштирибдилар. Билгандан сўнг мендан жуда миннатдор бўлдилар.

— Нега Биринчи котибинг сендан миннатдор бўларкан? — Игнатий Олегович ҳайрон қолди.

— Пешқадам ишчилар, илғор деҳқонларни қўшимча рағбатлантиришга имконият берилди.

Аслида ўтган йили Игнатий Олеговичнинг айтишига қараганда, Хўжайиннинг ёрдами билан ҳар чоракда вилоятга фонддан ташқари ўн бештадан “Жигули” ажратилган, улар ҳозир айтилаётгандай пешқадам кишиларга эмас, аксарият институт домлалари, савдо ходимлари, ҳуқуқ-тартибот органларида ишлайдиганларга эстокададан туширилиб, ҳатто “Авто-салон”га ҳам келтирилмасдан, “ими-жими”да пуллаб юборилган ва ҳужжатлаштириб берилган эди. Бу яширин савдо-сотиқдан Биринчи котибининг эҳтимол хабари ҳам йўқ эди. Кўрилган фойда иштирокчилар ўртасида тақсимланган ва Тўхтасин Норқулович унинг бир қисмини Самсоновга енг ичида узатмоқчи эди.

— Нима, Биринчи котибингга мен аралашганлигимни айтганмисан?

— Йўқ, айтиб эсимни еганманми. Юқорида ошна-оғайнилар бор, ёрдам қилдилар, деганман.

— Бу ишларга менинг аралашганимни умуман ҳеч ким билмаслиги керак. Аслида бу ишларга сен билан ошналигим учун аралашаман. Манфаатини хўжайинлар кўради-ю лекин сасигудай бўлса ўзларини гўё ҳалол-покиза кўрсатиш учун каминанинг баҳридан ўтиб юборишлари турган гап. Билсанг, бу ишларнинг шахсан менга, ана шу ўтиришимизни ҳисобга олмаганда, сарик чақачалик ҳам фойдаси йўқ.

Тўхтасин Норқулович шундай нуфузли жойда, масъул лавозимдаги киши ўзига нафи тегмаса олаётганини

келиб-келиб ўз Хўжайинига ёки “Авто-ВАЗ” директорига тутқазиб, икки бармоғини бурнига тиқиб қолавермаса керак, деган мулоҳазада эди. 50—100 та машинани юбортиришга ўзининг қурби етар. Мабодо сўзи ўтмаган тақдирда ҳам бирор важ-корсон топиб Хўжайини орқали айттирар. Тўхтасин Норқулович Самсонов олаётган пулини Хўжайинига беришига ишонмасди. Мана, ўзи муовинларидан бир сўм оладими? Олган тақдирда уларнинг олдида тили қисик бўлиб, обрў-эътибори қолмайди-ку. Қаердан, қайси йўл билан, нима деб ва қанча олишни ҳар ким ўзи билади. Шунча яшаб, шунча хуфёна ишларга аралашиб, ҳозиргача бирорта “олаётганим ўзимда қолади”, деган зотни учратган эмас.

Ҳаммаси ҳам худди аввалдан маслаҳатлашиб қўйилгандай бу ишга одамгарчилик юзасидан, бировларнинг сўзини ерда қолдиролмай ёки ошна-оғайнигарчилик, ҳурмат-иззати учун аралашаётганини, ундираётган ришвати кимгадир берилиши ёки кимларнингдир ўртасида тақсимланишини айтишган. Қолаверса, “илтимосчи” билан “ҳожатбарор” ўртасидаги “олди-берди” ким ёки кимлар ўртасида тақсимланишининг умуман аҳамияти йўқ. Гап — пировард натижада. Икки ўртада битирилаётган келишувнинг ижобий ечим топишида.

— Мен учун ҳам обрў, Биринчининг бир оғиз “раҳмати”ни демаса, бошқа фойдаси йўқ. Фойдасини сотган билан олган кўради, — Бош ирғаб маъқуллади Тўхтасин Норқулович ва мавриди етганини фаҳмлаб очиқчасига кўчди. — Биринчи бу йил ҳам оғайниларингиздан илтимос қиласиз, деган. “Авто-салон” мудирини ишончли укамиз, қўярда-қўймай кўнглидан чиқариб “ўн беш”та (ўн беш минг сўм пул, демоқчи) ташлаб кетганди, шуни сизга олиб келгандим. Кўнглидан чиқариб, рози бўлиб бергани она сутидан ҳам ҳалол, дейишади. Бу йил ҳам ёрдам қилмасангиз бўлмайди.

— Қўйсанг-чи, — ҳал қиладиган “иш”и учун билдириладиган “миннатдорчилик” салмоғини эшитган, бу пулга камида иккита энг сўнгги русумдаги “Жигули” сотиб олиш мумкинлигини чамалаган Самсонов-

нинг ичда мамнунлиги яққол сезиларди. — Шундай ҳам сен учун қўлимдан келгунча ҳаракат қилиб кўраман.

— Ният қилиб келтирганман. Биз фойда кўрсак, обрўйимиз ошса-ю масалани ҳал қилиб берган киши қуруқ ўтирса. “Авто-салон”дагиларга мен айтганим йўқ, ўзлари кўнглидан чиқариб келтиришган, — дея так-рорлади Тўхтасин Норқулович. — “Лама” пальто билан бирга бераман.

— Келгуси ойларда фондга боғлиқ ишлар ҳал қилинади. Худди билгандай, айна вақтида келганингни қара. Ҳозир тегишли ҳужжатлар тайёрланаяпти. “АвтоВАЗ”нинг бош директорини чақиртирганмиз. Хўжайин орқали айттирамиз. Ҳар кварталда йигирма бештадан “Жигули” берса бўладими?

— Бўлади! — деди Тўхтасин Норқулович астойдил мамнунлигини изҳор этиб ва айна пайтда ярим ҳазил, ярим чин оҳангда қўшиб қўйди. — Ўттизта бўлса яна яхши.

— Майли, кўрамыз. Иложи бўлса кўпайтирармиз. Лекин ҳозирча бир йилда юзтага кафолат бор, деб ҳисоблайвер.

— Раҳмат, Игнатий Олегович! Бу яхшиликларингизнинг қадр-қимматини жойига қўйишга бурчлиман.

Тўхтасин Норқулович оний лаҳзада миясида ҳисоб-китоб қилиб кўрди: ҳар кварталда 25 тадан “Жигули” олинса, бир йилда 100 та бўлади. Ҳар бирининг устига минг сўмдан устама қўйилиб сотилса, бу 100 минг, деган гап. Йўқ, талаб катта, камида бир ярим — икки мингдан зиёдга кетиши керак. Ўшанда 150—200 минг наф кўриш мумкин. Бунинг тенг ярми, ярмидан кўпроғи ўзининг чўнтагига тушади. Фойдасининг 15—20, қўйингки 30 мингини Самсоновга берган тақдирда ундан қоладигани ҳам ўзига етиб-ортади. Бу пул билан истаган ишини битириши, истаганча айш-ишрат суриши, истаган ҳою-ҳавасига эришиши мумкин. Йўқ жойдан шунча даромад кўрса, ёмонми! Қолаверса, унга текин келиб турадиган манба фақат шу эмас-ку! Бировни қайсидир лавозимга қўйдириш, текширишни

босди-босди қилдириш, ошна-оғайни, “қариндош-уруғлар”ни институтга киритишга аралашиб кўрадиган манфаатдорлигининг ўзи бундайроқ деҳқоннинг умр бўйи эрта-ю кеч, бола-чақаси билан ердан чиқмай ишлаб, емай-ичмай тўплаганидан ўн карра ортиқ.

Тўхтасин Норқулович Самсоновни кузатиб қўйгандан сўнг хушнуд кайфиятда биров айланиб юрди. Кейин меҳмонхонага кириб номерига кўтарилди. Ўтириш тафсилоти билан қизиққан Низом Қодирга кейин гапириб беришни айтиб, юкхалтадан “Лама” пальтони олди. Ичига уч бойлам 50 сўмлик купюрани солиб қайта ўради. Сўнг ўрнига ўтиб чўзилди. “Пулни пальтонинг ичига қўйиб тўғри қилдимми”, деб ўйлади. Кечкурун Хўжайинникида ширакайф бўлиб, орасида пул борлиги хаёлидан кўтарилиб пальтони уйига олиб кирса, хотини пулни кўриб ҳайрон бўлмайдими? Сўраб-суриштирмайдими? Гапирмаганда ҳам, ўзига олиб қўйса-чи ёки бир қисмини яширса-чи, “кўрмадим”, деб эрига бермаса-чи! Самсонов ўзига қолса бу пулларни маишати, улфатчилиги учун сарфласа керак. Яхшиси, пулни алоҳида бергани маъқул. Кейин хотинига улашадими, яшириб қўядими, кўнгилхушлигига сарфлайдими — ўзи билади. Тўхтасин Норқулович ниҳоят, шундай тўхтамга келди ва қайтадан пулни олиб, ихчам, алоҳида, яхшилаб ўраб қўйди.

Самсонов кечга яқин Тўхтасин Норқуловичга машинадан қўнғироқ қилди ва чамаси ўн минутлардан кейин меҳмонхонадан биров берироқдаги чорраҳа муюлишига чиқиб туришини тайинлади. Тўхтасин Норқулович оромкурсига ястаниб телевизор кўраётган Низом Қодирга ниҳоятда нозик, Бош котибга яқин бир раҳбар унинг келганини эшитиб меҳмонга таклиф этаётганини, тезда қайтишини айтди ва дарҳол тўрхалтага солинган қоғозга ўроғлиқ пальто билан пулни олиб ҳовлиққанча айтилган жойга жўнади.

Йўл-йўлакай хўжайиннинг хотинига ёққан чарм пальтони ҳам харид қилиш учун Марказий универмага киришди. Ҳақиқатан ҳам хориждан келтирилган паль-

то кўркамлиги, сифати ниҳоятда юқорилиги баробарида нархи ҳам унча-бунча бойваччанинг чўнтаги кўта-равермайдиган даражада қиммат экан.

— Хўжайиннинг туғилган кунлари бўлса-ю, рафиқаларига совға олиб, ўзларига олмасак, қандай бўларкин? — деди Тўхтасин Норқулович Самсоновга. Бу пайтда сотувчи харидни чиройли ғилофига солаётганди.

— Италия костюм-шимлари келган. Арзийдиган мол. Хотинига ноёб совға элтгандан сўнг эрига ҳам шунга яраша бўлса яхши, — деди уларнинг ўзаро гапларини эшитиб турган сотувчи қиз майин жилмайиб.

Фонддан ташқари бериладиган енгил автомашина масаласи ҳал этилганидан хурсанд Тўхтасин Норқулович Самсонов учун ҳар қанча сарф-харажатга тайёр эди. Кўриладиган, кутиладиган фойда олдида бу харидлар гўё хамир учидан патирдай гап эди. Бошқа пайт бўлганида сотувчининг фикрига эътибор ҳам бермас ёки эшитмаганга олар, лекин ҳозир бу мулоҳаза аини кўнглининг тагидан бўлди. Шу боис дарҳол маъқуллади.

— Яхши таклиф, ҳа, Игнатий Олегович.

— Менимча ҳожати йўқ.

— Нега?

— Наталья Петровнани хурсанд қилсак бўлгани. Хўжайинга шунинг ўзи совға.

— Сизнинг ҳурматингиз учун. “Дўсти қуруқ қўл билан келибди”, демасинлар. Тем более, ўзлари таклиф қилганларидан сўнг.

— Сен шундай хоҳласанг, унда майли.

— Ўлчамини билсангиз керак?

— Олтмиш икки бўлади. Учинчи рост.

— Мабодо катталик қилмайдими?

— Кичиклик қилмаса де, — Самсоновнинг юзига табассум югурди.

— Қани, кўрайлик-чи!

Улар қандай қарорга келишини кутиб турган сотувчи бу таклифдан сўнг ичкарига йўналди ва бироз ҳаяллаб қўлида айтилган ўлчамдаги костюм-шим билан қайтиб келди. Мол чиндан ҳам сотувчининг мақтага-

нича бор, чарм пальтога тенг тушадиган даражада бе-
жирим ва чиройли экан. Икковлашиб у ёқ-бу ёгини
кўздан кечиришди.

— Италиянинг костьюмлари, Белгиянинг пальто-
ларига тенг келадигани йўқ, — деди Самсоновнинг
жаваси келиб.

— Сизга ҳам битта олсак, — деди бунга жавобан
Тўхтасин Норкулович. У ҳамроҳинг мулоҳазасини “менга
ҳам олиб бер”, маъносида шаъма қилаяпти деб ту-
шунган эди.

— Хўжайин қўл остидагиларнинг ўзи билан бир хил
кийинишини ёқтирмайди. Дидга ўтирадиган бошқа хили
учраса, олармиз.

Улар бошлашиб универмагдан чиқишди. Чамаси би-
рор соатлар юрганларидан сўнг машина шлагбаум би-
лан тўсилган жойга келиб тўхтади. Соқчи милиционер
таниш машинани кўриб, шлагбаумни кўтарди ва ўнг
қўлини чеккасига тираб честь берди. Бўйчан арча, қайин
дарахтлари ён-атрофи кўм-кўк майсалар билан қоп-
ланган ўрмон бўйлаб анча юрилгач, олдинида зангла-
майдиган металлдан қабарик шаклда ишланган дарвоза
намоён бўлди. Шофёр сигнал берди. Ичкаридан фуқаро
кийимидаги ўзига ниҳоятда келишган, барваста, бақув-
ватлиги шундоқ кўринишидан маълум йигит чиқди ва
машинага қўзи тушгач, дарвозани очтирди. Тўхтасин Но-
ркулович “ҳукуматнинг юқори мансабдорлари яшайди-
ган жойлар Давлат хавфсизлик қўмитаси томонидан
қўриқланади”, деган гапларни эшитган эди. Йигитни
“хавфсизлик қўмитаси ходими бўлса керак”, деб ўйлади.

Ичкарида катта майдон, ундан ўтилиб ўнгга бурил-
гач, тўғри йўл эди. Йўлнинг ҳар икки томони неон чи-
роқлари билан ёришганди. Бўйчан дарахтлар орасидан
атрофи чароғон икки қаватли ҳашаматли уйлар кўзга таш-
ланарди. Айрим деразалардан ёруғлик таралиб турарди:

— Раҳбариятнинг дала ҳовлилари, — дея изоҳ бер-
ди Игнатий Олегович уларга қараб кетаётган ҳамроҳи-
га. Тўхтасин Норкулович бир хаёли қизиқсиниб, қанақа
раҳбариятникилигини сўрамоқчи бўлди-ю, яна дарҳ-

ол фикридан қайтди. “Бундай жойларда гапковлик қилиш яхши эмас. Лозим топса ўзи айтар”, деган мулоҳазага борди.

— Жуда чиройли жой экан, — деб қўйди.

Хўжайиннинг дала ҳовлиси йўл адоғида экан. Чиройли, баланд темир панжара билан ўралган қасрنامо бино олдида бир нечта енгил автомашина бор эди. Учта йигит, эҳтимол уларнинг шофёрлари бўлса керак, сигарета чекишганча ўзаро гурунглашиб туришарди.

— Совғани кейин берамиз. Кўп кўз. Ҳар хил одам бўлиши, бошқача ўйлашлари мумкин, — деди Самсонов машинадан тушаётиб.

— Сиз қандай хоҳласангиз — шу, — дея маъқуллади Тўхтасин Норқулович.

Кираверишдаги сипоҳ кийинган йигит Игнатий Олевични кўриб, эшикни очди ва ўзини хиёл четга олиб ичкарига ўтишлари учун йўл берди.

— Бу киши мен билан, — дея изоҳ берди Самсонов йигитга гарчи у сўрамаган бўлса ҳам.

Тўхтасин Норқуловичнинг хаёлидан “бу ҳам махфийлардан бўлса керак”, деган фикр кечди.

Икки қаватли серҳашам коттедж олди кенг ҳовли, ундан нари хиёбон эди. Хиёбонга энган йўлак бўйлаб ўттиз одимча юришгач, уч-тўрт ҳовуз саҳни билан баробар келадиган мрамор бассейннинг ёнидан ўтиб чиройли, кенг айвонга чиқишди. Атроф электр нуридан худди кундуз кунидай ёруғ эди.

Айвон остида меҳмонлар кўнгилхушлик қилиб ўтиришарди. Столларнинг усти турли ноз-неъматлар, егуликлар билан тўлдириб ташланган эди. Нарироқда магнитафондан мусиқа янграр, пазандалар пишир-тушир билан овора эдилар. Димоққа таомнинг иштахани қитиқловчи, хушбўй ҳиди уриларди. Меҳмонлардан бирида ҳарбий генерал-лейтенант, иккинчисида милиция генерал-полковниги пагонини кўриб, Тўхтасин Норқуловични ҳаяжон босди.

— Қани кел, Игнатий! — деди гавдаси йирик, қориндор, бақбақалари осилган, сийрак, малла сочи орқага

таралган киши ва ёнидагиларга юзланди. — Игнатий Олегович менга бугун сизнинг байрам, дам олинг, дўстларингиз билан нишонланг, ўзим ишни эплейман, деди. Қаранглар!

Тўхтасин Норқулович англадики, Хўжайин — шу одам.

— Наталья Петровнаиям хурсанд қилинг, дегандир, — ҳазиллашган бўлди генерал.

Даврада “гур” кулгу кўтарилди.

— Шундан бошқа ҳаммасини айтади.

— Яхши ёрдамчи, бошлиғининг қўл-оёғи, кўзи, бошлиқнинг ўйлаганини айтмасидан илғаши керак. Хотирасидан кўтарилган юмушларни эслатиб туради.

— Менга қолса, ёрдамчиларга бошлиқдан пастроқ, биринчи муовиндан юқорироқ мақом берган бўлардим.

— Шофёр билан котибаларга ҳам шундай мақом берган маъкул, — деди кулгу аралаш ўтирганлардан бири.

— Жуда тўғри таклиф. Мавридини топиб Бош котибдан фатво олинса, бас.

Шундан кейингина ўтирганлар Тўхтасин Норқуловичга эътибор беришди.

— Ўзбекистонлик дўстим. Бирга чет элда бўлганмиз. Келиб қолган эди, — таништирган бўлди Самсонов.

— Сан узбек, — ширакайф Хўжайин атрофдагиларни ҳайрон қолдириб русча акцент билан ўзбекча гапириб ўрнидан турди ва қўлини чўзди. — Салам! Маники Ўзбекистонда ишлаган. Якши, — деди.

— Раҳмат, яхши! — деди Тўхтасин Норқулович Хўжайиннинг қўлини олиб.

— Каерда келди?

— Нурободдан.

— Меники Нурободга борган. Чой ичган. Пахтани кўрган.

— Яна боринг, кутамиз!

— Хотун, бола бор?

— Ҳа, бор.

— Хотун куркади, куркмайди? — ўз гапидан яйраб кулди хўжайин.

Бошқалар бу суҳбатдан гарчи ҳеч нарсa тушунолмаган бўлишса-да, хўжайинга қўшилиб кулишди.

Тўхтасин Норқулович хонадон соҳиби “Хотиндан қўрқасанми”, демоқчими ёки аксинчами, тушунолмади. Зеро, бунинг ҳозир аҳамияти ҳам йўқ эди.

— Йўқ, қўрқмайди!

— Куркмайди, якши! — деди хурсанд бўлиб ва бирдан жиддийлашди. — Пахта якши?

“Шу ҳам пахтани сўрайди-я”.

— Ҳа, яхши.

— Пахта теради?

— Ҳали вақт бор.

Хўжайин Тўхтасин Норқуловичнинг жавобларини тушундими-йўқми, улфатлари олдида ўзбек тилини билишини намойиш қилиш учун ўзига мутлақо аҳамиятсиз эса-да, чала-чулпа ўрганган, хотирасида қолган яна беш-олти оғиз калимани айтди.

— Якши, утур, утур! — деди ниҳоят буйруқ оҳангида бўш жой кўрсатиб. Сўнгра ёнидаги генерал-полковникка қараб рус тилида қўшиб қўйди. — Мен биласан, Ўзбекистоннинг нон-тузини кўп тотганман. Меҳнаткаш, меҳмондўст. Ўзбекларни жуда ҳурмат қиламан.

— Ўзиникига кўпам қайишмасаям, борган кишини эъозлаб бошига кўтаради, — дея қўшимча қилди генерал.

— Игнатий билан меҳмонга штрафной қуйилсин, — таклиф қилди ўтирганлардан бири.

— Орак ичади? — Хўжайин қўлига шиша олиб яна русча талаффуз билан ўзбекча гапириб Тўхтасин Норқуловичнинг ёнига келди. Маъданли сувга мўлжалланган фужерни тўлдириб қўйди. — Штрафной.

Тўхтасин Норқулович бундай муомаладан ўзини таҳқирланаётгандай, устидан кулишаётгандай, ниҳоятда кичрайиб қолгандай, ноқулай сезар, келишга розилик бергани учун ичида ўзини қаттиқ койир ва афсусланар эди. Гўё у маймун, Хўжайин эса маймунбоз эди. Чиндан ҳам Нурободда иккитанинг биттаси бўлиб юрган, катта-катта йиғинларнинг минбари, давраларнинг тўрида ўтирадиган бу одамнинг ҳозирги ҳолати жуда

эриш ва кулгули эди. “Яхшиям Низом Қодирни ҳам ҳамроҳ қилиб олиб келмаган экан”.

— Кани, ичади, — амр қилди Хўжайин.

Тўхтасин Норқулович Хўжайин “ол, ич”, деяётганини тушунди ва ноилож қадаҳни кўтариб яримларини ичди. Атрофдагилар кузатиб туришган экан, яна қистовга олишгач, қолганини ҳам ичишдан бошқа иложи қолмади.

— Ана бу бошқа гап, — деди Хўжайин мамнун бўлиб. Қадаҳга яна арақ қуйгач бориб жойига ўтирди.

Самсонов ҳам бир кўтаришда фужерни бўшатди. Иккинчи қадаҳдан сўнг ўртадаги бегоналик тамомилайўқолиб, Тўхтасин Норқулович меҳмонлар билан киришиб кетди. Погонли меҳмонлардан бири ички ишлар вазирлиги кадрлар бошқармасида ишлар, иккинчиси Вазирлик академияси бошлиғи экан. Қолганлари ҳам масъул лавозимлардаги кишилар, Хўжайиннинг қадрдон дўстлари экан. Тўхтасин Норқулович бутун диққат-эъборини келгусида фойдалари тегиши, ўғил-пўғиллардан бирортасини органга қўйиши мумкинлигини ўйлаб, улар билан яқинроқ танишиш, ўзи ҳақида илиқ таассурот қолдиришга қаратганди. Ҳақиқатан ҳам Хўжайин самимий, хушчақчақ одам экан. Эҳтимол даврада, дўстлари олдида шундайдир. Расмий ҳолатда дамига дош бериб, қабулига ҳафталаб кириб бўлмас. Ўта бюрократдир. Тўхтасин Норқуловичга ўхшаганлар билан ўтириш, арақ чўқиштириб ичиш нари турсин, ҳатто саломига алик ҳам олмас, танишни ҳам истамас... Яна ким билсин. Тўхтасин Норқулович шундай мартабали одамларнинг даврасида ниҳоятда хурсанд, ичкиликдан тобора сархуш эди. Аҳён-аҳёнда кўнглидан “кимлар билан ўтирганимни қани энди Низом Қодир, бирорта нурободлик кўрса-ю бошқаларга ҳам айтиб берсайди”, деган истак эпкинланиб қоларди.

* * *

Кеча ярим тунгача давом этган зиёфатдан ширакайф ҳолда қайтган Тўхтасин Норқуловичнинг унчалик иштаҳаси йўқ эди. Шунга қарамай, Низом Қодирнинг

қистови билан меҳмонхонанинг пастки қаватидаги буфетга тушди. Қатиқ ичиб, икки бўлакча нонга сарёғ, устидан қора икра суртиб егач, анча ўзига келди. Номерга қайтганларидан сўнг Низом Қодир чой дамлашга тутинди. Тўхтасин Норқулович костюми чўнтагидан ён дафтарчасини олиб оромкурсига чўкди. Телефон гўшагини кўтариб Ойжамол берган телефон рақамини терди. Гўшакдан у кутганидай қари кампирнинг эмас, қиз боланинг овози эшитилди. Тўхтасин Норқулович гаплашаётган кишини “эҳтимол Антонина Ивановнанинг қизи бўлса керак ёки рақамни янглиш тердим, адашиб тушдиммикин”, деб ўйлади.

— Антонина Ивановнанинг уйларими? — деди Тўхтасин Норқулович салом-аликдан сўнг.

— Ҳа.

— Антонина Ивановнани мумкинми?

— Ким сўраяпти?

— Ўзбекистонданмиз. Олянинг танишлари (Ойжамол шундай деб айтишни тайинлаганди).

— Қайси Оля?

— Шу ерда МГУда ўқиб кетган ўзбекистонлик Ойжамол — Олянинг.

— О, Оля опани, денг! — қизнинг қувониб кетганини овозидан билиш мумкин эди. — Қандай яхши!

— Саломларини етказишимизни илтимос қилиб юборгандилар.

— Ўзлари яхши юрибдиларми? Келмаганларигаям кўп бўлди. Соғликлари қандай?

— Жудаям зўр.

— Сиз кимлари бўласиз?

— Яқин кишилари.

— Қандай яхши. Ҳа, айтмоқчи, ойим тушдан кейин келадилар. Нима деб қўяй?

— Опа Оля Антонина Ивановнага илиниб, жануб неъматларидан бериб юборгандилар, — Тўхтасин Норқулович атайдан ёлғон гапирди. — Сиз Антонина Ивановнанинг кимлари бўласиз?

— Қизлари.

- Исмингиз?
- Надя.
- Надеждами, Натальями?
- Надежда.

— Жудаям чиройли исм экан! — деди Тўхтасин Норқулович тахмини тўғри чиққанлигидан мамнун бўлиб. — Доҳийнинг рафиқаларига ҳавас қилиб қўйган эканларда. Танишганимдан ниҳоятда хурсандман, — у Надежда-нинг ҳам шунга муносиб жавоб қайтариши илинжида жим қолди. Қиз индамагач, яна гапида давом этди. — Кечга яқин қўнгироқ қиламан, ҳар эҳтимолга қарши меҳмонхонадаги телефон рақамимизни ёзиб қўясизми?

— Майли, ҳозир. Ручка олай! — ҳаял ўтмай гўшакдан яна Надянинг овози эшитилди. — Айтинг.

— Ким билан гаплашдингиз? — қизиқсиниб сўради Низом Қодир Тўхтасин Норқулович гўшакни жойига қўйгач.

— Катталарнинг ишларига аралашманг, деб неччи марта айтишим керак Низомбек! — Тўхтасин Норқулович ҳазил аралаш дашном берган бўлди ва у ҳозиргина келтириб қўйган пиёладаги чойдан ҳўплади.

Тўхтасин Норқулович кечга яқин қўнгироқ қилганида гўшакни Антонина Ивановнанинг ўзи олди. Уйига таклиф қилгач, Тўхтасин Норқулович Нурободдан олган қовунлардан бирини тўрхалтага солиб, йўл-йўлакай гастрономга кириб ҳар хил ширинлик, колбаса ва бир шиша арман коньяги харид қилиб айтилган манзилга жўнади. Антонина Ивановна “шерик билан борсам ёқтирадим, йўқми, қандай кутади”, деган фикрда Низом Қодирни меҳмонхонада қолдириб кетди. Мабодо зарурият туғилса, қайси рақамга қўнгироқ қилишини тайинлади.

Эшикни қадди-қомати ўзига жуда келишган, ниҳоятда чиройли, ёши нари борса йигирмалар атрофидаги қиз очди. Тўхтасин Норқулович “Надя шу бўлса керак”, деб ўйлади. Эшик олдида оғзининг катталиги нақ жағигача борадиган, лунжлари икки ёнига осилиб тушган, гавдаси бундайроқ қозоқи зотли қўйдаи келадиган булдок ит ҳам пайдо бўлди ва икки оёғини ерга

тираганча меҳмонга тикилиб турди. Шу фурсатда Тўхтасин Норқуловичнинг кўнглидан “Оғиз солса, бемалол соннинг ярмини узиб олса керак. Буларнинг уйда ит сақлашлари ёмон-да. Яхшиям, Низом Қодирни олиб келмаганим”, деган мулоҳаза кечди.

Зум ўтмай унинг истиқболига Антонина Ивановна чиқди. Тўхтасин Норқулович ўзини таништирди.

— Бор, хонага кир, — деди шундан сўнг Антонина Ивановна итига қараб ва меҳмонга юзланди. — Қўрқманг, тишламайди. Қани, киринг, марҳамат!

Тўхтасин Норқулович совға-саломларни мезбонга тўқазди. Антонина Ивановна уни катта залга бошлаб кирди ва ўтиришга таклиф қилди.

— Оля худди қизимиздай бўлиб қолганди, — Антонина Ивановна Ойжамолни айтаётган эди.

— Менга сизнинг ҳам худди туғишган онасидай меҳрибонлик қилганларингизни кўп гапирган.

— Жудаям ақлли, одобли, ориятли қиз.

— Ўзбек қизлари асли шунақа.

— Ҳаммасини ундай, деб бўлмайди, ётоқхонада яшган биттаси бор эди, эҳ-ҳе, қанақа ножўя ишлар қилмади. Сиз билмайсизда. Охири ўқишдан ҳайдалди.

— Ҳа, беайб парвардигор, — ён берди Тўхтасин Норқулович. — Ҳамма миллатдаям яхшисиям, иснод келтирадиганиям бор.

Надежда баркашда ҳар хил егуликлар келтириб столга қўйди. Тўхтасин Норқулович Антонина Ивановна билан суҳбатлашаётиб шундай хулосага келдики, у кенг мушоҳадали, кўпни кўрган, бошидан анча қийинчиликлар ўтган, умр, ҳаёт мазмунини иложи борица одамларга яхшилик қилиш, ҳалол яшашда, деб биладиган аёл экан. Сочларига оқ оралаган, юзларига ажин из торган бўлишига қарамай ўзига ниҳоятда эътибор бериши унинг кўринишидан яққол сезилиб турарди. Ўзи ҳозир ҳам ётоқхонада комендантлик қилиши, қизи Авиация институтининг 3-курсида, иккинчи сменада ўқиши, эри икки йилча бурун автомобиль ҳалокатига учраб оламдан ўтганини айтиб, раҳматлининг яхши хислатлари, оилапарварлиги, меҳрибонликларини хотирлади. Бу

орада Надежда карам шўрва олиб келди. Бирга овқатландилар. Тўхтасин Норқулович коньякни очиб, қадаҳларга қуйди. Дастлаб танишганлари, кейин эса Антонина Ивановнанинг саломатлиги учун оз-оз ичишди.

Тасодифан Тўхтасин Норқуловични оёғи Надежданинг болдирига тегиб кетди ва ўнғайсизланиб, шу заҳоти оёғини тортмоқчи бўлди. Лекин вужудига алланечук илиқлик югурди ва қандайдир ички бир куч таъсирида шу ҳолатда туриш истаги пайдо бўлди. Ўзини ҳеч нарса пайқамаганга олиб, Надежданинг нима қилишини кутди. Қиз ҳам гўё сезмагандай, эътибор бермагандай бир зайл ўтираверди. Ажиб, ёқимли ҳиссиёт ўй-фикрини тобора кучлироқ қамраётган Тўхтасин Норқулович шу тахлит анча тургач, таваккалига иш тутиб, энди оёғини худди Надежданинг болдирини сийпалаганга ўхшаб секин бир-икки бор қимирлатиб қўйди. Айни пайтда бу ҳаракатига гўё ўзини аҳамият бермаётгандек тутди ва Надеждани кўз қири билан кузатди. Икки ўртада тасодифан, изоҳсиз, изҳорсиз, стол остида, назардан пинҳон кечаётган бу муносабатга қиз ҳам сиртда эътиборсиз ўтирганидай туюлса-да, ҳаяжонланаётгани, ичда рўйхушлик бераётганини пайқади. Бу ҳолат қизга ҳам ёқимли эди. Бироздан сўнг Тўхтасин Норқулович оёғини секингина қизнинг оёғи устига қўйди. Надежда монеълик қилмади. Юзларига хиёл қизиллик югурди. Бундан беҳабар Антонина Ивановна ҳозирги ёшлар қийинчилик кўрмай ўсаётганлиги сабабли кўпинча ҳаётга, турмушга енгил-елпи қарашлари, қизи Надянинг соғлиги бироз азоб бериши, шуни ўйлаб азият чекиши, Ойжамолнинг ётоқхонада талабалар кенгаши раиси бўлиб ишлагани, африкалик бир талабага кўнгил қўйган ҳамхонасини бу йўлдан қайтариш учун қанчалар урингани, охир-оқибат ўзи, факультет декани ҳам аралашгани ҳақида ҳикоя қилар, Тўхтасин Норқулович сиртдан қараганда бу ҳангома-ларни қизиқсиниб, эътибор билан тинглаётганга ўхшар, ора-орада гапга қўшилиб ҳам қўяр, аслида эса бутун фикри-зикри Надежда билан кечаётган хуфёна

муносабатда эди. Суҳбатлашиш асносида Надеждага ҳам бир неча бор қараб қўйди ва ботиниб-ботинмай тово-ни билан қизнинг оёғини секингина сийпалай бошла-ди. Қиз ҳам меҳмонга ўғринча назар ташлар, ноҳос нигоҳлар тўқнашганда Тўхтасин Норқуловичнинг бу-тун вужудига тотли ҳиссиёт югурарди. Бу орада раҳ-матли хонадон соҳибининг хотираси, Надежданинг ин-ститутни муваффақиятли тугатиб, ҳаётда ўз ўрни ва бахтини топишини ниятлаб яна қадаҳ кўтарилди. Та-шқи кўриниши мафтункор, хушсурат бу қиз баъзан бирор юмуш билан ошхонага чиқиб келиб яна ўз жой-ига ўтирар, гоҳи-гоҳида меҳмонга ёқимли назар таш-лаб кўяр, меҳмоннинг оёғини аввалги тахлит ҳаракат-лантиришига монёълик қилмасди. Тўхтасин Норқуло-вич ниҳоят стол остидан қўлини хиёл чўзиб секингина қизнинг сонига кафтини қўйишга жазм этди. Қизнинг бадани шундай ҳароратли эдики, Тўхтасин Норқуло-вичнинг бутун сезгилари гўё кафтига кўчгандек бўлди. Шу тахлит бироз тек тургач, қизнинг юмшоқ, таранг, иссиқ баданини оҳиста силаб-сийпалади. Дафъатан қўли устида қизнинг иссиқ, юмшоқ кафтини ҳис этди ва борлигини чулғаган ажиб эҳтирос баттар тугёнланди.

Хайрлашаётганларида чўнтагидан бир даста пул чи-қариб Надеждага тутқазди.

— Бизда одат шунақа. Имконимиз борича ўзимизга яқин талабаларга моддий ёрдам беришимиз керак. Та-лабалар фақат стипендияга қарайди. Эртага ўқишни битириб, ишлари юришиб кетгач бизларни қўллайди-лар. Унда биз фақат нафақага қараб қолган бўламиз, — деди Тўхтасин Норқулович кутилмаган бу ҳимматни астойдил рад этган, айти пайтда ҳайрон қолган ва кўнглига оғир олган Антонина Ивановнага. — Мен эмас, Ойжамол берапти, қилган яхшиликларингиз эвазига миннатдорчилик сифатида. Ҳали кўп қарздормиз.

Хонадон соҳибаларининг монёълигига қарамай, пул-ни кираверишдаги кийим илгичнинг устига қўйди ва хайр-хўшлашиб уй йўлагига чиқди. Таксида меҳмон-хонага қайтар экан, Надежданинг хушбичим, ўзига

жуда келишган гавдаси, оқ-сарик тусдаги, тўлишган баданлари, халати остидан бўртиб турган, дуркун сийнаси, мовий кўзлари Тўхтасин Норқуловичнинг хаёлидан нари кетмасди.

Эртага эрталаб Антонина Ивановна ишга кетгандан сўнг унга қўнғироқ қилади. Учрашишга таклиф этади. Надежда рози бўлса керак. Акс ҳолда унинг хатти-ҳаракатларига бу қадар йўл бермас, онасига сездирмаганда ёки ўрнидан туриб кетмаганида ҳам оёғи теккан заҳоти тортиб олар, сурилиб нарироққа ўтирар эди. Кўнгли мойилки, ҳаракатларига қаршилиқ қилмади, ҳатто мойиллигини очиқ-ойдин сездириб қўйди. Надежда меҳмонхонага келишга розилик берса, Низом Қодирга иш юзасидан нозик бир киши билан учрашиши кераклигини айтиб, яхшилаб дастурхон ҳозирлатади, сўнгра ўзини тушдан кейингача шаҳар айланишга чиқариб юборади. Паричеҳра оғушида кори дунёни унутиб, мириқиб дам олади. Бутун вужуди алангага айланиб турган бу қиз қанчалик лаззат улашса керак. Борди-ю Надежда онаси ишдалиги, ёлғизлиги боис унинг ўзини уйига таклиф қилса-чи?! Борсамикин? Йўқ! Яхшиси, меҳмонхонага келишга кўндиргани маъқул... Тўхтасин Норқулович хуш кайфият, тотли эҳтирос оғушида ана шундай хаёлий режалар тузаркан, беихтиёр Антонина Ивановнанинг қизининг саломатлигидан хавотирланиб гапиргани ёдига тушиб, кўнглига “Надежданинг юраги хастамикин”, деган шубҳа ўрмалади. Ўшанда унинг нимадан азият чекишини сўраганига қаттиқ афсусланди. Гўё қуёш чарақлаб турган бегубор осмонга қуюн янглиғ қора булутлар бостириб келгандай Тўхтасин Норқуловичнинг ширин хаёллари ўрнини хавотир, иккиланиш эгаллай бошлади. Миясида “Надежда ҳам Сайёрага ўхшаб юрак хасталигига чалинган бўлса-чи”, деган фикр ўрнашиб олди. Хотиралар гирдобига тортиб энди Сайёрани эслади.

Сайёра — Тўхтасин Норқулович домига илинтиролмаган, муддаосига эришолмаган Аёл. Сайёра — армонли, орзули, ўйлаганда ҳам энтикадиган, ҳам аъзои бада-

нини сескантириб юборадиган кечинма. Кўп бор синчковлик билан кузатган. Сайёра Ойжамол сингари сулувлар, чиройли бўлмаса ҳам истараси жуда иссиқ, кишини ўзига тортадиган жозибаси бор эди. Айниқса, кўзлари оҳуники сингари хуркак, беғубор, ҳаёли ва меҳрли эди. Ўзи раҳбарлик қилаётган ташкилотнинг туман бўлимига бошлиқ вазифасига тавсия этилган бу аёл илк бор қабулига тасдиқдан ўтиш учун келгандаёқ илиқ таассурот қолдирган, ўзаро суҳбатлашиш асносида фикр-мулоҳазали, билим даражаси ҳам бошқалардан анча юқорилиги маълум бўлган эди.

Ҳужжатларни кўздан кечириб билдики, Сайёранинг турмуш ўртоғи жамоа хўжалигида тракторчи, бир қиз ва бир ўғли бор экан.

— Сиз олий маълумотли, раҳбар бўлсангиз, эрингиз, — оддий тракторчи демоқчи эди-ю кўпол туюлмасин учун, — механизатор экан. Уни ҳам ўқитиш керак, Сайёра Султоновна, — деди.

— Бир синфда ўқиганмиз, жуда билимли эдилар. Иқтисодлари келишмай ўқишга боролмадилар, — деди Сайёра хижолатомуз.

— Тем более, билими бўлса яна яхши. Керак бўлса, ёрдам берамиз. Ректорга айтамиз.

— Раҳмат!

— Беш йил комсомолда ишлаган экансиз. Кейинги икки йил биринчи котиб бўлибсиз. Комсомолнинг вазифаси кўпроқ ташкилотчилик, катта ишларда партиёга ёрдам бериш, ёшларни ортидан эргаштириш. Бизнинг фаолият йўналишимиз тубдан фарқ қилади. Халқ назорати қўмитаси асосан камчиликларга қарши курашиш, текшириш, чора кўриш билан шуғулланади. Одамлар билан яхши-ёмон бўлишга тўғри келади. Энди халқ номидан иш кўрасиз. Кўнгилчанлик, таниш-билишчилик қилсангиз, обрў ололмайсиз. Принципиаллик керак. Тушундингизми?

— Тушундим.

— Шунини яхши билингки, орқангизда сизни қўллаб-қувватлаб турадиган вилоят ташкилоти, сизга ишонч

билдирган партия бор. Ўйлайманки, юзимизни ҳеч қачон ерга қаратмайсиз.

Тўхтасин Норқуловичнинг бу ғамхўрлиги, оиласи ҳақида қайғураётгани Сайёрага таъсир кўрсатган, кўнглида бошлиққа нисбатан айрича ҳурмат пайдо бўлганди. Тўхтасин Норқулович ўрнидан туриб розилик берганини айтиб, Сайёрага қўлини узатди.

— Чин дилдан табриклайман! Янги лавозимдаги фаолиятингизда муваффақият тилайман! Комсомолча ғайрат-шижоат билан ишлашингиз керак, — деди.

— Раҳмат!

Аёл ҳам ўнғайсизланиб, хижолатомуз қўлини чўзди. У ҳаяжонланаётган эди. Кейинчалик иш ўргатиш, фаолиятни намунали даражада йўлга қўйдириш баҳонасида тез-тез туманга борарди. Ҳар гал қўл олиб саломлашарди. Сайёрага алоҳида эътибор бериб, амалий ёрдам кўрсатиб турарди. Сайёра ҳам бошлигининг иззат-ҳурматини ўрнига қўяр, илиқ муомала қилар, ҳар бир топшириғини бекаму-кўст бажаришга интиларди.

Кейин Сайёрани туғилган кунда ҳузурига чақиртириб табриклаш баҳонасида хиёл бағрига тортиб юзидан ўпди. Бундай муносабатни умуман кутмаган, ҳатто хаёлига ҳам келтирмаган аёл нима қилишини, нима дейишини билолмай қолган, дув қизариб кетганди. Ҳали юз берган ҳолатни фикрлаб улгурмай унга олиб қўйган совғасини тутқазди.

— Йўқ, раҳмат! — деди Сайёра хижолат чекиб. — Мен бировдан совға олиб ўрганмаганман.

— Мен сиз учун биров бўлмасам керак-ку?

— Барибирам олмайман. Янгамга олиб боринг!

Ниҳоятда қалтис вазият юзага келди. Тўхтасин Норқулович ҳушёр тортди. Қандай бўлмасин ҳозир Сайёра сўзини ерда қолдирмаслиги керак эди. Акс ҳолда, унинг назарида ўзи ҳақида бачкана, нияти бузуқ одам, деган таассурот қолдиришидан чўчирди.

— Бошқача ўйламанг, Сайёра! Мен тўғри кўнгилда, — деди Тўхтасин Норқулович унга илтижоли кўз тикиб. — Биласиз, сизни яхши кўраман, ўз синглимдай ҳурмат

қиламан. Ўйлангки, бу совгани раҳбарингиз эмас, ту-
ғишган ақангиз берди.

Сайёра қандай қарорга келишини билмай бироз
ўйланиб қолди.

— Ундай бўлса майли, — деди сўнг совгани қўлига
оларкан. — Раҳмат!

У чиқиб кетгач Тўхтасин Норқулович оромкурсига
ястаниб ўзича жилмайиб қўйди. “Ҳа, энди аёл киши-
нинг нози бор-да, — дея ўйлай бошлади у. — Нима,
қўлини ушлаган заҳоти ўзини эркакнинг бағрига таш-
ласинми? Ўпса, у ҳам ўпсинми? Узатган совғасини мин-
натдорчилик билдириб, қўшқўллаб олсинми? Ҳали со-
вғаларини севиниб оладиган, меҳр-мурувватини, так-
лифларини кутадиган, ўзи хуфёна учрашувларга
чорлайдиган, кўксига бошини қўйиб эркаланадиган,
оғушига кириб бағрига босадиган, тотли ҳиссиётларга
берилиб алқайдиган, бутун вужудини бахшида этади-
ган, бирга бўлишни қўмсайдиган кунлар ҳам келади.
Ўзи ҳақида нималар ўйлаганлари, қачон, не боис ёқти-
риб қолганлари, кечинмаларини айтади. Унутиб, таш-
лаб кетмаслигини сўраб ўтинади. Бунинг учун эса фақат
сабр-тоқат билан кутиш, вақт, қулай фурсат ва шаро-
ит, муносабатларни илиқлаштириб боравериш керак.
Ҳатто енгилтак, ёмон йўлга юриб ўрганган аёл ҳам ав-
вал ноз-фироқ қилиб кўради. “Мана, мен, келинг, хоҳ-
лаган ишингизни қилинг, тайёрман”, демайди-ку”.

Тўхтасин Норқуловичнинг фикрича, шундай вазият-
ни юзага келтириш, барча хатти-ҳаракатларни пух-
та ўйлаб иш тутиш керак эдики, токи Сайёра учун
унинг таклифига қўниш, бирга бўлишдан ўзга чора
қолмасин. Бир марта муродига етса, бас. Кейин кели-
шиб, хоҳлаган пайтда учрашаверади.

Орадан чамаси ярим йил ўтиб назарида ана шундай
вазиятга тақдирнинг ўзи тасодифан рўпара қилди. Тизим
ходимларининг республика анжумани ўтадиган бўлди. Унга
Нурободдан ҳам ўн нафар делегат юборилиши керак эди.

Обком биринчи котибининг ёшгина бир сут соғув-
чини Олий Советга депутат сайлатиб, Москвага, сес-

сияларга борганида у билан айш-ишрат қилиши ҳақидаги узун-қулоқ гаплар Тўхтасин Норқуловичнинг қулогига чалинган, “Наҳотки, шундай катта лавозимдаги раҳбар оддий бир сигир соғувчига илакишиб юрса”, деб ўйлаган, кейин бир йиғилишда ўша ёш депутатнинг ҳусни-жамолини кўриб, ўзининг ҳам ҳаваси келган эди. “Бундай офатижонни онаси битта туққан бўлса керак”, деган фикрга борган эди. “Миш-миш” гапларда ҳам жон бор, бўлмаса, бу навниҳол жувон нима каромат кўрсатганки, Олий Совет депутатлигига сайланган. Қолаверса, ундан ўн чандон ортиқ меҳнат қилаётган, бутун умри фермада ўтаётган, минг-минглаб литр сут соғиб олаётган соғувчилар вилоятда каммиди?

Шу эшитганлари боисми ёки аввалдан режалаштириб қўйган эдими, ҳарқалай Тўхтасин Норқулович ҳам Сайёрани делегат сайлатиб, анжуманга ўзи бош бўлиб олиб боришга қарор қилди. Яна бир ўнғай томони, тақсимот бўйича раҳбарлар “Тошкент” меҳмонхонасига, қолганлар “Дўстлик” меҳмонхонасига жойлашишлари, Нуробод вакилларида бир киши доклад юзасидан бўладиган музокарада сўзга чиқиши керак эди. Тўхтасин Норқулович сўзга чиқиш учун Сайёрани ёздирди. Беш минутлик матн тайёрлатиб, қўмимага топширди. “Сўзга чиқувчилар ҳам “Тошкент” меҳмонхонасига айтилган”, деган баҳонада Сайёрани бошқа ҳамроҳларидан ажратиб, юқори қаватдаги ўзи билан қўшни номерга жойлаштирди. Телефон ёнидаги рўйхатни кўздан кечириб синаш, ишонч ҳосил қилиш учун Сайёра жойлашган номернинг телефон рақамини терди. Унинг овозини эшитгач, гўшакни ўрнига қўйди.

Тўхтасин Норқулович оқшом овқатланишга, пастдаги ресторанга таклиф этган эди, Сайёра унамади.

— Йўқ, раҳмат! — деди эътироз билдириб. — Ҳали шериклар билан кўчада овқатланган эдик.

— Майли, ихтиёрингиз, — Тўхтасин Норқулович ортиқча илтифот кўрсатиб ўтирмади. — Унда менинг ҳам тушгим йўқ. Айтаман, номерга келтиришади. Қўмимагадилар сўзингизни кўриб беришиди. Айрим

қўшимчалар киритиш, иложи борича, ёдлаш керак. Кейинроқ бироз бирга ўтириб ишлаймиз.

Тўхтасин Норқулович ресторанга қўнғироқ қилиб, икки киши учун овқат, бошқа егуликлар буюртма берди. Буюртма хонасига келтирилгач, стол устига кечқурун қўмитадан қайтаётиб меҳмонхонанинг биринчи қаватидаги гастронормдан харид қилган шампан виноси, коньяк, маъданли сувни қўйди.

Кейин телефон гўшагини кўтариб, керакли рақамларни терди.

— Алло! — Сайёранинг ҳайрон қолгани овозидан сезиларди.

— Алло! Сайёра Султоновна, бу мен, — деди Тўхтасин Норқулович. — Коридорда хонангизни тақиллатиб ўтирмай, деб қўнғироқ қиляпман. Чиқсангиз, маърузангизнинг айрим жойларини бирга кўрардик.

— Ўзингиз ўзгартирсангиз. Эрталаб олардим.

— Йўқ. Ҳозир қилмасак бўлмайди. Кечқурун ўқиб, иложи бўлса ёдлайсиз. Минбарда тутилиб қолсангиз бизга гап тегди. Чиқинг!

Бироздан сўнг эшик секин таққилади. Сайёра келди. Тўхтасин Норқулович уни аввал тамадди қилишга таклиф этди.

— Сира бир ўзим овқатланмаганман, илтимос, есангиз ҳам шундай ёнимда ўтиринг, — деди ёлғондан сертакаллуфлик билан.

Сайёра Тўхтасин Норқуловичнинг раъйига қарши бормади. Тўхтасин Норқулович коньякни очиб қадаҳларга қуйди. Сайёра бир сўз демай кузатиб турди. Қадаҳлардан бирини узатгач:

— Йўқ, мен ичмайман, — деди.

— Лоақал бир қултум оларсиз!

— Умуман ичмаганман.

— Майли, ичмасангиз ҳам олиб қўйинг.

— Ичмайман, дедим-ку, — Сайёра қатъий эътироз билдирди.

— Ана бўлмасам “Шампанское”ни очаман, енгилроқ.

Тўхтасин Норқулович “Шампанское” шишасини олиб оғзига ўралган ялтироқ қоғозини йиртишга тутинди.

— Ҳеч нарсa ичмайман!

— Номига бўлсаям, олинг!

— Шундай қилсангиз чиқиб кетаман.

— Хўп майли, ана, сиз айтганча бўлсин. Унда ҳеч бўлмаса сув олинг! — Тўхтасин Норқулович Сайёра-нинг хоҳишига қараб шампан шишасини столга қўйди ва маъданли сув қуйиб узатди. — Энди шу қуйганим ноумид бўлмасин, рози бўлсангиз, мен жиндай ичаман. Қани, сув билан бўлсаям уриштиринг.

Сайёрадан садо чиқмади-ю ноилож сувли қадаҳни қўлига тутди.

— Сайёра Султоновна, эртага тадбир яхши ўтиши, сизнинг бахтингиз, юқори маргабаларга эришингиз, ўртамиздаги дўстликнинг янада мустаҳкамланиши учун, — дея ният билдирди.

— Раҳмат! — деди Сайёра дастурхондан кўз узмай.

Тўхтасин Норқулович овқат тановул қилаётиб хаёлан энди зўр бериб қандай йўл тутиш, гапни нимадан бошлаш, суҳбатни қай тарзда давом эттириш, ёлғиз хонада, ўзидан атиги бирор метр чамаси нарида, қўл узатса етгудай яқин турган аёлга қандай яқинлашиш тўғрисида бош қотирар эди.

— Мен сўзга чиқиб кўриб берилган текстни қўйиб, ўзимча, билганларимни гапирсам-чи! — деди Сайёра мутлақо кутилмаганда.

— Ўйлаб гапираяпсизми, Сайёра Султоновна, — Тўхтасин Норқулович нохос айтилган бу таклифдан сергак тортди. — Бу мутлақо мумкин эмас.

— Ёлғон гапиришга виждоним қийналяпти?

— Фикрингизни тушунолмадим?

— Нутқлар чиройли, нутқларимизни эшитган киши бу ерда турмуш жаннатдагидай, ҳамма нарсa жойида деб ўйлайди. Аслида ҳаёт ёмонлашиб, жамият таназзулга юз тутаяпти. Минбарлардаги сўзимиз билан ҳаётдаги ишимиз умуман тўғри келмайди. Кўзбўямачилик, ёлғончилик, ҳақиқий аҳволни яшириш билан қаерга борамиз. Бундан фақат ўзимиз зарар кўрамиз-ку. Кўрабила туриб ёлғон гапиришдан огир азоб йўқ.

Тўхтасин Норқулович Сайёра сиёсатга мутлақо зид бу фикрларни атайдан, жўртага жигига тегиш ёки синаш учунми, чин кўнгилдан айтаяптими, билиш учун унга синовчан тикилиб турди. Унинг боқишлари самимий эди. “Сиз нима дейсиз”, деган маъно акс этарди. Бир хаёли “Бу гапларни қўйинг, Сайёрахон! Келинг, иш, сиёсат тўғрисида бош қотириб ўтирмайлик. Сизу биз учун ўйлайдиганлар бор, ўшалар бошларини қотираверишсин. Нақдини кўрайлик”, қабилидаги фикри билан мунозарарага нуқта қўймоқчи бўлди. Рўпарасида ийманиб, омонатгина ўтирган аёлнинг ўзига келишган қадди-бастига зимдан суқ билан разм солар, назарида Сайёра оламдаги энг кўркам аёлга ўхшаб кўринар, ноҳос нигоҳлари тўқнашганда вужудида чумоли ўрмалагандай туюлар, оғушида тасаввур этиб вужудида ёқимли ҳиссиёт эпкинланарди. Ёввойи, бетизгин бир куч узоқ ва илҳақ кутилган дақиқаларни беҳуда ўтказмасликка, ўрнидан туриб шундоқ қўл узатса етгудай турган сулувни маҳкам қучоқлаб олишга, ширин сўзлар билан алқаб юмшоқ ўринга элтишга, аъзои-баданини жунбишга келтираётган эҳтиросларга эрк беришга, дийдор лаззатидан сархушу сармаст бўлиб шаҳвоний ҳирсини қондиришга ундарди. Бошқа бир ички нидо эса шошилмаслик, аввало теварак-атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларни ундан-да теран ва чуқур тушуниши, серғалва, мураккаб, бош-охири йўқ ҳаёт ҳақидаги фикрмулоҳазалари билан аёлни лол қолдиришга, ичда тан беришига эришишга, бу дунё ўйлаш ва ташвишланишга ҳам заррача арзимаслиги, умр шундай ҳам қисқалиги, имкон қадар ҳар бир лаҳзани кўнгилхушлик билан ўтказиш кераклигига ишонтиришга, ҳамма нарсани унутиши, ниятига етишишига монеълик қилмаслиги учун руҳан тайёрлашга даъват қиларди. Аросатда қолган Тўхтасин Норқулович аниқ бир қарорга келолмай қийналарди. У ниҳоят иккинчи йўлни танлади. Сайёранинг ўзи суҳбатга қўр бераётгани айтиш муддао эди.

— Бу гапларни мени билмайди, деб ўйлайсизми, Сайёра Султоновна? — деди Тўхтасин Норқулович бир

муддат жимликдан сўнг чуқур тин олиб. — Керак бўлса, кечирасизу сиздан яхшироқ биламан. Билганимиз ичимизда, нима қиламиз. Айтган билан, бирор нарса ўзгарармиди. Қайтанга катта, кучли ҳаёт оқими четга суриб, чиқариб ташлайди. Бу оқим теппасида шундай қудратли кучлар турибдики, у нафақат сизу мен, сизу менга ўхшаган минглаб одамларни гирдобида йўқотиб юборишга қодир. Керак бўлса, ўша кучларнинг ўзи ҳам бу оқимни ўзгартиришга ожиз бўлса керак, деган мулоҳазага бораман. Шунинг учун нима қиламиз, сизу бизнинг вазифамиз замонага қараб замонасозлик қилиш. Замона йўригидан юриш. Бу фикрларни овоз чиқариб айтиш нари турсин, миянгизга келтирганингиз сезилса жойингиз қаер бўлишини биласизми!

— Ахир кимдир очик айтиши керак-ку. Ҳамма “бўлгани шу, иложи йўқ”, деб ўтираверса, четдан биров келиб айтиб, хатоларимизни тузатиб, турмушимизни яхшилаб бермайди. Кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш, лаганбардорлик тобора авж олаверади.

— Хўш, ана сиз чиқиб танқид қилдингиз ҳам дейлик. Аслида ҳақиқатни, бор гапни айтдингиз. Бу албатта юқоридагиларга, ана шу кўзбўямачилик, лаганбардорлик, қўшиб ёзишлар ортидан манфаат кўраётганларга ёқадими? Ёқмайди! Сизни социалистик тузум муваффақиятларини кўролмайдиган, маънавий қашшоқ, сиёсий гўр, чаласавод одамга чиқариб қўйишади. Шу анжуманнинг ўзидаёқ уларнинг доирасида ўйнайдиган ялоқхўрлар топилмайди, дейсизми? Улар сўз олиб устингиздан ҳадлари сиққунча, пушти паноҳлари кутганидан ҳам ортиқ мағзава ағдаришади. Унинг догини ювиш учун на ўзингизнинг, на бола-чақаларингизнинг умри етади. Жуда эътиборга тушиб қолсангиз, ақлдан озганга чиқариб, жиннихонага тиқишади. Сизнинг шу даражага етишингиз учун тавсия қилган, розилик берган, ишонч билдирган одамларнинг ҳам баҳридан ўтишади. Биласизми, сизга қўшиб биринчи навбатда менинг жавобимни беришади.

— Демак, индамай, нимани айт, десалар ўшани айтиб, чапак чалиб, кўзни “кўр”, қулоқни “кар” қилиб юравериш керак эканда.

— Бошқа илож йўқ. Назардан қолмаслик, четга суриб ташламасликлари учун атрофдагиларга қараб иш тутасиз. Ўзгалар назарида “мен соппа-соғман”, деб аслида хасталикка чалиниб, уни яшириб юрган одамнинг дарди бир кун ошкор бўлиб, оёқдан қолдириши, тўшакка михлаши ва охир-оқибат нариги дунёга олиб кетиши турган гап. Бизнинг жамият ҳам ана шундай хасталикка чалинган. Ҳозирча иллатларини эл-улус, дунё ҳамжамияти назаридан яшириб ўзини соғлиги ниҳоятда мустаҳкамдай кўрсатиб турибди. Лекин бир кун эмас, бир кун оғриқ тинка-мадорини қуритадиган, ичдан емира-емира юзага оладиган фурсат келади. Ахир Фофур Фуломдай даҳо шоир “Машҳар ҳаётнинг ҳам чега-раси бор”, деб бежизга башорат қилмаган.

— Наҳотки, кўра-била туриб ўзимизни алдаб, ёлғонга ишониб яшайверсак. Ахир жамиятдаги иллатлар юзага чиқишини кутсак кеч бўлмайдими?

— Ҳозир жамиятдаги иллатларни авж олдираётганлар, унинг раҳнамоларига бунинг аҳамияти йўқ. Аксинча, дардлар ошкора тус олганда уларнинг аксари яти хотиржам, айш-ишратларини суриб, оладиганларини олиб, қиладиганларини қилиб умрларини ўтказишган бўлишади. Қолган теварак-атрофдагилар, уларнинг тутимидан жуда катта наф кўриб, мухбирлар тили билан айтганда, тегирмонларига сув қуйиб, сажда қилиб яшаганлар эса ҳамма хатоларни аввалги салафлари бошига ағдариб, янги раҳнамоларини кўкларга кўтариб, бисотларидаги бор мақтов сўзлар билан алқашади. “Жамият ана энди ҳақиқий йўлбошчисини топди”, деб сиғинишади. Бу тарихдан ҳам яхши маълум. Мана, узоққа бориб ўтирманг. Хрушчев Сталини, Брежнев Хрушчевни қоралаб, хатоларини кўрсатиб, танқид қилиш эвазига ҳокимиятни, мавқеини мустаҳкамлади. Брежнев замонасида нималар рўй бераётганига мана, ўзингиз гувоҳсиз. Ундан сўнг нима бўлишини худо билмаса, банда билмайди.

— Фикримча, жамият ривожланиши учун унинг ҳар бир аъзоси шунга интилиши керак. Энг хатарлиси, бизда раҳбарият шунга ҳаракат қилмаяпти, — деди Сайёра

Тўхтасин Норқуловичга саволчан назар ташлаб.—Чиройли гапиришлар, башоратлар, мақтовлар, ваъдалар шунақа зўрки, уларни эшитиб гўё булар ёки осмондан тушган ёки халқнинг ҳақиқий турмуши, жамият ҳаётидан бутунлай беҳабар, деб ўйлайсиз. Менимча, сиз айтаётган кишилар ишлаб турган вақтларида бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари билан ҳисоблашиб, бирор қарор қабул қилишдан аввал унинг барча жиҳатларини инобатга олиб, ҳар томонлама пухта ва асосли йўл тутганларида лавозимдан кетганларидан ёки оламдан ўтганларидан сўнг бу қадар қораланмас эдилар.

Тўхтасин Норқулович бир ҳаёли “жамиятни бошқарадиган, унинг тақдирини ўйлайдиган ва керак бўлса халқ олдида, тарих олдида, келажак олдида жавоб берадиган арбоблар бор. Улар қиладиган ишларини сизу биздан сўрашмайди ва сизу биздан кўра яхшироқ билишади. Сизу бизнинг вазифамиз партиянинг ишончини оқлаш, белгилаб берган йўриғидан юриш. Келинг, катталарнинг ишларини муҳокама қилиб ўтирмайлик. Бу дунё ташвишларини унутайлик”, дея суҳбат мавзуини бутунлай бошқа ўзанга бурмоқчи, асл муддаосига тезроқ эришмоқчи бўлди. Лекин суҳбат кутилмаган йўналиш олаётганлиги боис ҳисларини жиловлашга уриниб шошилмаётган, одатига кўра арқонни узоқдан ташлаётган эди. Сайёрада сиртдан замонага қараб замонасоз кўринса-да, ичда жамият тақдирига бефарқ қарамайдиган, унинг эртасини ўйлаб куйинадиган, теварак-атрофда юз бераётган воқеа-ҳодисаларни теран идрок этадиган, лекин дилидагиларни очиқ айтган билан ҳам бефойдалиги, аксинча, бешафқат оқим четга чиқариб ташлаши муқаррарлигини тушунадиган, қилаётган ҳар бир ишини аввалдан пухта ўйлайдиган, кучига ортиқча баҳо бермайдиган, билимдон ва айни пайтда ўта эҳтиёткор, дунёқараши кенг одам сифатида таассурот қолдириш фикри пайдо бўлганди.

— Тўғри, — дея бош чайқаб маъқуллади Тўхтасин Норқулович ва айни пайтда эътирозли оҳангда давом этди. — Лекин фикрингизни айтиш, бирор масалада муносабатингизни билдириш учун ҳам аввало ўша шах-

снинг ўзи изн бериши керак-да. У тўғри, оқилона, асосли мулоҳазага қулоқ тутса, қадрласа, керак бўлса, рағбатлантирсаки, бошқалар кўнглидагини дадил, қўрқмасдан айта олса. Аксинча, бундай одам таъқиб қилиниб, лавозимидан четлаштирилиб, устига ҳар хил тавқи-лаънатлар ёғдирилса-чи! Бизнинг айтганимизни маъқулламайдими, демак, у биз билан эмас, бизга душман қабiliда хулоса чиқарилса-чи? Унда юрак ютиб ким фикрини айта олади. Бир оғиз номаъқул гапи билан лавозими-ю остидаги машина, кўраётган манфатларидан ажралиб қолишини тушуниб етган қайси одам бунга журъат этади. Фақат аҳмоқ ёки эътиқоди, ғояси учун ўзини қурбон қилишга ҳам тайёр одамгина шундай қилиши мумкин. Қолаверса, бунақа одамлар ҳеч қачон юқорига кўтарилмай кетади. Оқибатда тева-ракда ҳайбаракаллачилар, лаганбардорлар, қаергадир битта мих урилса "иморат қурилди", деб жар солувчилар, маддоҳлар кўпаяверади. Эътибор берган бўлсангиз, ҳамиша юқоридан бир ташаббус чиқса, бирор ишга қўл урилса, "Айни вақтида бўлди, жуда тўғри бўлди, партия нафақат эртамик, индинимиз, балки юз йиллар нарини ўйлаб йўл тутаяпти", деб радио-ю телевизор, газета-ю журналларда жар соламиз, минбарларга чиқиб оғиз йиртамиз. Ёд-хаёлга келмайдиган фазилатларни топамиз. Очиги, уларни эшитиб, кўриб ўша ишни қилиш ғоясини илгари сурганларнинг ўзлари ҳам шу қадар зўр фикр айтган эканликларига, доноликларига ичларида ҳайрон қолсалар керак. Лекин бир банда қани "нима, шу ишга бироз аввалроқ қўл урилганда ёки умуман қўл урилмаганда осмон узилиб ерга тушармиди, қолаверса, бунинг мана, бу зарарли, ҳеч қандай наф келтирмайдиган ёки пухта ўйланмаган жиҳатлари ҳам бор", деб кўрсин, ўз муносабатини билдирсин-чи? Жойи қаерда бўлади. Яна ўз вақтида кўкларга кўтарилган, ақл бовар қилмас фазилат саналган қайсидир иш ёки қайсидир раҳбар юқоридан туриб танқид қилинса борми, шундан сўнг "ё бисмиллоҳ" деб, енг шимариб уни қоралашга тушилади. Кўйиб берилса, ўша ишни қилганлар, фатво берганлар ҳам гўрдан олиб гўрга ти-

қилади. Энг қизиги, кечагина уни “Айни вақтида айтилди, жуда тўғри бўлди”, деб оғиз кўпиртириб, жар солганлар, қарсак чалиб олқишлаганларнинг ўзлари энди доирани тамомила тескари мақомда ураверадилар. Салласини олиш керак бўлса, калласини ҳам олмагунга қўймадилар. Қани энди бир киши “кеча маъқуллаган, ҳамма ёққа жар солиб мақтаган эдингизлар, бугун яна ўзларингиз худди энди хабар топганга ўхшаб бор овозда ёмонлаяпсизлар, сизларда субут, орият, тутуруқ, эътиқод, виждон борми, ўзи”, деб билса. Манави латифани эшитгандирсиз. Хабарингиз бор, XX съезда Хрушчев Сталиннинг шахсга сифинишини қоралаб маъруза қилган. Кейин залдан президиумга қоғозча узатганлар. Хрушчев уни очиб ўқиса, “Ўртоқ Никита Сергеевич! Сталин даврида сиз ҳам Марказқўм Сиёсий кенгаши аъзоси бўлгансиз. Шу гапларни нега ўша пайтда айтмагансиз”, деб ёзилган экан. Хрушчев уни баланд овозда ўқиб эшиттирган ва залга қарата “Буним ким ёзди?” дея мурожаат этган. Уч қарра шу саволни такрорлашига қарамай, залдан садо чиқмаган. Шунда Хрушчев: “Мен ҳам худди сизлардай эдим”, дея жавоб қайтарган экан.

Бу энди давлат масштабида. Катта-кичик ташкилотлар раҳбарлари мисолида ҳам шундай хулосага келаверинг. Мана, сизни ҳам мен эшитиб, фикрларингизни айтишга изн бериб, тўғри қабул қилиб ўтирибманки, очиқ, тортинмай кўнглингиздагиларни, ўйлаганларингизни билдираяпсиз. Мабодо силтаб ташласам, оғиз очгани қўймасам, нима қилардингиз? Жим ўтираверасиз. Ёки сизга ўхшаган ўз қарашига эга, фикрини айтдиган одамни ёқтирмайдиган бўлсам, йўлини топиб пайини қирқиб юборишим ҳам мумкин. Раҳбар истаса, бунинг йўли кўп.

— Мен ҳам биламан. Ҳар ҳолда ҳаммани бирдан тузатишнинг иложи йўқ, — деди Сайёра хомуш оҳангда. — Мен айтсам, сиз айтсангиз, бошқа — учинчи одам айтса, секин-аста дили бошқа-ю иши, тили бошқа кимсаларнинг асл башараси очилиб, сурилиб, орадан чиқиб кетаверади, камайиб бораверади.

— Жудаям юзаки мулоҳаза юритар экансиз, Сайёра Султоновна. Биринчидан, сиртдан ёки пастдан туриб алоҳида бир кимсанинг кирдикорларини фош қилиб, орадан супириб ташлаш қийин. Чунки, юқорида уни қўллаб-қувватлаб, суяб, ўз навбатида ундан манфаат кўриб турган раҳнаمولари бор. Кўп бўлиб, кўмак бўлиб ўзингизнинг ёғингизга куйишади. Қолаверса, бир иллатнинг учидан калавага ўхшаб тортаверсангиз, нариги учи Марказқўмда ўтирганлар, Бош котибнинг ўзига бўлмаган тақдирда ҳам унинг атрофидатиларга бориб тақалиши ҳеч гап эмас. Иккинчидан, битта гугурт чақсангиз истаган киши уни “пуф” деб ўчириб қўя олади. Лекин эътибор бермасангиз, бу учкун кучайиб алангага айланиши, саноқли дақиқаларда бутун иморатни қамраши ва кулга айлантириб юбориши мумкин. Бундай ёнғинни унча-бунча куч билан ўчиришнинг иложи йўқ. Алангаси ҳам узоқ-узоқлардан яққол кўзга ташланади. Йўл қўйилаётган камчиликлар, мавжуд иллатлар ҳақида ошкора фикр билдириш ҳам учкундай гап. Жамият ана шундай ўт олмаслиги учун ҳам бирор ерда учкун кўриндими, дарҳол ўчириш чоралари кўрилади. Чунки бугун бир кишининг норозилиги, юқоридан берилаётган кўрсатмаларни маъқулламаслигига эътиборсиз қаралса, эртага унинг ёнига яна кимдир қўшилиши, бундай одамлар кўпайиб қолиши мумкин. Сизга битта латифа айтиб берай. Маймун боласини еру кўкка ишонмай елкасига опичлаб, қучоғидан қўймай доим кўтариб юраркан. Боласи учун ҳамма нарсага тайёр экан. Аллоҳ унинг меҳр-муҳаббати чинлигини синаб кўриш учун ўрмонни ўт олдирибди. Ҳамма ёқ аланга ичида қолибди. Маймун тўрт томонга югирибди. Жон сақлашнинг ҳеч иложи йўқ. Қараса, остидаги ўт-ўланлар ҳам ёнаёпти, орқаси куйяпти. Шунда боласини шартта елкасидан олиб, остига қўйган экан. Сиз айтётган дили бошқа-ю тили бошқалар шунақа устаси фарангки, бундайларнинг олдида шайтон ҳам ип эшолмайди. Курсиси, мавқеига жиндай хавф туғилса, дарҳол бошқа бировни қурбон қилиб, ҳамма айбни ўшанга тўнкаб, ўз жонларини қутқазиб қолишади.

— Бечора халққа ачинаман. Ёлгон ваъдалар, амалга ошириб бўлмайдиган мақсадларга ишониб, келишини ақл бовар қилмайдиган, мумкин бўлмаган кунларга, сароб мақсадларга умид боғлаб яшайверади.

— Ҳаёт — театр, Сайёра Султоновна. Халқ — томошабин. Халқ фақат сахнада кечаётган воқеаларни кўриб туради, шунга қараб мушоҳада юритади. Нотавон, бечора ролини ўйнаётган кишига ачинади. Жамиятдаги камчиликларни рўй-рост айтаётган, уларга қарши дадил курашаётган актёрни олқишлайди, бошига кулфат тушган образга раҳми келиб ачинади. Томошабин қалбига қай даражада кириш, қандай таассурот қолдириш сахнада рол бажараётган санъаткорнинг истеъдоди, маҳоратига боғлиқ. Аслида ҳаётда шахс сифатида муттаҳам, ичи қора, ўздан ўзадиган истеъдодларнинг пайини қирқишдан бошқа нарсани ўйламайдиган актёр сахнада энг ҳалол, ёшларнинг раҳнамоси, кўнгли пок қиёфани ярата олиши мумкин. Саҳна ортидаги ҳаётни эса кўриш жуда қийин. Уни ҳатто сизу биз ҳам яхши илғай олмаймиз. Баъзи бировларнинг асл қиёфасини бир умр кўролмай, билолмай ўтасан, киши.

— Халқимиз бунча авом бўлмаса. Бу халқ авомликдан қачон қутиларкин-а! — деди Сайёра чуқур хўрсиниб.

— Халқ сиз айтганчалик авом эмас. Керак бўлса, одамлар орасида биздан теранроқ мушоҳада юритадиганлари, билимдонлари, донишмандлари кўп. Лекин ўт билан чўққа уришдан бошқа нарса эмаслигини тушунганлари, баъзи бир очикча эътирозини билдирган кишиларнинг қисматидан хабардорликлари боис бундайларнинг билганлари ичида.

— Ҳамма нарсани кўриб, билиб, ақл-идроки етиб туриб оғиз очмайдиган, кўзини “кўр”, қулоғини “кар” қилиб юрган бундай одамларнинг авомдан нима фарқи бор?

— Биласизми, очиги раҳбарларнинг ўзлари ҳам оғизда халқнинг саводлилиқ, онглилик даражасини муттасил ўстириб бориш тўғрисида гапирсалар, ҳатто бу борада ғамхўрлик қилаётгандай тасаввур уйғотсаларда аслида ич-ичидан бунини хоҳлашмайди. Чунки чуқур му-

шоҳада юритолмайдиган, кўп нарсани кўрмаган-билмаган одамларни ёлғон гапларга ишонтириш, ўз изнларида юритиш осон. Дунёқараши кенг одам ҳар қандай йўриққа юриб кетавермайди. Ўз ҳақ-ҳуқуқини, қадрини билади. Ўрни келганда талабларини қўя олади. Юз бераётган воқеа-ҳодисаларга шахсий муносабатини билдириш салоҳиятига эга бўлади. Саҳнадаги одамни ҳақиқий ҳаётдаги одамдан яхши фарқлайди. Бизда чет элларга боришга йўл бермасликларининг бош сабаби ҳам шу. Чунки бошқа мамлакатларга борган одам у ердаги ҳаёт билан биздагини солиштиради. Ўртада жуда катта тафовут борлигини англайди. “Дунёдаги энг зўр тараққий этган социализм узил-кесил ғалаба қилиб, коммунизм сари бораётган давлат бизники”, деган ақида-ю башоратлар қуруқ сафсата, ёлғон эканлигини фаҳмлайди. Мана, шахсан мен ўзим чет элларни кўриб шундай хулосага борганман. Лекин ҳозир бу фикримни овоз чиқариб биринчи бор, фақат сизга айтаяпман.

Шунинг учун ҳам оддий одамни қўя турунг, катта-катта лавозимдагилар ҳам хорижга чиқмоқчи бўлса ўнлаб чигириғу текширишлардан ўтказилади. Етти пуштидан етмиш пуштигача ўрганилади. Тузум, ҳаёт ҳақида ножўя гап айтиб қўймаслик, акс ҳолда оқибати нима билан тугаши тўғрисида қайта-қайта огоҳлантиришади. Бунга ҳам ишонмай ёнингизга албатта махфий кишиларни ҳамроҳ қилиб жўнатишади. Мақсад, халқнинг кўзини очишига, ўзлари истаган қобидан чиқишга йўл қўймаслик,— Тўхтасин Норқулович оғзи қизиб, тилига кўп эрк бериб юборганини энди фаҳмлагандай жимиб қолди ва бироз хомуш тортиб қўшиб қўйди.— Бу гапларни мен сизга айтмадим, сиз эшитмадингиз.

Сайёра бошлигининг бу қадар очиқ иқрорини, фикрига қўшилишини кутмаган, аксинча, билдирган мулоҳазаларининг нотўғрилигини асослашга ҳаракат қилади, деб ўйлаган эди. Янглиш хаёлга борганидан ичида хижолат чекди.

Яна бироз суҳбатлашганларидан сўнг Тўхтасин Норқулович ўрнидан турди, аввал хонада у ёқдан-бу ёққа

юрди, сўнг дераза олдида борди. Навоий театри олдидаги фаввора баланддан яққол кўриниб турар ва чироқлар ёғдусида ажиб манзара касб этарди.

— Қаранг, Сайёра Султоновна, қандай чиройли, — деди Тўхтасин Норқулович. — Келинг!

Қайта таклиф қилгач Сайёра деразага яқин келиб, ташқарига назар ташлади.

Тўхтасин Норқулович бир қули билан аёлнинг биллагидан тутиб, иккинчи қўлини белидан ўтказиб ўзига тортди.

Сайёра кутилмаган бу ҳаракатдан бир зум ўзини йўқотиб кўяёзди. Сўнгра:

— Нима қилаяпсиз, қўйинг! — дея зўр бериб Тўхтасин Норқуловичнинг қўлларини бўшатиш, оғушидан чиқишга уринди.

— Сайёра! Қўйинг! Сизни қаттиқ, — “севиб” қолганман, демоқчи эди. Лекин ўзига жуда бачкана ва эриш туюлди. — Ёқтириб қолганман, — деди.

— Қўлингизни олинг! Олинг, деяпман.

— Сайёра! Ҳозир...

Тўхтасин Норқулович аёлни куч билан ичкари ётоққа олиб кирди ва ўринга ётқизиб юзларидан ўпиш, баданларини силаб-сийпалашга тушди. Аёл ҳарчанд қаршилиқ қилмасин, унинг оғушидан қутилишнинг иложи йўқ эди.

— Илтимос, қўйинг! Уят бўлади. Мен ўзимни кечирмайман. Кейин яшамаслигим керак.

— Бундай деманг, Сайёра! Меҳрингизни аяманг. Қанчалар сулуvsиз, гўзалсиз. Сизни яхши кўраман.

— Эримнинг, болаларимнинг юзига қандай қарайман...

— Эрингиз мойга ботиб юрадиган тракторчи бўлса. Шундай гўзал, сулуvs аёлнинг тирноғигаям арзимамайди.

— Гадо бўлсаям, менинг эрим. Мен ўшаники, унга хиёнат қилгунча ўлганим яхши.

— Ҳаммаси ўз ўртамизда қолади...

Тўхтасин Норқулович аёлнинг ҳарчанд қаршилигига қарамай юзларидан ўпиб, сийналари, баданларини сийпалаб, зўр бериб эгнидаги кийимларини ечишга уринарди. Сайёра еру-осмонни унутган, аъзои-бадани

жумбушга келган, қандай бўлмасин бирга бўлиш ниятида ҳеч нарсадан қайтмайдиган бу куч олдида ожиз эканлигини англаб йиғлаб юборди.

— Сизнинг ҳам онангиз, хотинингиз, қизингиз бордир, — деди ожизона типирчилаганча кўз ёшларини тиёлмай. — Менинг ўрнимга хотинингиз, онангизни, ўзингизнинг ўрнингизга отангиз эмас, бошқа бир эркакни қўйиб кўринг. Сиз чидармидингиз, кечирармидингиз, хотини ёки онаси бировлар билан бўлган, деган гапни кўтарармидингиз.

Ақлу ҳушини бугунлай йўқотган бу эркак муддаосига эришмаса қўймайдиганга ўхшарди. Энди “Тур ўрнингдан, итдан тўраган ҳайвон! Ифлос, ҳаром экансан! Мени, ўзингга ўхшаган суюқоёқ деб ўйловдингми!”, деб ҳақоратламоқчи, оғзига келганини айтмоқчи, тирноқ солиб дуч келган ерини юлмоқчи, юзларига тупурмоқчи, сочларини чангалига олиб бор кучи билан тортмоқчи, устидан итқитиб ташламоқчи эди. Ўлса — ўлардики, юзига ниқоб тутган, нуқул ўз маишатини ўйлайдиган, аёл зотига паст назар билан қарайдиган бу ифлоснинг номусига тегишига асло йўл қўймасди. Лекин мутлақо кутилмаганда оч бўридек ўлжасига ташланган эркак худди Сайёранинг фикрини уққандек бирдан сўлиш олди. Шахдидан тушди. Аслида Сайёранинг “Менинг ўрнимга онангизни қўйиб кўринг!” деган гапи тобора гуриллаб ёнаётган гулханга ноҳос сув сепгандай Тўхтасин Норқуловични сергак торттирди. Эс-ҳушини ўзига келтирди. Эҳтирослари сўниб, бирдан бўшашиб қолди. Беихтиёр ҳаёлида олис болалиги, илтижоли, нурсиз кўзларини қадаган, ҳаётдан умидини узолмаётган ва жон талвасасида қийналаётган, чўпдай қуриб қолган, томирлари бўртиб чиққан қўлларини қимирлатишга ҳам мажолсиз онасининг қиёфаси гавдаланди. Хосият янгага қилган сўнгги илтижоси, васиятини эслади. Чиндан ҳам онаси худди Сайёра янглиғ бегона эркак оғушида ётганида ўзи чидармиди? Дунёга келтирган энг улуғ зотни хиёнат чоҳига бошлаган кимсани кечирармиди? Танаси қамоқда чириганда ҳам унинг тилка-порасини тортмасмиди? Ти-

риклай бўғизлаб ташламасмиди?! Гарчи мутлақо яхши кўрмаса, юрагида заррача илиқлик йўқ, мажбуран бирга яшаётган бўлса ҳам хотинини бегона оғушда кўрса чидармиди. Ўзини ҳақоратланган, ор-номуси топталган санамасмиди?!

— Мени кечиринг! — Тўхтасин Норқуловичнинг боқишларида ҳирсдан асар ҳам қолмаган, мунг, пушаймон акс этарди. У аёлни оғушидан бўшатиб, юзларини ювган кўз ёшларини кафти билан артди ва ўрнидан турар экан. — Сўз бераман, ҳеч қачон бу иш такрорланмайди, — деди.

Сайёра ҳам ўрнидан туриб, эгни-бошини тузатди. У юраги тўлиб, хўрлиги келиб, ўзини тутолмай ҳамон йиғларди.

— Илтимос, йиғламанг! Ўзингизни қўлга олинг!

Сайёра бориб эшик кесакисини тортди. Эшик қулф, калити олиб қўйилган эди.

— Очинг, кетаман!

— Сайёра, илтимос. Ўзингизни қўлга олинг.

— Мени шарманда қилдингиз.

— Тамом, сўз бердим-ку!

— Очинг, деяпман! — Сайёра ҳамон кўзларидан қуйилиб келаётган ёшни тиёлмас, эшик кесакисидан ушлаб, куч билан ўзига тортарди.

Сайёра шу ҳолатда чиқиб кетгудай бўлса, қандай қарорга келиши номаълум эди. Алам, жаҳл устида юз берган воқеани бошқа бировга айтиб қўйиши, эртага анжуманга бормаслиги ёки сўзга чиқишдан бош тортиши, кетиб қолиши, юқорига шикоят қилиши ҳам мумкин эди. Нима бўлганда ҳам ўртада юз берган кўнгилсизликнинг мураса билан тугаши, остона ошиб ташқарига чиқишига йўл қўймаслик, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолишига эришиш зарур эди.

— Сайёра, ўтинаман. Бу аҳволда биров кўрса нима деб ўйлайди. Бироз тинчланинг. Кейин чиқасиз. Қўл теккизсам, майли, юзимга тупиринг.

— Сизга ишонмайман! Очинг!

— Мана, майли калит ўзингизда туради, — Тўхтасин Норқулович чўнтагидан калитни чиқариб, стол

четига қўйди ва: — Келинг, озгина ўтиринг! — дея
ялинганнамо Сайёра томон юрди.

— Яқинлашманг!

Сайёра шундай деди-ю, нохос ғалати қараш қилиб,
мувозанатини йўқотди. Тўхтасин Норқулович чаққон
ҳаракат билан уни тутиб қолмаганида бор бўйи билан
полга йиқилиб тушиши муқаррар эди. Ҳозиргина би-
лагидан тутгани, қучоқлаб олгани, тўшакка босганида
жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатган, бадани, сий-
наларига қўллари текканида эгнига ахлат илашгандай
ижирғанган аёл энди ҳеч нарсани сезмас, ином-их-
тиёрини топширган, бир қучоқ этдай оғушида турар-
ди. Тўхтасин Норқуловичнинг ҳуши бошидан учган,
нима қилишини билмай довдираб қолганди. Сайёрани
ўринга ётқизди. Бировлардан эшитгани бўйича, қошиқ-
ни олиб зич бўлиб қолган тишлари орасига тикди. Қўли
билан тилини тортди. Газетани олиб зўр бериб елпиш-
га тушди. Орада сочиқни совуқ сувда чайиб сиқди ва
келтириб Сайёранинг юраги устига қўйди, юзлари,
бўйинларини арта бошлади. Оғушини хаёлан тасаввур
этиб ширин хаёлларга берилган, ҳиссиётларини тугё-
нлантирган аёл шундоқ қаршисида, тўшакда ётар, ле-
кин энди унинг оппоқ, тиниқ, таранг сонлари, кафт-
ни тўлдирадиган, юмшоқ сийналари, чиройли чехра-
си Тўхтасин Норқуловичга заррача таъсир қилмас,
аксинча, унинг аъзои-бадани музга айланган, қўрқув,
ожизлик, пушаймон ич-этини беаёв кемирарди.

Нима қилсайкин? “Тез тиббий ёрдам” чақирса-чи?
Касалхонага олиб кетишса, аёл ўзига келгач, юз берган
воқеани гапириб берса. Тўхтасин Норқуловичнинг шар-
мандаси чиқмайдими? Айтмаганда ҳам, меҳмонхона маъ-
мурияти, тадбир ташкилотчилари бу аёл унинг хона-
сида нима қиларкин, юрак хуружи бежизга содир
бўлмайди, дейишмайдими? Қолган делегатлар бошқа
меҳмонхонадалиги, Сайёра унинг айтгани билан бу ерга
жойлашганлиги ошкор бўлгач, бошқа гапга ҳожат ҳам
қолмайди. Гап нимадалиги тўғрисида хулоса чиқаришга
шунинг ўзи етади. Тўхтасин Норқуловичнинг кўнглидан
нохос “Борди-ю ўлиб қолса-чи?”, деган фикр кечди-ю

бирдан сесканиб кетди. Чиндан ҳам Сайёранинг юраги бутунлай тўхтаб қолса нима бўлади? Бошига жуда кўп маломатлар ёғилиши, оиласидаги шундай ҳам омонат муносабатларига баттар дарз кетиши, душманларининг қарсак чалишлари, турли “миш-миш”лар тарқалиши, обрўси тўкилиши, ҳатто вазифасидан олиб ташланиши мумкинлиги, иш терговга ошиб, қамалиб кетмаслигига кафолат йўқлигини тасаввур этиб бутунлай абгор ҳолатга тушди. Нурободда бўлганда ҳам майли эди, ошна-оғайниларни ишга солиб, мавқеидан фойдаланиб тинчителиш, воқеага бошқача тус бериш, ҳарқалай жараёни бошқариш қўлидан келарди. Бу ер пойтахт, биров таниса, биров танимайди. Воқеа ўта қалтис, шубҳали тарзда юз берган бўлса...

Ўзича энди Сайёранинг жони узилса қандай йўл тутиши ҳақида бош қотира бошлади ва шундай баҳона “тўқиб” қўйди: Сайёра гўё бундай катта анжуманларда сўзга чиқмаганлиги, гаплари ҳаммага маъқул ва таъсирчан бўлиши, баъзи мулоҳазаларини қўшмоқчилигини айтиб, маслаҳат сўраш, фикрлашиш учун унинг хонасига кирган. Гап орасида юраги безовта қилаётганини, эртаги чиқишини ўйлаб ҳаяжонланаётганини ҳам икки-уч бор сездирган. Тўхтасин Норқуловичнинг “шифокор чақирайлик”, деган таклифига жавобан “Баъзан шундай бўлиб туради, ўтиб кетади”, дея унамаган. Кейин хонадан чиқаётиб ноҳос юраги хуруж қилиб, ҳушидан кетган, Тўхтасин Норқулович чаққонлик қилиб ушлаб қолган. Акс ҳолда гавдасининг оғирлиги билан қаттиқ зарб еб бирор ери ёрилар ёки суяк-пуюги синарди. Ўринга ётқизиб, қўлидан келгунча жонига ора киришга уринган. Шошилиб қолган. Ниҳоят, шифокор чақирган. Бўлган гап — шу.

Тўхтасин Норқулович шундай айқаш-уйқаш фикрлар гирдобида ўзини қаттиқ койир, афсусланар, Яратганга илтижо этиб, обрўсизланишдан ўзи асраши, дўст-душман олдида тилини қисик, бошини ҳам қилмаслиги, омад юз ўғирмаслигини тиларди.

— Сайёра! Сайёра! Кўзингизни очинг! Сизга нима бўлди. Эй, худо! Менга раҳминг келсин! — дея ялиниб-ёлворарди.

Кўзлари намиқиб, бўғзига нимадир тиқилганди. Ҳаёт-мамоти таҳлика остида тургандай изтироб чекарди. Ичида агар ҳаммаси яхшилик билан тугаса, бундан буён ҳеч қачон оиласига хиёнат қилмасликка, бировларнинг жуфти ҳалолига ёмон кўз билан қарамасликка, мабодо бошқа бировнинг ўзи таклиф этганда, хатти-ҳаракати билан кўнгли мойиллигини сездирганда ҳам яқинига йўламасликка онт ичарди.

Сайёра секин кўзини очди. Тўхтасин Норқуловичнинг назарида елкасидан босиб турган тоғдай оғир юк ағдарилгандай, зимистон оғуши ноҳос ёришиб кетгандай енгил тортди. Миясида “Хайрият, худо обрў берди. Илтижоларимни эшитди. Яна бир бор марҳаматини аямади. Онамни эслаганим учун эҳтимол арвоқлари қўллади”, деган фикр яшиндай “ялт” этиб ўтди.

— Сайёра! Мени адои тамом қилдингиз!

Тўхтасин Норқуловичнинг овози бўғилиб чиқди. Сайёра ўзига қадалган нигоҳлардаги изтироб, саросима, афсус, гуноҳкорона маъюслик, қиёфадаги йиғлаб юборгудай сўлгинликни кўрибми, қаттиқ ташвиш, изтироб, қўрқувга солиб қўйганини фаҳмлабми, шундай ожизона, ночор аҳволга тушиб қолганидан хижолат чекибми ёки мажоли етмаганиданми, ҳарқалай индамади. Унсиз тикилиб турди.

— Мени кечиринг! — деди Тўхтасин Норқулович ўтинч билан. У ҳамон ҳаво етмаётгандай қийналиб нафас олаётган Сайёранинг юзларини елпирди. — Бугунги ишим учун сиз кечирсангиз ҳам мен ўзимни кечиролмайман. Кўнглингизга заррача озор бермасликка, ҳеч қачон ёмон хаёлга бормасликка, туғишган акангиздай бўлиб қолишга онт ичдим.

Сайёра “очилич қолмаганмикин” деган ҳадикда кўйлагининг этагини пайпаслаб тортиб, ёқаларини ёпди ва ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Илтимос, қимирламанг! Озгина ўзингизга келинг, — дея ялинди Тўхтасин Норқулович.

У қўл олиб саломлашгани, баҳоналаб юзидан ўпгани, совға берганида қатъий эътироз билдирмагани учун Сайёрани бирга бўлишга ҳам майли йўқ эмас, деб хато хулоса чиқарган, юраги хасталигини билмаган экан. Кейинчалик ҳам Сайёра билан меҳмонхонада юз берган воқеани эслаганида ичдан зил кетарди. Бутун вужудига гўё муз теккандай совуқлик югирарди. Борли-ю ажали етиб ўлиб-нетиб қолганида ҳаёт тақдирини қайси номаълум ўзанларга буриб юборишини тахмин қилиб, ҳаммаси яхшилик билан тугаганидан, пешанасида бир неклик борлигидан ич-ичдан қувонарди. Билишича, бошқа ҳар қандай хасталик юрак касаллиги сингари хавфли эмас, ундан беш баттар хавфли бўлганда ҳам оёқда юрган одамни йиқитиши, оғриқ хуруж қилиши мумкин, лекин юрак хуружи сингари ҳеч қачон бир лаҳзада, мутлақо кутилмаганда одамни нариги дунёга олиб кетмасди. "Надежданинг ҳам мабодо юраги хасталанмаганмикин", деган жумбоқ Тўхтасин Норқуловичнинг мясига баттар ўрнашиб олди. Унинг ўзини тутиши, хатти-ҳаракатига қараганда Тўхтасин Норқуловичнинг истагига монеълик қилмас. Лекин тиббиётдан маълумки, киши нафақат қаттиқ хафа бўлганида, кўнгли озор топлганида, балки ҳаддан ортиқ қувонганида, ҳиссиётга жуда берилиб кетганида ҳам хаста юрак хуруж қилиб қолиши, инсон ҳатто ҳаётдан кўз юмиши мумкин. Кирдикори фош бўлса, Ойжамолнинг олдида ким деган одам бўлади. У ҳам ишончини бутунлай йўқотмайдими, тамомила юз ўгириб кетмайдими?! Эҳтимол Яратган "Бир марта сенинг илтижонга ишондим, қўлладим, жонингга ора кирдим, қандай хулоса чиқарган экансан, тавбангга таянганинг ростмикин", дея уни навбатдаги синовга рўпара этаётгандир. Бу гал ҳам ақл-идрок билан иш тутмаса, нафсини тиёлмаса марҳаматини дариг тугар. Москвадай шаҳри азимда бир балога йўлиқиб... Йўғ-е, худо сақласин! Эртага Надежда билан гаплашаётиб, онасининг айтганларини эслатади ва даволаш борасида ёрдами тегишини, кучли шифокор ошналари борлигини баён этади. Борди-ю юраги хаста бўлса, яқинига йўламайди... Тўхтасин Норқулович ўзича шу сингари турли тахмин, ўй-фикрлар билан уйкуга кетди.

Салонбекаси парвоз ниҳоясига етаётгани, ҳаво лайнери манзилга яқинлашиб қолганини айтди ва йўловчилардан хавфсизлик камарларини тақишни илтимос қилиб, кўнгилли қўниш истагини билдирди. Кўп утмай самолёт пастлай бошлади. Тўхтасин Норқулович иллюминатордан пастга қаради. Кўз ўнгида бир томони чексизлик бағрига сингишиб кетган мовий денгиз, соҳил узра ястанган кўркам шаҳар, сочиб ташланган гугурт қутилари каби кўп қаватли уйлар, дов-дарахтлар, кафтдаги чизиқлар янглиғ турли томонга ёйилган йўллар, чумолига ўхшаб бетартиб ҳаракатланаётган машиналар намоён бўлди. Бу манзара аввал жуда кичик, самолёт пастлаган сари эса тобора катталашиб борарди.

Самолёт ғилдираклари ерга теккач, оҳиста силкинди-ю қўниш йўлаги бўйлаб жуда катта тезликда илгарилаб кетди. Ҳаракат тобора секинлашиб, ниҳоят тўхтади. Самолётга трап қўйилиб, йўловчилар чиқишга таклиф этилдилар. Аввал Тўхтасин Норқулович, кейин эса ҳамроҳлари — Ойжамол билан Низом Қодир ўрниларидан туришди. Ойжамол Тўхтасин Норқуловичнинг билегидан тутиб олганди. Орқаларида дипломат, катта йўлхалта кўтарган Низом Қодир. Улар одамлар оқимига қўшилиб ташқарига йўналишди. Ташқаридан ҳузурбахш, салқин ва тоза ҳаво димоққа урилди.

Улар аэропортда таксига ўтиришди. Салкам бирор соат йўл юришгач, пешин чоғи сиҳатгоҳга етиб келдилар. Қабулхонага кириб, йўлланмаларни тегишли тартибда расмийлаштиришди. Маъмура аёлнинг топшириғи билан эғнига тиббиёт ҳамшираси сингари оқ халат кийган ёшгина жувон ўта хушмуомалалик билан уларни ётоқ биносига бошлаб келди. Тўхтасин Норқулович йўл-йўлаккай Ойжамолга сездирмасдан жувонга зимдан разм солиб, қадду қомати келишганлиги, чиройлигига тан берди ва бир-икки бор у билан маъноли кўз уриштириб олди. Тахминича, у келишса бўладиганлар тоифасидан эди. Хаёлидан раис орқали жувоннинг кўнглига қўл солиб кўриш, домига илинтириш чора-тадбирларини кўриш, шу ерлик таниши Иван Ивановичнинг хонадо-

нига таклиф қилиб бирга бўлиш фикри яшиндай “ярқ” этиб ўтди. Улар алоҳида-алоҳида хоналарга жойлашишди. Жувон тушлик вақти ўтаётганини айтди ва улар эгни-бошларини алмаштириб, енгил кийиниб олганларидан сўнг ошхонага бошлаб борди. Уларнинг қайси столда овқатланишларини аниқлаб, жойларини кўрсатиб ўтиришга таклиф этди ва ўта хушмуомалалик билан ёқимли иштаҳа, кўнгилли ҳордиқ тилаб қайтиб кетди.

Ошхонадан чиқишгач Низом Қодир ҳориганини, бироз дам олмоқчи эканини билдирди. Аслида унинг муддаоси Тўхтасин Норқулович билан Ойжамолни холи қолдириш эди. Тўхтасин Норқулович ҳам гарчи очиқ айтмаган, сездирмаган бўлса-да, ҳамроҳининг айнан шундай йўл тутишини истарди.

— Қандай ажойиб манзара, — деди Тўхтасин Норқулович Низом Қодир ёнларидан нари кетгач. — Қараган билан кўз тўймайди.

— Ҳавосининг тозалигини айтмайсизми! — хушнуд жилмайди Ойжамол. — Танингиз яйрайди.

— Чарчаганингиз йўқми?

— Шундай табиат оғушида чарчаш мумкинми?

— Хўп, десангиз, денгизни томоша қилсак.

— Майли, юринг!

Улар шошилмай, кори-дунёни унутганча хиёбонда сайр этиб юрган ошиқ-маъшуқлардай кўтаринки кайфиятда атрофида ҳар хил манзарали дарахтлар, бўйчан, кўм-кўк арчалар ўсган, ранго-ранг гуллар очилиб ётган йўлак бўйлаб денгиз соҳилига қараб юрдилар. Бир неча бурилишдан ўтиб, зиналардан қуйига тушишгач, рўпарада чексиз, олис уфқларга туташ мовий денгиз намоеён бўлди. Соҳилдан анча нарида денгизга тик тушган қоялар, кўкка бўй чўзган баҳайбат тоғ кўзга ташланарди. Сертуғён тўлқинлар шовиллаб қирғоққа бош ураркан, сув ҳовучдаги марварид доналари янглиғ сочилиб кетар, эпкин ювилавериб сийқаланган, намчил ва тоза тошларни думалатиб, суриб соҳилга чиқарар, яна шу тахлит ортига чекинарди. Бу ҳолат тинимсиз такрорланар ва атрофда тўлқинларнинг шовиллаши ҳук-

мрон эди. Анча нарида ярим яланғоч ҳолда чўмилаётган, чўзилиб баданларини офтобда товлаётган дам олувчилар ҳам бор эдилар. Ойжамол худди ёш боладай қувониб туфлисини ечиб қўлига олди ва бироз ичкарига юриб, кўтарилиб келаётган тўлқинларнинг оёқларини ювиб ортига қайтишидан завқланиб кузата бошлади

— Биласизми, Тўхтасин ака, нимани ўйлаяпман?

Ойжамолнинг Тўхтасин Норқуловичга қадалган нигоҳларида йўқотиб қўйган ва ахтараётган қадрдон нарсасини ноҳос топиб олган каби севинч, ёнидаги киши билан ҳеч иккиланмай дунёнинг нариги томонига ҳам бирга боришга тайёрдай чексиз меҳр, ажойиб, кутилмаган мўъжизага дуч келгандай ҳайрат уйғунлашиб кетган эди.

— Денгизнинг поёни йўқлиги, тоғларнинг юксаклиги, осмоннинг ниҳоятда баландлиги ҳақида ўйлаётган бўлсангиз керак.

— Ернинг қаттиқлигини айтмадингиз!

Ойжамол завқланиб кулди ва Тўхтасин Норқуловичнинг кафтидан тутди.

— Албатта мен ҳақимдаям, — Тўхтасин Норқулович аёлнинг кафтларини оҳиста қисиб қўйди.

— Сиз ёнимдасиз-ку! — эркаланди Ойжамол.

— Нима, ёнингизда бўлсам ўйламайсизми?

— Ҳамма нарсани сўрайверманг. Кўп билсангиз, тез қарийсиз.

Ойжамол энгашиб тошлар орасидан чақалоқнинг муштидек келадиган чиганоқни қўлига олди ва синчковлик билан айлантириб кўргач, қулоғига тутди.

— Шовиллаган овоз эшитилаяптими? — деди Тўхтасин Норқулович.

— Мўъжиза. Худди денгиз тўлқинланиб тургандай сас беради.

— Денгизнинг ҳосиласи бўлгани учун шундай, — башорат қилди Тўхтасин Норқулович.

— Табиатнинг қудратига қаранг. Ҳ-у, ана, бала-а-нд чўққилардаги қор ҳамон эрмаган, — Ойжамол қўлини чўзиб ўша томонга ишора қилди. — Ён бағрлардаги арча-

ларни айтмайсизми. Узоқдан кичкина кўринади. Ёнига борсангиз жудаям каттадир-а. Қоялар орасини ёриб чиққан бўлса керак. Бу ёғи денгиз. Худди бутунлай бошқа оламга тушиб қолгандай, одам. Қараб, нафас олиб, юриб тўймайсан, киши. Яйраб яшагинг, соҳил бўйлаб оёқ яланг бўлиб боладай югиргинг, тўлқинлар мавжида сузгинг, бор-йўқ ташвишларни унутгинг келади, — Ойжамол ҳаяжонланиб, тўлқинланиб, юраги тўлиб сўзларди.

— Ҳа, чиндан ҳам ўйлаб қараса, югур-югурлар, майда-чуйда ташвишлар, иш, режа, деб умр ўтаяпти. Очиги, шундай пайтларда ўзинг учун ҳам яшашинг кераклигини, инсонлигингни, бу ёруғ оламда борлигингни ҳис этасан, — деди Тўхтасин Норқулович гўё маърузаси тингловчиларнинг қизгин олқишига сазовор бўлган нотиқдай мамнун бош чайқаб.

— Мен аксинча, — Ойжамолнинг юзларидаги табассум ўрнини ўйчанлик эгаллади. — Бу дунёда бир заррачадек бору йўқлигимиз аҳамиятсизлигини, ҳаёт ана шу тубсиз денгиздай мангулигини, унинг оқими мана шу тош, қум, сув заррачалари сингари бизни ҳам эртами, кечми соҳилга албатта чиқариб ташлашини ўйлайман. Талабалигимда Умар Хайёмнинг янглишмасам форсий, ўзбек ва рус тилларида чиққан китоби қўлимга тушганди. Унда “Биз йўқ эдик, дунё бор эди, бизлар бўлмасак ҳам дунё бўлаверади”, деган мазмундаги бир тўртликни ўқигандим.

— Бизлар бўлмасак ҳам замон бўлғуси,

Бизлардан на ному нишон бўлғуси.

Аввал-ку йўқ эдик, етмовди халал,

Яна бўлмасак ҳам ҳамон бўлғуси, деб ёзилган эдими?

— Қойил! Ҳа, худди шу тўртлик эди.

Тўхтасин Норқулович билимдонлиги, топиб айтганига Ойжамолнинг тан берганидан мамнун ҳолда фикрини давом эттирди:

— Тўртлик эмас, рубой.

— Майли, мен учун тўртлик бўлақолсин. Муҳими, гап қайси жанрга мансублигида эмас, қандай фикр айтилганида, — деди Ойжамол жўрттага. — Мана, қаранг, шу ерга биз келмасак ҳам санаторий гавжум

эди. Биз кетсак ҳам шундай гавжумлигича қолаверади. Отам хасталикка чалиниб, уйга кириб қолганларидан сўнг “Одам юриб турганида, айниқса, амалдалик пайти ўзини емирилмасдай, абадий яшайдигандай ҳис қиларкан. Худди шу юмушни бажармасак, ҳаёт тўхтаб қоладигандай елиб-югурганмиз, тadbирлар белгилаганмиз, мажлислар қилганмиз, катта-катта режалар тузганмиз, турли чоралар кўрганмиз. Қанча-қанча ҳужжатлар кўлимиздан ўтган. “Фалончини фалон вазифага қўйганларида эплолмайди, муносиб эмас”, деган пайтларимиз бўлган. Лекин ўша фалончи барибир лавозимга тайинланган, вазифасини уддалайдими, бажаролмайдими, ўша идорага кириб-чиқиб юраверган. Осмон узилиб ерга тушган, ер ёрилиб ҳеч кимни ютиб юборган эмас. Мана, мен тўшакда ётсам ҳам идорада иш бораепти, ташкилот тарқалиб кетгани ёки ҳаёт тўхтаб қолгани йўқ. Шундай ҳам тўрт кунлик дунёда кўпинча умримизни жанжал билан ўтказганмиз, бўлмайдиган, имкониятдан ортиқ юмушларни бажаришни кўра-била туриб, лекин ўзимизни билмаганга олиб талаб қилганимиз, дилозорлигимиз, асабларимизни эгавлаганимиз, бир-биримизга чоҳ қазиб, катталарга икки букилиб, кичикларга қовоқни уйиб, савлат қилиб ўтганимиз қолди. Шу оддий ҳақиқатни англамай яшаганимга ҳайрон қоламан”, дегандилар.

— Бир томондан ўйласангиз, гапингиз ҳақ. Лекин бошқа жиҳатдан олганда, бу фикрга қўшилиб бўлмайди. Одам “барибир бир кун ўлиб кетаман, бировларнинг кўнглини оғритиб нима қиламан”, деб яшаса иш бўладими? Қаттиққўллик қилмасангиз, гапингизни ўтказмасангиз қўл остингиздаги ходимлар тугул оилада хотин, бола-чақалар ҳам айтганингизни қилмай қўяди. Ҳаммага оёқ ости бўлиб қоласиз. “Аз зарби — ҳурмат”, деб бежиз айтмаганлар. Борди-ю бировдан бажарилмаган топшириқнинг сабабини суриштириб, эшитиб ўтирсангиз камида ўнта важ-корсонини қатор қилади. Оғиз очгани қўймай сиқувга олсангиз, жазоласангиз иккинчи бор юзингизга тик боқишга журъат этолмайди. Сизга битта мисол айтай. Қайси йили Сар-

котиб қишлоқ хўжалик бўйича котибини режа бажарилишига беш фоиз қолганида суръатни туширгани учун шунақа асабийлашиб, ҳатто онасидан олиб ҳақорат қилганини ўз кўзим билан кўриб, қулоғим билан эшитганман. Важоҳати шундай ёмон эдики, котибнинг устига бостириб борганида “ҳозир юзига тарсаки тортса, ўхшатиб тепса керак”, деб ўйлагандим. Котиб оғиз очса — дўппослашдан ҳам қайтмасди. Жим туриб қутилди. Далада пахта умуман қолмаган, хом кўрак аралаш бўш чаноқларни йиғиштириб, калтак билан савалаб, эзиб толшираётган пайт эди. Бунини Саркотибнинг ўзи ҳам ҳаммадан яхши биларди. Қани энди бир банда “Ахир бу пахта эмас, чиқинди-ку, пахта тугаган-ку, йўқ ҳосилни қаердан терайлик”, дейишга журъат этолса. Тинимсиз ёмғир ёғиб турган кунларда ҳам вилоят режани бажарганча ярим фоиздан нари-берисида пахта топшириб борди. Ўшанда Саркотиб котибнинг важларини эшитиб ўтирганида, ҳақ-ноҳақ ҳукмини ўтказмаганида, зуғум қилмаганида пахта топшириш йиллик режаси барбод бўларди.

— Ҳа, ҳаётда омадинг ҳам, ўрнинг ҳам, бахтинг ҳам баъзан кимгадир боғлиқ, — деди Ойжамол. — Қаранг, Саркотиб ўшанда жаҳл устида котибининг баҳридан ўтиб юбориши ҳам ҳеч гап эмаскан.

— Котиб ҳам сўкинганида ростдан ҳам сиз айтгандай бўлиши мумкин эди. Котиб ҳойнаҳой ичида ундан ҳам юз чандон ошириб ҳақоратлагандир. Лекин чурқ этмай ўтирди. Билганини ичига ютди. Тилини тийгани учун жойида қолди. Нима, сўккани билан бир ери сўкилиб қолдими. Бекор оғиз — уники, айтди-да. Демак, қаранг ҳаммаси кўпроқ одамнинг ўзига боғлиқ.

— Бу фикрингиз эҳтимол лавозимдаги одамларга нисбатан тўғридир. Лекин ҳар жиҳатдан унга қўшилолмаман, — Ойжамол қўлидаги чиганоқни сувга ботириб олди ва татиниб кўрган бўлди. Сўнгра афтини хиёл буриштириб тупуриб ташлади. Нима демоқчилигини эшитмоқчи бўлиб ўзига тикилиб турган Тўхтасин Норқуловичга юзланиб сўзида давом этди. — Оилани олайлик. Бахтли бўлиш учун сиз ҳарчанд ҳаракат қилсангиз ҳам турмуш ўрто-

гингизда бунга хоҳиш бўлмаса, қайнана-қайната тирноқ остидан кир қидириб, заҳрини сочиш, жанжал чиқариш пайида юрса, қандай бахтли бўлиш мумкин. Тотли ҳаёт кечиришга аҳд қилган, оғзи тикилган келин ҳам бир чидайди, икки чидайди, ўн чидайди. Охир ёрилади. Охир бир кун жанжал чиқади. Ёки ишхонани олинг. Жамоадаги ўрнингиз, қадр-қиммат топишингиз ҳам асосан раҳбарнинг сизга муносабатига боғлиқ.

— Мени назарда тутаяпсизми? — деди Тўхтасин Норкулович Ойжамолнинг гапини бўлиб.

— Йўқ, нега? Умуман айтаяпманда!

— Нима, Ойжамол, бугун фақат менга тескари гапиришга аҳд қилганмисиз?

— Хафа бўлдингизми?! — Ойжамол бирдан ҳаддидан ошаётганини англади. Кўлидаги чиганоқни денгиз томон отиб юборди ва нигоҳларида эътироз, ранжиш ифодаси акс этиб турган Тўхтасин Норкуловичнинг елкасидан кучоқлаб ўзига тортди. Юзларига юзларини суйкаб, ўпди. — Бошқасини билмайману менинг бахтим сизга боғлиқ. Фақат сизга. Агар сиз бўлмаганингизда ёки хоҳламаганингизда бу жойларга келармидим?!

Аёлнинг ожизона эркаланиб айтган гаплари, унга мутеълигига иқдорлиги, беғубор, самимий нигоҳлари, меҳр тафти Тўхтасин Норкуловичдаги жиддийликдан бир зумда асар ҳам қолдирмади.

— Уйингиздагилар билан тескари гапиравериб ҳамма билан айтишадиган бўлиб қолгансиз, — дея у ҳам Ойжамолни бағрига босиб, кафти билан елкаларини сийпалади.

Ойжамол Тўхтасин Норкуловичнинг фикрини маъқуллабми ёки атайдан кўнгли учунми:

— Тўғри айтасиз, — деди маъюс тортиб. Кейин кафтини қўллари орасига олиб секингина лабларига келтирди. — Энди ҳеч қачон тортишмайман. Сўз бераман!

Улар денгиз бўйида сайр қилишгач гўё афсонавий беҳишт боғларида кезгандай ниҳоятда кўтаринки кайфиятда ётоқ хонага қайтишди ва тўртинчи қаватга кўтарилиб, Ойжамолнинг хонасига киришди. Бир муддат хона ўртасида бир-бирларига унсиз тикилганча тек

туришди. Тўхтасин Норқулович Ойжамолни қучиб, бағ-
рига босди. Аёл ҳам қўлларини оҳиста унинг белидан ўтка-
зиб елкасига бошини қўйди. Юзларига теккан эҳтиросли,
қайноқ нафасдан ҳиссиётлар жумбушга кела бошлади...

Ташқарида, хона деразасидан мовий денгиз яққол
кўриниб турар, сермавж тўлқинлар кўпикланиб, қирғ-
оқдаги қоя-тошларга бош уриб парчаланар, қуёш нури-
да тилла тангачалар янглиғ сочилиб кетар, кейин яна
ортига қайтар, ҳаёт ўз мангу оқимида давом этарди.

* * *

Тўхтасин Норқуловичнинг бу ерда учратган ўзбеки-
стонлик биринчи кишиси ўзи билан бир қаватда тура-
диган ориқ, новча, ўрта ёшлардаги йигит — Раҳмон
Ботирий бўлди. У ёзувчи экан, республика газетасида
ишларкан. Бу тоифа кишиларга айниқса Биринчи ко-
тиб жуда эътиборли эди. Иззат-ҳурматини жойига қўяр-
ди. Тўхтасин Норқулович вилоятга келган айрим ёзув-
чиларга унинг топшириғи билан ҳамроҳлик қилган,
сухбатлашганди. “Ҳамма меҳнат қилади, — дея уқти-
рарди Саркотиб шундай пайтларда. — Лекин қалам аҳли
ишимизни элга ёяди. Номимизни танитади. Истаса,
яхшилаб кўкларга кўтаради. Мақтаб, мартабамизни оши-
ради. Истаса, камчилигимизни топиб қилган-қилмага-
нимизни йўққа чиқаради. Кейин Марказқўмдан олади-
ганимизни оламиз. Қалам аҳлида биз тўғримизда фа-
қат яхши таассурот қолдириш керак, — овозини бир
парда кўтариб қўшиб қўярди. — Уқдинларми! Агар би-
рор ножўя гап чиқса, мендан ўпкалаб юрманг!” Бу таҳ-
дидлардан кейин Тўхтасин Норқуловичга тинчлик қай-
да, дейсиз! Меҳмоннинг кўнглини топиш пайига ту-
шарди. Зиёфат ташкил эттирарди. Йўлини қилиб,
совға-саломлар уюштирарди. Марказий нашрлардан би-
рор шикоятни текшириш ёки таҳририят топшириғига
биноан атайин танқид қилиш ниятида келган мухбир-
лар ҳам кўпинча фикрларидан қайтишар, ими-жими-
да кетишар, баъзан ҳатто очерк ёки каттароқ ижобий
материал ёзиб чиқаришарди.

Шунинг учун ҳам Тўхтасин Норқулович ёзувчи Ботирий билан танишганидан мамнун эди. “Ошна тути-ниб олишим керак, — ўйларди у. — Кейин вилоятга таклиф этаман. Боради. “Ёзувчи ўртоғимиз келибди-лар”, деб Саркотибга олиб кираман. Одамгарчилик қиламан. Мақтов мақола-пақола ёздираман. Саркотиб-нинг олдида ҳурматим ошади...” Раҳмон Ботирийнинг шу пайтгача Нурободга йўли тушмагани, келгусида у ерга бориш ниятида экани айтилиб берилди. Улар икки-уч кундаёқ қадрдонлашиб кетдилар. Раҳмон Ботирий очиқ кўнгли, камтарин ва мулоҳазали йигит экан. Дастхат ёзиб эсдаликка битта китобидан ҳам берди.

— Ҳозир Ўзбекистонда ёзнинг айтилиб қиздирадиган вақти-да, Тўхтасин ака, — деб қолди бир куни Раҳмон Ботирий сайр этиб юрганларида. — Бундай соя-салқинни яланг оёқ юриб ахтарсангиз ҳам тополмайсиз.

— Қиздирадиган деманг, домла. Нақ алангада ёндирадиган вақти, — бир поғона ошириб маъқуллади Тўхтасин Норқулович. — Қумга туҳум кўмсангиз бемалол пишади.

— Йўғ-е! — Раҳмон Ботирий унчалик ишонқирамади.

— Рост, ўзим шахсан синаб кўрганман! — деди Тўхтасин Норқулович жиддий оҳангда.

— Ҳа, шундай куннинг тилида юрган халқимизни айтмайсизми?! Ўзиям пахта етиштиришдай оғир машаққат дунёда бўлмаса керак.

— Раҳбарларга ундан кам тутманг, домла. Ўзимиз ҳам пахта, деб асабларни эғовлаб, соч-соқолни оқартираяпмиз.

— Ҳар ҳолда раҳбарнинг йўриғи бошқа, — Ботирий чўнтагидан сигарета чиқариб тутатди. — Кабинетда ўтиради, жилла қуриса машинада дала айланиб чиқади. Буюради. Талаб қилади. Лекин бевосита ишни бажарадиган, қишнинг қаҳратони-ю ёзнинг саратони демай меҳнат қиладиган, ҳосилни яратадиган деҳқон-да. Деҳқонга қийин.

Тўхтасин Норқулович сингари раҳбарларга ҳам Ботирий айтганчалик осон эмасди. Ҳар йили шу: у қишлоқ хўжалигида долзарб пайтларда албатта бирор ту-

манга вилоятдан вакил қилиб юбориларди. Зиммасига тумандаги аҳвол учун Саркотиб олдида шахсан жавоб бериш масъулияти юклатиларди. Экиш, ғўзани парваришлаш даврида, ҳарқалай силлиқроқ қутилиши мумкин. Лекин йиғим-терим мавсумидаги вакилликдан юрак сиқилиб, жони нақ халқумига келарди. На уйингда, на ейиш-ичишинг ва на юриш-туришингда ҳаловат бор. Ҳосил қай даражада етилган-етилмагани, об-ҳаво қандай келгани билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Фалон байрамгача албатта режа бажарилиши керак. Шунга мўлжаллаб аввалдан график тузилади. Кунлик терилган пахта ҳажми юқоридан берилган ана шу графикка мос келса, бахтинг. Акс ҳолда, бутун маш-маша шундан кейин бошланади. Қандай бўлмасин графикка чиқиш, ҳатто ундан илгарилаб кетиш қатъий талаб этилади. Гап ҳатто “қаердан бўлмасин пахта топинг, ёки ишдан кетинг, партия билетини топширинг”гача бориб етиши мумкин. Нафсониятга тигдай ботадиган таҳқиромуз, ҳатто зиёли одам тилга олишга ийманадиган ҳақоратли сўзлар бемалол, оғиз тўлдириб, баралла айтиладиган, асаббузилишлар, даҳанаки “жанг”лар авжига минган бу паллада кун бўйи теримдан толиққан колхозчилар уйларида дунёбехабар, тинчгина ҳордиқ чиқариб ухлаётган бўладилар. Юқоридан графикка чиқиш, кунлик режани пасайтирмаслик, қандай бўлмасин пахта топиш талаби қатъий ва кескин қўйилгач, ниҳоят ўртага пул аралашади. Ярим тунда хўжалик раиси ҳар килограмми эвазига фалон сўмдан пул келтириб қабул қилиш масканидагилардан пахта солиб олади. Улар “фалон хўжалик фалон тонна пахта топширди” қабилида ҳужжат, тегишли идорага эса маълумот беришади. Шу тариқа раҳбарларнинг талаби бажарилиб, елкадан тоғ ағдарилгандай енгил нафас олиб уйга қайтилади. Эртага яна бундан ҳам беш багтар “машмаша”лар кутади. Далаларда ҳосил камаявергани, терим суръати пасаявергани сари зуғум, таҳдид, талаб кучаяверади. Қани, “Ахир терилаверганидан сўнг далада пахта камаяди-да, йўқ ҳосилни қаердан олайлик”, деб кўринг-чи! Юқори раҳ-

барларнинг раъйига қарши бориш тирик туриб ўзига мазор қазिश, кафан бичишдай гап. Режа ортиғи билан бажарилиб, мавсум тугагунча, қор ёки ёмғир ёғиб ғўза-поядан бошқа ҳеч вақоси қолмаган далаларга кириш имкони қолмагунча аҳвол шу. Кунларинг юрак ҳовучлаб, кўрқув билан кечади. “Пахтанинг ўзи оқу меҳнати қора”, деганлари бежиз эмасда. Ҳарқалай кабинетда тинчгина мақола тайёрлаб, соя-салқинда китоб ёзиб юрган Раҳмон Ботирий бу гапларни қаердан билсин. Бу гапларни бевосита қишлоқ хўжалигига аралаш, бевосита режа бажарилиши, тизимдаги аҳволга жавобгар кишиларгина тушунишади. Тўхтасин Норқуловичнинг хаёлидан бир зумда шу мулоҳазалар кечса-да, ортиқча гапириб ўтирмади.

— Ҳар ҳолда режани деҳқондан эмас, раҳбардан сўрайдилар, — деб қўяқолди.

— Ёзганларингизга катта пул берса керак? — сўради Низом Қодир даб-дурустдан суҳбат мавзусини ўзгартириб.

— Ҳажми, жанри, ёзувчининг даражасига қараб, — деди Ботирий.

— Ёзувчининг ҳам даражаси бўладими? — Низом Қодир таажжубланиб Ботирийга кўзларини тикди.

— Халқ ёзувчиси ёки шоири билан ҳаваскор ёки эндигина танила бошлаган ижодкорга бир хил қалам ҳақи тўланмайди-ку. Ҳар хил мукофотлар лауреатлари бор.

— Бу соҳанинг ҳам китлари, наҳанглари, майда балиқлари, чавоқчалари бор. Низомбек, — кулги аралаш гап қўшди Тўхтасин Норқулович. У ўтган йили вилоятга ташриф буюрган бир ёзувчининг маст бўлиб айтган гапларини ўзининг фикридай баён этаётган эди. — Китоб ёзишингиз бир азоб бўлса, уни нашриётга маъқуллаштириш, бостириш минг азоб. Китларга ем бўлиб кетиш ёки бир умр қоғоз қоралаб, соч-соқолни оқартириб чавоқлигича қолиб кетиш мумкин. Шундай эмасми, домла, — дея ёзувчи ҳамроҳига юзланди.

— Ҳа, ҳамма соҳанинг ҳам сиртдан кўринмайдиган, қоғозда ёзилмайдиган қонун-қоидалари, тартиб-

лари, ўйинчилари, ўйинлари бор, — маъқуллади Ботирий. У Тўхтасин Норқуловичнинг гапларини тинглаб, ҳаётнинг кўпчилик илғамайдиган томонларини кўра олиши, мушоҳадаларига ичида тан берган эди. — Кўпинча авом халқ саҳна ортини эмас, саҳнада кўз ўнгиди содир бўлаётган воқеаларни кўриб туради.

— Мен ёзувчиларнинг ҳаммаси авлиёсифат илоҳий одамлар бўлади, деб ўйлардим, — гап оҳангидан Низом Қодирнинг ҳазиллашаётганини ҳам, жиддий айтаётганини ҳам билиб бўлмасди.

— Гадонинг душмани гадо бўлади, деган гап бежиз айтилмаган, Низом ака. — Навоийдай улуг шоирни кўролмайдиганлар Астрабодга сургун қилдирганлари, Ҳусайн Бойқаро билан ораларига ихтилоф солиб, заҳар берганларини мактабда ўқигансиз. Чуқурроқ кириб борсангиз, ҳамма замонларда ҳам ҳар қандай истеъдодли, омади юришган одамнинг заволини кутадиган, ланадан тош отадиган, йўлига чоҳ қазадиганлар албатта топилади, — деди Ботирий маъюс тортиб.

— Мансаб талашадиганлар орасида ҳам бундан бешбаттар ласткашликдан қайтмайдиганлар истаганча топилади, — деди Тўхтасин Норқулович.

Орага сукунат чўкди.

— Ҳалиги, Тўхтасин акага берган китобингизга қанча олгансиз? — деди Низом Қодир бироз юрганларидан сўнг.

— Икки мингдан зиёдроқ.

— Чоп эттириш учун ҳам икки-уч минг кетган бўлса керак?

— Нега энди? Нашриётга маъқул тушса чиқарадида.

— Бизда Ниҳолий деган шоир бор. Китоб чиқараман, деб бир оёғи нуқул Тошкентда. Нуқул совга-салом ташиб, зиёфат бериб қайтади. Деярли ҳар йили баҳорда нашриётда ишлайдиган икки-учта шоир меҳмонга келишади. Мениям чақиради. Ҳурматларини жойига қўямиз. Чўлга баррачахўрликка олиб чиқамиз. Мен ҳамма шундай қилса керак, деб ўйлардим.

— Ота-боболаримиз “Ё зўринг, ё заринг бўлсин”, деб бежизга айтмаган, — куйиниб гапира кетди Боти-

рий. — Тўғри, Ниҳолийдай иқтидори, яхши асар ёзишга қурби етмайдиган, адабиётга адашиб кириб қолганлар зари билан иш битиришади. Унақаларни кўришга кўзим йўқ. Афсуски, орамизда ижоднинг оддий мезонларига ҳам тўғри келмайдиган нарсаларни яхши асарлар тарзида ўқувчига тақдим этаётган ҳамкасбларимиз, улардан фазилат кашф этаётган танқидчиларимиз ҳам бор. Ўша, сиз айтаётган Ниҳолийни ўқиган бўлсангиз “Ёшлик” журналида шунақа боплаб пўстагини қоқишдики, очиқ-ойдин “Қўлингга қалам олма, ёзма”, дейиши қолган, холос.

— Яна ўзингизга олманг. Ҳар ким ўз қаричи билан ўлчайди. Низом Қодир ҳисобчиликдан чиққан раис-да. Ҳамма нарсани фақат даромаду буромад томонини ҳисобга олиб ўрганган, — деди Тўхтасин Ноқулович Низом Қодирнинг гаплари суҳбатдошининг нафсониятига қаттиқ тегиши мумкинлигини ўйлаб. — Сизнинг китобингиз гоят таъсирли ёзилган. Ҳақиқат, ҳаётни ёзибсиз. Тушунган — тушунади. Масалан, мен қобилиятингизга тан бердим.

Бу мулоҳазаларда сохталик, муболаға йўқ эди. Чиндан ҳам китобни Тўхтасин Норқулович аввал бир жиҳати бекорчиликдан, яна бир жиҳати янги танишган, фикрича “оёғда зўрга юрган, қилтириқ” ёзувчининг иқтидори қай даражада эканлиги, тафаккур дунёсини, яқин олишга арзиш-арзимаслигини билиш учун шунчаки кўз югуртирмоқчи эди. Лекин ўзи сезмаган ҳолда воқеалар гирдобига тушиб қолди. Уни ўқиб тугатгунча қўлидан қўймади. Воқеалар қаттиқ таъсир этиб, ҳатто ўксинган бола каби кўзларига ёш келди. Вужудида ўзи аллақачонлар унутиб қўйган пурли ҳистуйғулар қайтадан эпкинлангандай туюлди. Оёқда зўрга юрган, аниқроқ бир тарсаки туширсангиз йиқилиб тушадиган одамдан шунча гап чиққанига лол қолди.

— Менга берган китобингизни қанча вақтда ёзгансиз? — дея суҳбатни давом эттирди Тўхтасин Норқулович.

— Уч йилдан кўпроқ, — деди Ботирий бироз мулоҳаза юритгач.

— Уч йилдан кўпроқ? — беихтиёр такрорлади Тўхтасин Норқулович.

— Уч йил фақат шу билан эмасда, — самимий жилмайди Ботирий. — Дам олиш кунлари, ишдан бўш пайтларда, асосан ёзги таътилда ишлаганман.

— Қайта-қайта кўчирган бўлсангиз керак?

— Албатта. Қўлёзма қайта ишланади, устидан қанча таҳрир қилинади.

— Хафа бўлманг, домла. Буни сўрашимнинг боиси бор, — дея мақсадга ўтди Тўхтасин Норқулович. У суҳбатдошининг назарида тўғрисиўз, ҳақиқатни очиқ тан олиб, рўй-рост айта оладиган, ҳаётдаги адолатсизликлардан куйинадиган ва виждони қийналадиган одам сифатида таассурот қолдириш ниятида эди. — Очиғини айтсам, сизга ҳавасим келади. Сиз учун менимча, китоб ёзиб олган икки минг сўмдан кўпроқ қалам ҳақи дунёдай туюлса керак. Уч-тўрт йил кўз нурингизни тўкиб, ҳузур-ҳаловатингиздан кечиб, асабларингизни эғовлаб, мияннгизни қотириб ёзган китобингиз эвазига олган икки минг сўмдан беҳисоб хазина топгандан кўра кўпроқ қувониб юрасиз. Лекин бировлар қирқ-эллик минг топиб, уни сиз олган икки-уч минг сўмчалик қадрламайди. Биласизми, кимнингдир бир оғиз гапи ёки битта ишораси билан эллик минг ҳатто беш сўмдай қадр топмай бир чўнтакдан бошқа чўнтакка ўтиб кетади. Гап орамизда қолсину ҳеч қаерда ҳисобга киритилмаган, даромади кимларнингдир чўнтакларига келиб тушадиган катта-катта боғу чорбоғлар, сабзавоту полиззорлар бор.

— Ким ҳалол меҳнат қилиб топган 40–50 минг сўмини бировга берарди? Эвазига берган ҳам, олган ҳам қандайдир мумкин бўлмаган ишларни битиради-да. Тагида ҳар икки томоннинг катта манфаатлари, қингир мақсадлари ётади. Кўрдингизми? Ҳали айтганимдай нафақат адабиётда, балки бошқа соҳаларда ҳам кучи етмаганлар зарини ишга солишади, — Ботирийнинг кўзлари чақнаб, мамнун жилмайди. Чўнтагидан яна сигарета чиқариб тутатиш асносида гапида давом этди. — Аслида биров ҳаёт мазмунини ижод қилиш,

бирова пешана тери тўкиб ҳалол кун кечириш, биров ортидан яхши ном қолдириш, биров имкон қадар юқорироқ мансабга эришиш, биров иморат қуриш, деб билади. Хуллас, ҳар кимнинг ўз нуқтаи назари, олдинга қўйган мақсади бор. Унга эришганда дил-дилдан қувонади, барча азоб-уқубат, чарчоқни унутади, тани ҳам роҳат туяди. Фақат мол-дунё тўплашга ҳирс қўйганлар мол-дунёси кўпайгани сари нафси ҳам баттар катталашиб бораверади. Кулқудими очилган ҳовуздек ҳаром даромад ҳарчанд кирса ҳам барибир кўзи тўймайди, кўнгли тўлмайди. Уйларида узоқ кетолмайдилар, бир ерга бориб хотиржам, эркин ўтиролмайдилар, тинч ухлолмайдилар. Кунлари ҳар хил шубҳа, хавотир, таҳликада кечади. Биласизми, бундайлар биргина пулнинг эмас, бошқа энг муқаддас туйғуларнинг ҳам қадрига етолмай яшайдилар. Виждон, ҳалоллик, оқибат, диёнат унутилади. Оддий бир инсончалик юракдан кулиб, юракдан қувонолмайдилар.

— Ўзингиз суҳбати ширин, зўр йигит экансизу, лекин шу ишингизга йўқман, — деди Тўхтасин Норқулович мутлақо кутилмаганда.

— Қайси ишимга? — ҳайрон бўлиб тикилди Ботирий.

— Чекишингизни айтаяпман.

— Ўрганиб қолганмизда, Тўхтасин ака.

— Мен бу фикрга қўшилмайман. Ташлаш иродага боғлиқ. Ўзим ҳам бир пайтлар ашаддий чекувчи эдим, — деди ёлғондан. Ўйлаб кўрсам, ҳам соғлиқка, ҳам чўнтакка зиён. Шартта ташлаб юбордим. Соғлиқни асраш керак. Гапимга кирсангиз сиз ҳам ташлаб юборинг. Тўхтасин ака айтгандилар, деб эслаб юрасиз, — Тўхтасин Норқулович ҳамроҳининг жавобини кутиб жим қолди. Йўл четидаги дарахт япроғини узди ва бандидан тутиб бармоқлари орасида айлантирди. Анча жим юрганларидан сўнг Ботирийдан — Эртага планингиз қандай, — деб сўради.

— Хомаки қўлёзмаларим устида ишляпман, — деди Ботирий.

— Бу гапларни қўйинг, домла! — деди Тўхтасин Норқулович. — Бу ерга дам олгани келгансиз. Иш бўлса

қочиб кетмас. Ўша ишингизни Тошкентда ҳам қилаверасиз. Лекин бундай манзара, об-ҳавони тополмайсиз. Мириқиб қолиш керак. Эртага гап бор. Қадрдон укалар кўргани келишган. Қўлбола ош қилиб, бир яйраб ўтирайлик.

— Яхшироқ танишиб олайлик, — гапга аралашди раис.

Тўхтасин Норқуловичнинг Ботирийни зиёфатга таклиф этишдан муддаоси, бир туз тотган жойга қирқ кун салом бер, деган ақидага биноан у билан кўнгилхушлик қилиш, эсидан чиқмайдиган таассурот қолдириш, яқинлашиб олиш бўлса, яна бир жиҳати, ўзининг ким эканлиги, қандай давраларда ўтириб-туриши, шунчаки, хашаки одамлар тоифасидан эмаслигини кўрсатиб қўйиш эди.

Улар таксидан тушгач, Тўхтасин Норқулович тева-рак-атрофга синчиклаб кўз югуртирди ва ҳамроҳини кўчанинг нариги томонига бошлаб ўтди. Яшил дарвоза олдида тўхтаб кўнғироқ тугмасини босди. Зум ўтмай уларнинг истиқболига барваста, семиз, ёши элликларга бориб қолган киши чиқди ва мулозамат кўрсатиб ичкарига бошлади. Бу одамни Ботирий Тўхтасин Норқулович билан юрганини кўрганди. “Дам олувчилардан бўлса керак”, деб ўйлаганди. Раис ҳам шу ерда, шланг тутиб ҳовлига сув сепаетган экан.

Ҳовли саҳни анча кенг эди. Азим дарахт остига стол қўйилиб, ўтириш учун жой ҳозирланганди.

— Қандай, ҳаммаси жойидами? — сўради Тўхтасин Норқулович ҳалиги кишидан.

— Жойида. Сизларга кўз тутиб ўтиргандик, — у қўлини кўксига қўйиб тилла тишларини кўрсатиб илжайди. — Тўрабекнинг ўзлари ош дамлаяптилар.

Ҳаял ўтмай, ошхона томондан миқти, семиз, думалоқ, юзлари анордай қип-қизил киши югуриб келди ва қулочини кенг ёзиб Тўхтасин Норқулович билан қучоқлашиб кўришди.

— Дам олиш жуда ёқибди, — деди хушнуд қиёфада. — Ҳай-ҳай, кўз тегмасин. Худди ўн саккиз яшар йигитча-

дай бўлибсиз, — кейин орқароқда турган Ботирийга қўл узатди. — Келинг меҳмон, ҳуш кўрдик.

— Бу киши ёзувчи, Ботирий. Яқин дўстимиз. Бирга дам олаяпмиз, — деди Тўхтасин Норқулович ўтирганларидан сўнг.

— Э-э. Шундайми? Жуда яхши. Раис ҳам айтиб турувдилар. Яхшидан шарофат деганлари шу-да. Тўхтасин Норқулович туфайли битта дўстимиз кўпаядиган бўлди, — деди дарвозани очган киши мамнуният билан.

— Ёзувчиларга ҳурматимиз жуда баланд, — деди бошқа мезбон. — Лекин анавинақа ёзувчиларни худо яқин йўлатмасин.

— Бу киши Тўрабек Муҳсинуп, Нурободнинг асл йигитларидан, “Авто-салон” директори, қадрдон, оқибатли укамиз. Мошина-пошина олмоқчи бўлсангаз шу киши билан алоқани қуюқ қиласиз.

— Раҳмат, Тўхтасин ака! — Муҳсинов икки қўлини кўксига қўйиб бироз қоматини кўтарди ва Ботирийга юзланди.—Тўхтасин Норқуловичнинг сояи-давлатлари-да юрибмиз.

— Буёқ Райим Темирович, трестга бошқарувчи, — Ботирийга эшик олдида кутиб олган мезбонни таништирди Тўхтасин Норқулович. — Меҳр-оқибатли инсон. Акамиз. Устозимиз, десам ҳам бўлади. Биринчи шу кишининг қўлларида иш бошлаганмиз, кўп нарсаларни ўрганганмиз. Жуда кўп яхшиликлари ўтган. Икковлари биздан бир хабар олай, деб келишибди.

— Шунча жойдан-а? — ажабланиб сўради Ботирий.

— Кўнгил яқин бўлса, йўл писанд эмас, — деди трест бошқарувчиси. — Энди танишганимиз учун озгина-озгина олмасак, ҳисоб эмас.

Бу таклиф Тўхтасин Норқуловичга ҳам маъқул тушди. “Устознинг гаплари— қонун. Пожалуста”, деди у. Муҳсинов коньяк шишасини очиб қадаҳларни тўлдирди ва та-возе билан узатиб чиқди:

— Норқулуп акамизнинг яхши дам олаётганлари, Ботирий акамиз билан таништирганлари учун.

Ҳамма ичди.

Муҳсинов “Райимбек ака, ўзингиз акаларга хизмат қилиб турасизда, мен ошдан хабар олай”, деб ҳовли юқорисига йўналди.

— Тўрабек оқибатли инсон, — такрорлади Тўхтасин Норқулович мамнун қиёфада муҳсиновнинг ортидан ишора қилиб. — Ўзимизни кадр. Оёғини осмондан қилиб силкитсангиз ҳам оғзидан бирор гап чиқмайди. — Кейин зум ўтмай қайтиб келиб олмани арчишга тутинган Низом Қодирдан сўради. — Ван Ванич кўринмайди?

— Комиссияси бор экан. Жуда строгий, бормасам иложим йўқ, деб ишга кетди. Кечроқ келади.

Тўхтасин Норқуловичнинг Низом Қодирдан хонадон соҳиби қаердалигини сўраб-суриштириши шунчаки, бошқаларнинг кўзи учун, унинг бугун уйига келмаслиги ўзаро келишиб қўйилган эди.

— Аслида Иван Иванович, шу уйнинг эгаси. Биз Ван Ванич деймиз. — Ботирийга юзланиб тушунтирди Тўхтасин Норқулович. — Ўн-ўн беш йиллик оғайнимиз. Укаларга айтиб қўйганман, посылка-мосилка қилиб туради. Келсак, уйини бериб қўяди. Бемалол ўтиришга шундай жой яхшида. Бегона кўздан холи. Санаторийда ким билди дейсиз, ҳар хил одам. Дўст бор, душман бор. Фалончининг орқасидан фалончилар келибди, деган гапларни юқоридагиларга етказишлари мумкин.

— Ўн бир ой кеча-ю кундуз тиним билмай меҳнат қилгандан кейин бир ой яйраб дам олиш ҳам керакда, — деди қадаҳларга яна коньяк қуйишга тутинган Райим Темирович ва ошхона томонга қараб овоз берди. — “Жиз-пиз”, салат-палат келтиринг, раис!

— Мана, ҳамма нарса бор-ку, — Ботирий стол четидаги сигарета қутисидан бир дона сигарета олиб гурт чақди.

Зум ўтмай “Авто-салон” директори қўлида қовирилган гўшт тўла иккита товоқ кўтариб келди. Ортидан раис келтирган ликобчаларга помидор билан бодринг кесиб қўйилди.

— Ошдан олдин бир жуфт, бир жуфт олайлик, — “Авто-салон” директори қадаҳларни аввал Тўхтасин Норқуловичга, кейин Ботирийга узатди.

- Бизга кўп бўлмайди, кейинроқ, — деди Ботирий.
- Бугун бўлмайди, деган гапни қўйинг.
- Бир яйраб ўтирайлик, домла.
- Энди қўлимизни қайтарманг, ака!

Ботирий ёнидагиларнинг раъйига қарши боролмади. Қадаҳни олди.

— Сизнинг соғлигингиз, ижодингизнинг янада гуллаб-яшнаши, катта-катта унвонларга сазовор бўлишингиз учун, — деди Тўхтасин Норқулович Ботирийга қараб.

— Раҳмат! Ниятингиз ўзингизга ҳамроҳ бўлсин!

— Танишганимиз, Нурободга боришингиз учун, — қўшимча қилди трест бошқарувчиси.

Қадаҳлар бўшатилиб, даврага анча жон кирди. Навбатдаги қадаҳлар Райим Темировичнинг таклифига биноан ҳеч қандай гап-сўзсиз, шундай олис, гўзал шаҳарда учрашиб турилганлиги учун кўтарилди. Дастурхонга яна ҳар хил егуликлар тортилди. Суҳбат қовишиб, Ботирий билан бошқалар ўртасидаги бегоналикдан асар ҳам қолмади.

— Тўхтасин ака, давра учун битта ният айтинг! — деди дўстларининг Тўхтасин Норқуловичга нисбатан ҳурмат-эътибори баландлигига тан берган Ботирий.

— Сиздан, Сиз — меҳмонсиз.

— Ҳаммамиз ҳам меҳмонмиз, — қатъий эътироз билдирди Ботирий. — Сиз турган жойда биз гапирсак, одобдан бўлмайди.

— Унда устоздан эшитсак, — деди Тўхтасин Норқулович Райим Темировичга юзланиб. — Қани, устоз, айтинг.

— Биринчи тост сиздан.

— Ҳам устоз, ҳам ёш жиҳатдан каттасиз.

— Сиз лавозим жиҳатидан катта.

— Бу ерда дўстлар давраси. Лавозим йўқ. Лавозим идорада.

— Йўқ, илтимос, одамни хижолатга қўйманг! — қатъий эътироз билдирди Райим Темирович. — Сизга бағишладим.

Бошқалар ҳам шу таклифга қўшилишди.

— Раҳмат! — деди Тўхтасин Норқулович қўлига қадаҳни олиб ва бироз мулоҳазалаб гап бошлади. — Аввало, домла, — Ботирийга юзланди. — Танишганимиз, сўзимизни ерда қолдирмай келганлигингиз учун катта раҳмат! Дўстларимиз билан танишдингиз. Ўйлайманки, “Бир кўрган таниш, икки кўрган қариндош”, деганларидай ҳали яқинлашиб кетамиз. Мен шахсан, битта укам кўпайди, деб ҳисоблайман.

— Укангизман, Тўхтасин ака! — қўлини кўксига қўйиб маъқуллади Ботирий.

— Инсон қатъий мақсад қўйиб интилса мол-давлат топиши, амалга чиқиши мумкин. Лекин битта нарсани — кўнгилни олиб бўлмайди. Гапи гапига қовушмай судлашиб, пичоққашлик қилган, ўрталарида атиги битта девор бўла туриб бир-бириникига бориб-келмайдиган, бир-бирини отишга ўқ тополмайдиган ота-ўғилларни, ака-укаларни кўрганмиз, эшитганмиз. Бунинг асосий сабаби: ўртада меҳр-оқибат, оддий инсоний андиша йўқлигида, ҳар ким ўз ўрнини билмаслигида. Меҳр-оқибат етти ёт кишиларни яқинлаштиради, кўнгил ришталарини боғлайди. Мана, бу дўстларимиз, — Тўхтасин Норқулович Муҳсинов билан Темировга ишора қилди. — Меҳр-оқибат туфайли шунча жойдаги, шунча узоқ йўл босиб келганлар. Келинглار, ўртамиздаги меҳр-оқибатга ҳеч қачон дарз кетмасин. Ана шу туйғунинг тонгдай мусаффолиги, қордай покизалиги, нондай азизлиги, жондай ширинлиги, орамиздан йўқолмаслиги ва борлиги учун ичайлик.

Бу фикрлар бироз кайфи ошган Ботирийни ҳаяжонлантириб юборди.

— Тўхтасин ака, олтиннинг нега қадри баландлиги ҳақида ҳеч ўйлаганмисиз, — деди қўлидаги қадаҳни чўқиштириш асносида. — Олтин ҳар қандай шароитда тупроққа, балчиққа қоришиб кетса ҳам ўзгармайди. Олтинлигича қолаверади. Менимча, сиз айтаётган меҳр-оқибатли инсонлар ҳам шундай, ҳарчанд бойлик, мартаба, мансабга эга бўлмасин, аслигича қолаверади. Келинг, асл инсонлар учун ичайлик. Сиздай донишманд инсон билан танишганимдан, укангиз ўрнида кўрганингиздан беҳад хурсандман.

Даврадагиларнинг меҳрлари ошиб, илтифот кўрса-тиб дастурхондаги неъматлардан бир-бирларига газ-гига тутишди.

Кўп ўтмай учта катта лаганда ош келтирилди.

— Қани, Тўрабек биттадан қуйинг, ошнинг тагида қолиб кетсин, — деди Тўхтасин Норқулович боши би-лан ишора қилиб. — Устоз битта ният айтсинлар.

— Раҳмат! Узр! Биз биров гапга нўноқроқмиз, — миннатдорчилигини изҳор этди Темиров ва айни пай-тда Низом Қодирга юзланди. — Раисдан эшитайлик.

— Раис шундай ҳам кун бўйи гапириб юрибдилар, — деди Тўхтасин Норқулович эътирозли оҳангда. — Ас-лида биринчи бўлиб сиз айтишингиз керак эди. Биз беадаблик қилдик. Устоз ўтирган уйнинг томига чиқ-ма, деганлар. Тўғрими, домла.

— Тўғри, — маъқуллади Ботирий.

— Ош совийди. Райим ака. Айтинг! Каттани гаплари — қонун, — луқма ташлади Раис.

— Раҳмат, — тараддудланган Темиров қадахни қўлига олиб ўрнидан турди.

— Ўтиринг, ўтириб гапираверинг. Бу ердагилар ҳам-малари укаларингиз.

— Оёгингиз оғрийди.

— Ўзингизни қийнаманг!

— Ҳеч мумкин эмас, — Райим Темирович чину ҳазил аралаш айтилаётган гапларга эътироз билдирди.

— Унда устознинг тостларини биз ҳам туриб эшита-миз.

Аввал Тўхтасин Норқулович, унга қўшилиб бошқалар ҳам ўринларидан туришди.

— Мен ҳали домлага кўнгил яқин бўлса масофа писанд эмас дедим, — гап бошлади Райим Темирович рўмолчаси билан бўйнидаги терни артиб. — Мана, биз ҳозир ўзаро дийдорлашиб турибмиз. Сабабсиз оқибат бўлмаганидек, бизнинг бу келишимиз ҳам ўзаро ҳур-мат, беғараз ака-укалик туфайли. Унинг илдизлари биз Тўхтасин Норқулович билан танишган, бирга ишлаган пайтлардан бошланади. Ўтган йиллар ичида мустаҳ-

камланиб, куч олиб бордики, эндиликда мана, жон-жигар бўлиб кетганмиз. Дўсту беғаразлар олдида очиқ айтишим керак, Тўхтасин Норқуловичдан жуда кўп яхшилиқ кўрдим. Ҳар доим “сиз биринчи ишга олгансиз”, деб қўллаб-қувватлаб келдилар. Мен бир умр миннатдорман ва инсонгарчилик юзасидан ҳамиша қарздорман. Ниятим, дам олишларингиз мароқли ўтсин, — Темиров Низом Қодирга юзланди. — Раис, Тўхтасин Норқуловични зерикишга қўймайсиз. Сизга қатъий топшириқ шу!

— Мени қўл остингиздаги бирорта ПМКнинг бошлиғи деб уйлаяпсиз шекилли, — Низом Қодир кулги аралаш эътироз билдирган бўлди.

— Ҳали жамоа хўжаликлар ПМКга айлантирилганидан хабарингиз йўқми? — деди қиёфасига жиддий тус бериб Тўрабек. — Сиз бу ёқда янгиликдан беҳабар юрибсиз. Бугун газетага чиққан. Тўғирим, Тўхтасин ака.

— Биров гапираётганда бўлмайдилар, — Тўхтасин Норқулович шундай деб дашном берди ва Райим Темировичга юзланди. — Буларга эътибор берманг, айтинг, устоз!

— Келинглар, шу қадаҳни соғ-саломат, янги куч, зўр кайфият билан қайтишларингиз, ёзувчи укамиз билан танишганимиз, бу кишининг қаламлари янада ўтқир бўлиши, Нурободга боришлари ва ўша ерда бундан ҳам каттароқ давра қуриб ўгиришимиз учун олайлик, — деди Райим Темирович ва қадаҳни чўқиштириш учун Тўхтасин Норқулович томон қўлини чўзди.

— Раҳмат, устоз. Асло кам бўлманг, — деди Тўхтасин Норқулович.

— Гапга нўноқлигингиз шу бўлса, чечанлигингиз билмадим, қандай? — луқма ташлади яна раис.

— Шундай ажойиб, самимий, юраги тоза инсонлар билан таништирдингиз, Тўхтасин ака! Бугун ҳаёtimнинг энг унутилмас кунларидан бири, деб ҳисоблайман, — Ботирий ниҳоятда хурсанд эди.

— Устознинг бошларидан ўтганини ёзсангиз ўн томли китоб бўлса керак, — хушнуд жилмайди Тўхтасин Норқулович Райим Темировични кўрсатиб.

— Китоблар қаҳрамонлари ҳам шу кишига ўхшаган халқ орасидаги одамлар-да, — деди Ботирий бош силкиб.

Қадахлар бўшатилиб, газегидан сўнг ош тановвул қилишга тутиндилар.

— Манавиндан ҳам қўшиб олинг,—деди Муҳсинов Низом Қодирга ликобчага майдалаб тўғралган кўкатларга ишора қилиб.— Соғликка жуда фойдали.

— Худога шукр, соғлигим шундай ҳам отдай,—деди раис ва ликобчани “Авто-салон” директори томонга суриб қўйди.—Сиз кўпроқ енг. Сизга керак.

— Ҳозир минилиб чарчаган, оёқда зўрға юрган отдайсиз. Кўкликдан тўйиб-тўйиб есангиз кўпқарига кирадиган отдай бўласиз.

— Отни жуда соғингансиз шекилли, Тўрабек!

— Чегарадан чиқилмасин!—дашном берди Тўхтасин Норқулович ва Ботирийга юзланди.—Булар шунақа, бир-бирларига тегажоглик қилишмаса туролмайди.

Трест бошқарувчиси Ботирийга айрича қизиқиш билан назар ташлаш асносида мавзунн бошқа ёққа буриб шундай мурожаат этди:

— Ичгандан кейин илҳом келади, дейишади. Шу ростми?

— Кимга қандай, — деди Ботирий оғзидаги ошни ютгандан сўнг. — Масалан, мен ичганда ёзолмайман. Чунки одам ҳушёр пайтида теран фикр, чуқур мушоҳада юрита олади.

— Ичиб ёзилган нарсани ичиб ўқиш керак, — кулги аралаш орага қўшилди Муҳсинов.

— Тўрабек ҳам ижод қилиб турадилар, — деди Тўхтасин Норқулович. — Лекин бу кишиники жуда қисқа, иккиликлар.

— Шундайми? — Ботирий ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай “Авто-салон” директориға қаради.

— Лекин бу кишининг илҳомлари ичганларида келади, — деди Темиров оғзининг таноби қочиб.

— Қани, бир қайнанг!

— Қўйинг, Тўхтасин ака, одамни уялтирманг, — деди Муҳсинов ёлғондакам эътироз билдириб. Аслида

бундай давраларда “ижоди”дан намуналар айттиришлари ўзига хуш ёқар ва янада очилиб кетарди.

— Қани эшитайлик!

— Фақат янгиларидан, эшитмаганларимиздан бўлсин!

— Энди кулмайсизда, Ботирий ака. Биз устоз кўрмаган шогирд, ҳар мақомга йўрғалаганмиз, — деди Муҳсинов узрхоҳлик билан.

— Ана, энди Ботирий акамиз устозлик қиладилар.

— Ҳей, гапни чўздингизда, — деди Тўхтасин Норқулович. — Айтадиган бўлсангиз, айтинг.

— Пул бўлса битар ишинг,

Ёзга айланар қишинг.

— Офарин!

— Ортингда бўлса кишинг, — қўшимча қилди Темиров.

— Қойил!

— Пул бўлса қопдай шишинг, — давом эттирди Тўхтасин Норқулович ҳам кулгу аралаш.

— Иккилик — тўртлик бўлди.

— Ҳашар — асар! — хитоб қилди Ботирий.

— Қани, яна айтинг.

— Амал берсанг аҳмоққа,

Айланади чақмоққа.

Яна Темиров қуйдаги мисрани кўшди:

— Зўр берар бош бармоққа.

Шу йўсинда айтишув давом этди. Раис яна қадаҳларга қуйди.

— Раиссан, Низом Қодир. Патхалимликни қогир, — Бутунлай жўшиб кетган Муҳсиновнинг тилига шу калом келди. Ҳамма ёйилиб кулди. Низом Қодир ҳам бўш келмади.

— Оғзим бор деб Тўрабек,

Тилиннга бермагин эрк!

Даврада “қаҳ-қаҳ” кўтарилди.

— Низом Қодир, бу ердан ўлтир, — деди ширакайф Темиров раисга ёнидан жой кўрсатиб.

— Пиёлаларни коньякка тўлдир, — давом эттирди Муҳсинов.

Тўхтасин Норқулович ҳам ҳазил-мутуйбага қўшилиб кетганини сезмай қолди:

— Ғам ема, сотувга машина мўлдир.

— Мудирман, деб ўзингдан кетма Тўра, “Салон”-инг ҳам, ўзинг ҳам менга бир пулдир, — Низом Қодир ўзига қаратилган “ҳужум”ни “Авто-салон” директориға бурди. Яна даврани “қаҳ-қаҳа” тутди.

Шишалар бўшаб, кайфият яхшилангани сари давра бачканалашиб, мавзу суюқлашиб борарди. Ботирийнинг бутунлай кайфи ошиб қолди. Энди у жон куйдириб адабиёт, ижод ҳақидаги мулоҳазаларини баён қилар, лекин атрофдагилар бу гап-сўзларга деярли аҳамият беришмасди.

Улар кечга яқин тарқалишди. Низом Қодир Ботирий билан сиҳатгоҳга, Муҳсинов билан Темиров эса меҳмонхонага кетишди. Тўхтасин Норқулович хонадон соҳибини кутиши, унга гапи борлигини баҳоналаб шу ерда қолди.

* * *

Алламаҳалда ой шом еди. Ҳамма ёқни тун зулмати қоплади. Онда-сонда чироқларнинг ўткир нурлари қоронғулик бағрига тиг тортади. Кейин ўткинчи машинанинг “ғув”иллаши қулоққа чалинади. Зум ўтмай бу овоз олислаб, яна теварак-атрофга сукунат чўкади. Баъзи-баъзида йўл тарафдан эшитилган қадам шарпаси ҳам секин-аста узоқлашиб, тун огушига сингишиб кетади. Қаердадир хўроз қичқиради. Ит ҳуради. Сон-саноқсиз юлдузлар кўк узра куз салқинидан жунжикаётгандай жимирлайди.

Тўхтасин Норқулович Сангработга кириб келганида атрофга ғира-шира ёруғлик ина бошлаган эди. У Тоғаникига бироз етмасдан, асфальт йўл ёқасида машинадан тушди. Ортидан азадор либос кийган хотинини эргаштириб, ўнг томонга энган сўқмоқ бўйлаб юрди. Шу пайт ланг очик дарвозадан бир киши кўринди ва уларга кўзи тушди-ю афтидан Тўхтасин Норқулович-

нинг келганлигини билдирмоқчи бўлиб яна ортига бурилди. Улар ҳовлига кирганларида ичкаридан оғир айрилиқ, мусибатдан адои-тамом бўлган аёлнинг нолакор йиғиси эшитилди. Зум ўтмай супада азадор либосдаги Хосият янга пайдо бўлди ва кўкрагига муштлаганча фарёд қилиб уларга қараб кела бошлади.

— Уйгинам куйди-ей!.. Суянган тоғим қулади. “Тўхтасиним, келинжоним келди”, деб чиқмайсизми! Шу кунларга қўйгунча мени ҳам ўзингиз билан олиб кетсангиз бўлмайдими? Кўзлари дунёдан очиқ кетган, бегим! Дунёдан армон билан кетган, бегим! Биттагина тирноққа зор ўтган, бегим! Биттагина тирноқни раво кўрсанг нима бўларди, яратган эгам. Эй, худо! Менинг ҳам жонимни ол!..

Янга худди алаҳсираётгандек, илтижоли фарёд қиларди. Унинг овози хийла бўғилиб қолганди.

“Бечора янга! Муштипар янга, чиндан ҳам энди нима қилади? Кимга суянади? Ёруғ оламда ким деб яшайди?! Ортидан ким қолади? Ҳувиллаган ҳовлига қандай сиғади? Эшикка қараб кимни кутади? Кувончини ким билан баҳам кўради? Беҳудуд ҳасрат-ғамларига кимни шерик қилади? Наҳотки, ўзи Тоғани қайтиб кўрмайди?! Энди ҳеч қачон йўлига пешвоз чиқмайди?! Наҳотки, шундай ҳалол, дунёга келиб, меҳнатдан, машаққатдан бошқа нарсани билмаган Тоға энди оламда йўқ...” Тўхтасин Норқуловичнинг назарида олам бўм-бўш, бутун борлиқ юпун, маънисиз ва ҳиссиз туюлди. Юраги увишиб кетди. Дафъатан бўғзига нимадир тикилди. Беихтиёр кўзларидан ёш силқиди.

— Тоғам, Тоғажоним! Отам ўрнида отам, дегандим, — дея ўкраб, бағрига ташланган янганинг елкасига қўлларини қўйди.

Тонг азонда Низом Қодир келди. Унинг дафн маросими билан боғлиқ барча ишларни ташкиллаштириб кетганини эшитиб Тўхтасин Норқулович ичдан миннатдор бўлган, садоқати, оқибатлилигига тан берган эди. Эгнига чопон, бошига дўппи кийган, бели белбоғли, қучоқ очиб ҳамдардлик изҳор этган раис Тўхта-

син Норкуловичнинг кўзига шу топда бир қориндан талашиб тушган оға-инидай қадрдон, янада меҳрибон кўриниб кетди. Одам энг яқин дўст-биродари ёки қон-қариндоши оламдан ўтгандагина шундай кийинади.

— Тоғани бериб қўйдик, жўражон, — деди Низом Қодир мунгли оҳангда Тўхтасин Норкулович билан кучоқлашиб кўришаркан.

Тўхтасин Норкуловичнинг меҳри ийиб, кўнгли бўшаб кетди.

— Ишонгим келмайди. Бечора Тоғагинам...

— Бандалик, — тасалли берган бўлди раис. — Илоҳи ётган жойлари жаннатда бўлсин.

Раис Тўхтасин Норкуловичнинг эшитганидан беҳабар қилинган ташкилий ишларни қисқача баён этди.

— Нусратовга билдирдингизми? — сўради Тўхтасин Норкулович гап орасида.

— Ҳа, айтдим, — раис бош силкиб маъқуллади.

— Нима деди?

— Бугун Биринчи котиб келаркан. “Тўхтасин Норкуловичнинг Тоғалари қазо қилганларини айтаман. Таъзияга бирга ўтишимиз ҳам мумкин”, деди.

— Да, — деди Тўхтасин Норкулович раисга савол назари билан тикилиб. — Биринчи котиб нега келаётган экан?

— Билмадим, — елка қисди раис. — Нусратов ҳам гапирмади.

— Бирортаям ошна-оғайни қолмасин? Бизни кругни ўзингиз биласиз. Эшитганлари маъқул. Бўлмаса гина қилиб юришади.

— Темируп, Муҳсинупга ҳам кўнғироқ қилдим, — деди раис ва ҳомуза тортаркан кафти билан оғзини тўсди.

— Ишхонага, муовинимгами, касаба уюшма раисигами, билдириш керак.

— Рақамини айтсангиз, бош ҳисобчини юбораман, идорадан телефон қилади.

Тўхтасин Норкулович раис тутқазган қоғоз, ручкани олиб ёзишга тутинди.

— Биринчи котибнинг ёрдамчиларига ҳам “Тўхтасин Норкуловичнинг Тоғалари оламдан ўтди, каттаконга етказинг”, деб айтиш керак. Ҳурмати учун. Мана, телефон рақами.

Чошгоҳга бориб енгил шамол турди. Кўк саҳнини увада булутлар қоплади. Поёнқир ортидан бош кўтарган қуёш ҳам кўп ўтмай жудолик дардига дош беролмаган кўйи юзини беркитиб олди. Ҳовлидаги шохлари тарвақайлаб кетган қари тут маъюс қарсак чалди. Сархуш шабада хазонрез япроқларни чор тарафга тўзғитиб юборди. Сўқмоқ йўл бўйлаб енгилгина чанг кутарилди. Лекин кўп ўтмай шамолнинг шашти пасайиб, ёмғир томчилади. Кейин бир муддат шаррос қуйди-ю дарров тинди.

— Қаранг, Тоғанинг вафотига табиат ҳам дош беролмай, кўз ёши тўкаяпти, — дея башорат қилди кимдир.

— Она-табиат, деб бежиз айтмаган, — маъқуллади ёнидаги киши. — Табиат ҳам яхши фарзанди жудолигига дош беролмай йиглайди.

— Бечора Ҳосият янгага тўзим берсин!

— Кетган-ку кетади. Қолганга қийин. Бечоранинг ҳеч кими йўқ.

Ўзаро суҳбатлашаётган одамларнинг бу гаплари қулогига чалинган Тўхтасин Норкуловичнинг фикридан “Нега ҳеч кими йўқ. Мана, мен-чи?!” деган мулоҳаза кечди. Ёки улар Тўхтасин Норкуловичнинг борлигини, шу хонадонда улғайганини, шу хонадон туфайли оёққа турганини, илдизлари шу хонадонга туташлигини, шу хонадон олдида бир умр бурчлилигини билишмайдими? Тўхтасин Норкулович учун шу хонадондагилар жонжигарлигини, улар ортида Тўхтасин Норкулович борлигини наҳотки, унутиб юборган бўлсалар! Ёки чиндан ҳам у қишлоқдошлари, таниган-билганлар назарида бегоналашиб кетган саналармикин?

Ахир у дунёга келиб ёлғиз шу хонадондан керагидан ортиқ меҳр, яхшилик кўрди-ку! Лекин ўзи шунга яраша меҳр, оқибат кўрсатолдими? Улғайиб, мусофирчиликда ўқиб, эл қаторига қўшилиб, оёққа туриб, ўз

кунини ўзи кўриб кетгунича фақатгина шу хонадонга суянди. Лекин ўзи қўлидан иш келгач, қўли узайгач уларга муносиб даражада суянчиқ бўла олдими?! Тўхтасин Норқулович шу йўсин хаёлан ўзига ўзи савол берар, бироқ жўяли бир жавоб топишга ожиз эди.

Низом Қодир Тўхтасин Норқуловичнинг билагидан тутиб фикрини бўлиб юборди ва бошлашиб чеккароққа чиқди.

— Нусратов Биринчи котиб таъзияни эшитсалар кириб ўтишлари мумкин. Сиз ҳар эҳтимолга қарши чегарада кутинг, деб тайинлаганди. Шунга рухсат берсангиз, мен борсам, — деди қиёфасига ниҳоятда ғамга ботган киши кўринишини бериб.

— Майли, боринг! — розилик берди Тўхтасин Норқулович.

Ёмгирдан сўнг ҳаводаги чанг, губордан асар ҳам қолмади. Борлиқни баҳорий тиниқлик, мусаффолик қамради.

Бу орада Хосият янга Тўхтасин Норқуловични йўқлатиб, мутлақо кутилмаганда:

— Тоғангизни кириб кўрасизми? — деб сўраб қолди.

Тўхтасин Норқулович шунча ишлаб, шунча ёшга кириб мурдани кўрмаган эди. Очиғи, қандайдир ички кўркув бор эди. “Нима қилсин? Орқам кўтармайди, десинми? Ёки ўзим учун энг азиз кишимни жонсиз ҳолатда кўришга юрагим дош беролмайди, дея баҳона қилсинми? Отаси ўрнида оталик қилган энг азиз кишининг жасадини кўрмаса Янга нима деб ўйлайди. Ўз онасидан ҳам зиёда меҳр кўрсатган Янга эҳтимол Тоғани сўнгги бор кўролмаганлиги унинг юрагига бир умр армон бўлиб қолмаслиги учун шундай деяётгандир. Эҳтимол жиянининг келганлиги, азасида тик оёқда турганлигини Тоғанинг руҳи сезиши, арвоҳи безовта бўлмаслиги илинжидадир...” Бир лаҳзада шундай мулоҳазалар хаёлидан кечган Тўхтасин Норқулович гарчи овоз чиқариб айтмасада, “ҳа”, деган маънода боши ирғади ва Янганинг ортидан эргашди.

Мурда ёғоч сўрида, устига оппоқ чойшаб ёпиб қўйилган эди. Янга чойшабнинг бир четини оҳиста кўта-

риб, жасаднинг юзини очди. Тоға кўзлари юмуқ, худди ширин уйқуда ётгандай. Юзлари одатдагидан тиниқ, силлиқ, қошларини худди тараб қўйгандай текис. Тоға тириклигидан ҳам кўркем, фаришта монанд қиёфага кирганди. “Худди ухлаётгандай, мурда кўркемчли эмас экан-ку”, дея ўйлади Тўхтасин Норқулович шу зумда ва нима қилишини билмай, бир муддат тек қотиб қолди. Умр бўйи тиниб-тинчимеган, ўзи бир дунё инсоннинг шу тахлит ҳеч нарсани сезмай, жонсиз, мурдага айланиб ётиши тасаввурга сиғмасди.

— Қаранг, худди тирикдай, — деди Тўхтасин Норқулович мижжаларига инган ёшни артаркан.

Марҳумни тушдан сўнг чиқардилар. Бутун Сангработ оёққа қалқди. Азадор хонадондан чиққан одамлар оқими Болоқир этагидаги қабристон томон йўналди. Тобут елкадан елкага ўтади. Гўё сертуғён дарё узра оппоқ қайиқ чайқалиб-чайқалиб, оҳиста-оҳиста сузиб бораётгандай. Эгнига чопон кийиб, бели белбоғли Тўхтасин Норқулович бошини солинтирганча вазмин қадам ташлаб бораркан, шу асно ўзининг ҳам бир кун эмас, бир кун ҳаёт шами бутунлай сўниши муқаррарлигини, уни ҳам шу тахлит сўнгги манзилга олиб боришларини ҳис этди. Дафъатан ўзини тобутда тасаввур қилиб ич-эти увишиб, сесканиб кетди.

Атрофга шикаста назар ташлади. Олдинроқда лапанглаб бораётган Саид бобога кўзи тушди. Омборчининг туҳматидан қутқариб қолганлигидан миннатдорчилигини айтиш учун Тоға билан Тўхтасин Норқуловичнинг уйига борган, у аралашмаганида қариган чоғида маломатга қолиши мумкинлигидан ўксиниб йиғлаган ва роса дуо қилганди. Ўшанда Тўхтасин Норқулович жонига ора кирмаганида чиндан ҳам бу ногирон чол ҳозир қамокда ётган бўлармиди. Бечора оқибатли экан. Азахонада ҳамма ишларга бош-қош бўлиб турди. Тиним билгани йўқ. Янганинг айтишига қараганда, Тоға шу — Саид чўлоқнинг қўлида жон берибди. Энди у ҳозиргина тобутга елка қўйган йигитга қаради. “Ким экан у, — ўйлади Тўхтасин Норқулович ўзича. Кейин беихтиёр ён-веридагиларга эътибор берди. — Манави,

эгнига ранги униққан костюм кийиб олган киши-чи?! Ким билсин, унинг тобутини ҳам шу йигит кўтарар. Шу кетаётган одамлар слкасида элтар... Ҳа, шулар олиб боради-да. Бошқа ким ҳам бўларди. Охирги кунига шу, сангработликлар ярайди”.

Кимдир ёнидан хиёл сирғалиб олдинга ўтди-ю Тўхтасин Норқулович ўзига келди. Катта каллали, гўладан келган, пакана гавдали йигит унга Тоғанинг вафоти ҳақидаги хабарни бориб айтган, Раҳмонов муаллимнинг ўғли эди. “Ё, тавба! Одам ҳам шу қадар ўхшаш бўладими?” ўйлади Тўхтасин Норқулович. Шу асно беихтиёр бир воқеа унинг ёдига тушди.

... Уч-тўрт йил аввал эди, шекилли. Айни ёз эди. Янги ер ўзлаштириш билан боғлиқ масалада Болоқирга келганди. Райижроқўм раиси Нусратов уни кутиб олди. Ҳамроҳ бўлиб чўлқуварлар ҳузурига борди. Бир-галашиб дала-даштни айландилар. Қайтаётиб, Тўхтасин Норқулович шофёрига машинани Тоғаникига ҳайдашни буюрди. Тоғаникига келиб, машинадан тушганларида қаердандир йиғи овози эшитиларди.

— Биров вафот этганми? — сўради Тўхтасин Норқулович истиқболларига чиққан Тоға билан ҳол-аҳвол сўрашгач.

— Ҳа, Раҳмонов домла, — деди Тоға чуқур тин олиб ва меҳмонларни ҳовлига бошларкан кўшиб қўйди. — Бир ҳисобга қутилди. Раҳматли, узоқ ётувлик эди.

— Бизга мактабда дарс бергандилар, қаранг-а. Худди кечагидай эди, — деди Тўхтасин Норқулович ҳам ичи ачиб. Кейин норози оҳангда кўшиб қўйди. — Интересно, шундай овоз солиб йиғлаш шартмикан?

— Марҳум қайта тирилса эканки, дунёни бузиб йиғлаганга яраша. Мен ҳам ҳеч тушунолмаيمان, — маъқуллади Тўхтасин Норқуловичнинг фикрини ёнидаги тўрли шляпани қалин қошларигача бостириб олган, кўзлари хиёл қисик, ияги бўртиб чиққан ҳамроҳи. — Қизиқ одатларимиз бор-да.

— Ҳа, энди бу ҳам ота-боболардан қолган удумда, — деди Тоға маъюс тортиб. — Тўйда ўйин-кулги қилади, азада — йиғлайди.

Хосият янга ичкаридан кўрпача чиқариб, тут остидаги картга тўшади. Дастурхон, алоҳида баркашда қандкурс, мева-чева келтириб қўйди.

— Бу киши Тоғам, — Тўхтасин Норқулович карт четига омонатгина ўтираркан мезбонни таништирган бўлди.

— Тоғангиз эканликларини яхши биламиз, Тўхтасин ака, — деди Нусратов. Кейин рўмолчасини олиб, шляпасини кўтарди ва пешанасидаги терни артаркан овозига салмоқли тус берди. — Тоға районимизнинг золотой фондидаги кадрлардан.

Тоға беихтиёр туман йиғилишида Нусратов билан чорва озуқаси масаласида бўлиб ўтган “тўқнашув”ни эслади. Меҳмон ҳозирги гапларни ўшанда “партизанлик” қилгани учун кесатдими, шунчаки кўнгил учун айтдими, билолмади.

Бироздан сўнг Тўхтасин Норқулович вақти зиклигини айтиб, ўрнидан қўзғалди. Улар дарвозадан чиққанларида:

— Сизни раҳматли домла сўраб-суриштириб юрарди, — Тоға марҳум Раҳмоновни назарда тутаётганди. — Фотиҳага бир кириб ўтсангизлар бўларди.

— Шошилиб турибмиз, ҳали районгаям киришим керак, — баҳона қилди Тўхтасин Норқулович. — Мажлис бор.

— Қишлоқчилик, жиян. Ҳар ҳолда битта-яримтадан келганингизни эшитиб, фотиҳага арзитмабди, деб гап қиладилар.

— Гап қилмасинлар, деб ўзимиз гапга қолиб кетайликми? — Тўхтасин Норқулович Тоғага саволомуз кўз ташлади ва овозини хиёл пастлаб сўзида давом этди. — Ҳозир шароит чатоқ. Таъзияга борган одамларни бюрода муҳокама қилиб, партиядан ўчириб юборишаётганини эшитмаяпсизми? Газеталардан ўқигандирсиз.

— Мен шу фикрга сираям қўшилмайман, — ранжиган қиёфада эътироз билдирди Тоға. — Қизик, фотиҳага борган одам диндор ёки дин тарафдори бўлиб қолаверадими? Менимча, гап оқибатда, одамгарчиликда, кўнгилда...

Аслида ҳам Тўхтасин Норқулович табиатда инсон ақлу шуури, хоҳиш-иродасидан ташқари қандайдир олий қудрат борлигига, табиат қонунлари ўша кучга бўйсунishiга, жамият қонунларини кимнингдир, кўпинча юқори мансабдорларнинг истаги, кўрсатмаси билан ўзгартириш, истаган изнга солиш мумкинлигига, аммо табиат қонунлари абадий ва унга таъсир ўтказувчи ақл-идрок бовар қилмас мувозанат, қандайдир илоҳий куч оламда мавжудлигига, фақатгина шу куч олдида одамзод ожизлигига қайта-қайта иймон келтирарди. Назарида бу куч Худо эди. Унга шак келтирган, гуноҳ ишга қўл урган пайтларида ич-ичдан тавба-тазарру қиларди. Лекин даҳрийлик, атеизм давлат, партия сиёсати даражасида тантана қилиб турганлиги учун диний маросимларга қадамини қўймас, илоҳий ақидаларни рўй-рост инкор этарди. Диний маросимларга бориш, дуои-фотиҳаларда қатнашиш, қабр бошларига чиқиш айниқса раҳбар, партия ходимлари учун ниҳоятда қимматга тушишини яхши биларди. Ахир бу фикрни Тоғага қандай айтади. Бунинг устига ёнида райижроқўм раиси Нусратов турган бўлса. Зарурият туғилганда бу фактни керакли жойга шипшитиши, юқорига сотиб қўйиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Сиз ҳақсиз, — Тўхтасин Норқулович Тоғанинг раъйига бориб ён берди. — Лекин юқорида буни сўраб-суриштириб ўтиришмайди.

— Диндан чиқсанг ҳам, элдан чиқма, деганлар. Бу ота-боболаримиздан қолган удум. Партийнийман, деб қишлоқнинг тўйи, азасига аралашмай бўладими...

Тўхтасин Норқуловичнинг кўнглидан “шу қишлоқнинг тўйи, азасига аралашмасам ҳам куним ўтиб турибди”, деган мулоҳаза кечди-ю, лекин бу гапни айтган билан унинг фикрини барибир ўзгартира олмаслиги, аксинча, Тоғани баттар кўнглига тегиши мумкинлигини ўйлаб индамай қўяқолди.

— Доим вақтингиз зиқ-да, жиян, — гап мавзуини ўзгартирди Тоға. Афтидан у меҳмон олдида ўзаро “ортишиб” жиянини ноқулай аҳволга қўйганидан афсус-

ланаётган эди. — Дунёнинг ишини битириб бўлмайди. Бизлар ҳам бу дунёда омонат. Бундай, бемалолроқ келинг, тўрт-беш оғиз чақчақлашиб ўтирайлик.

— Ҳа, айтганча, якшанба кuni Кисловодска да олишга кетаяпман, — деди Тўхтасин Норқулович ва сутранг “ГАЗ-24”нинг ўнг томондаги орқа эшигини очаркан қўшиб қўйди. — Қайтсам, бир семейний келамиз...

Қизиқ, одам кимнидир ноҳақ қаттиқ ранжитгани, кимгадир жабру ситам ўтказгани тўғрисида оёғи “узангида” юрган, қўлидан иш келадиган, яхшилик қилиши, қўллаб-қувватлаши, йўл қўйган хатосини тузатиши мумкин бўлган пайтда эмас, кўпинча ҳамма нарсадан мосуво, “пойи пиёда” қолган ёки боши ёстиққа теккан пайтда ўйлар, ўша вақтда унинг кўнглидан чиқармаганидан афсусланар ва ҳатто виждон азобида қийналар экан. “Хом сут эмган банда”, деб бежиз айтишмас экан. Тўхтасин Норқулович ҳам ҳозир амалда турганида домла Раҳмоновнинг таъзиясига бирров кириб ўтмагани, ҳатто эшигига бош уриб борганида илтимосини ерда қолдиргани, ўғлига қўлидан келадиган ҳамиятини дариг тутганидан пушаймон қилиш баробарида беихтиёр Ҳамро Файзиевични эслади.

Ёдида, кабинетида котибасига ҳеч кимни киритмасликни, бандлигини тайинлаб, қаҳва ичганча оромкурсида ястаниб хориждан келтирилган ва бир ошнаси “Қаранг, чет элларда ҳамма нарса қанчалик очиқ, қанақа бўлмағур нарсалар босилмайди”, деб берган қандайдир журнални кўздан кечириб ўтирарди. Саҳифаларда ўта беҳаё суратлар берилган бўлиб, улар рангли, шу қадар тиниқ ва чиройли ишланган эдики, тасвирдаги ялонғоч аёлларнинг ҳолат ва қиёфаларидан нигоҳларини узолмасди. Бу журнал қанақалиги, саҳифалардаги матнлар қайси забондалигини билишга, нималар тўғрисида ёзилганлигига қизиқсинди ва ҳарфларни бир-бирига қўшиб ўқишга уринди. “Инглиз забонида шекилли”, деган тахминга борди. Талабалик пайтларида инглиз тилидан сабоқ берган домласининг “Бу тил — дунё тили. Мамлакатлараро дипломатик ва

бошқа алоқалар шу тилда олиб борилади. Дунёнинг ўттиз фоиз аҳолиси шу тилда гаплашади”, деган этирофлари ёдига тушиб, вақтида англизчани пухта ўрганмаганлигидан афсусланди ҳам. Ўшанда қунт билан ўрганганида ҳарқалай ҳозир нималар тўғрисида ёзилганини англаган бўларди. Ойжамол билан ўзини суратларда кўраётганлари тарзида тасаввур этиб, ширин хаёлга берилган Тўхтасин Норқуловичнинг диққати эшик очилгач бўлинди. У журналдан бошини кўтариб, котибага қаради.

— Кечирасиз, Тўхтасин Норқулович, бир киши “Бандлар, ҳеч кимни қабул қилмайдилар”, десам ҳам сизда “Жуда зарур гапим бор”, деб қўймаяпти. Кирмоқчи.

— Ким экан?

— Файзиёвнинг ўғиллари, деб айтинг, деяпти.

— Қайси Файзиёвнинг?

Котиба “мен қаердан билай”, маъносида елка қисди. Тўхтасин Норқулович журнални стол ғаладонига қўйди ва:

— Шунчалик зарур бўлса, айтинг, кирсин, — деди.

Пўрим кийинган, ўрта ёшлардаги нотаниш киши саломлашиш учун ўзи томон юраётганини кўриб Тўхтасин Норқулович ҳам ўрнидан туриб қўл чўзди. Сўнгра рўпарасидаги стулга ишора қилди.

— Мен Файзиёвнинг ўғиллариман, — деди у ўтиргач.

— Қайси Файзиёв? — Тўхтасин Норқулович савол назари билан тикилди.

— Ҳамро Файзиёвич?

— Э, ҳа! Шунақа демайсизми! — Тўхтасин Норқулович шаҳар ижроқўми собиқ раисини эслади ва чеҳраси ёришиб, сўзида давом этди. — Бир вақтлар Ҳамро аканинг қўлларида ишлаганмиз. У киши шаҳарга жуда кўп яхши ишлар қилганлар. Кўп нарсаларни шу кишидан ўрганганмиз. Анча пайтдан бери кўринмай қолдилар. Ишқилиб, саломатликлари яхшими?

— Мазалари йўқ.

— Нима бўлган?

— Очиғи, ўзлари билмайдилар. Ошқозон раки.

— Қаранг-а. Шу киши энг соғлом одам, юздан ош-

салар керак, деб ўйлардим, — чуқур тин олди Тўхтасин Норқулович. — Қаерда, касалхонадами?

— Уч ойдан бери касалхонада эдилар. Кеча уйга олиб келдик.

— Иш деб одамгарчиликдан ҳам чиқиб кетганмизда. Қаранг, шунча пайтдан бери бемор эканлару эшитмабмиз, — дея афсусланди Тўхтасин Норқулович маъюс тортиб. — Айни нафақа гаштини суриб юрадиган, меҳнатнинг роҳатини кўрадиган пайт-да-я.

— Ҳа, қилмаган ишимиз қолмади.

— Сиз катта ўғилларимисиз?

— Иккинчиси. Акамиз Москвада.

— Ўқишдами? — қизиқсиниб сўради Тўхтасин Норқулович.

— Йўқ, ишлайдилар.

— Қаерда?

— Ўзбекистоннинг ваколатхонасида.

— Жуда яхши, — Тўхтасин Норқулович меҳмонга чой қуйиб узатаркан савол беришда давом этди. — Ўзингизнинг хизматлар қаерда?

— Ички ишлар бошқармасида.

— Ўзимиздами?

— Ҳа.

— Нима ишда?

— ОБХССда.

— Ўғриларни тутар экансизда?—Тўхтасин Норқулович ҳазиллашган бўлди.

— Шунга яқинроқ.

— Исмингиз ким?

— Ҳамза.

— Ҳамро ака ўз отларига мос, оҳангдош бўлсин деганлар-да.

— Шундай шекилли.

— Жуда яхши, — деди Тўхтасин Норқулович Ҳамро Файзиевичнинг узоқни ўйлаганига, фарзандларини ҳаётда қийинчилик кўрмасдан кун кечирадиган, қуруқ маошга қараб ўтирмайдиган ишларга жойлаштириб қўйганига ичида тан бериб. — Ука-сингиллар ҳам бордир?

— Уч ўғил, бир қиз, — деди меҳмон пиёлани стол четига қўяётиб. — Кенжатой укамиз Москвада, Халқаро муносабатлар институтида ўқияпти. Пахан “Оиламиздан битта дипломат ҳам чиқсин”, деб шу ерга қўйгандилар. Насиб бўлса, бу йил тугатади.

Тўхтасин Норқулович “Имконияти етса шаҳарни солиб ейишдан ҳам тап тортмайдиган, нуқул дўгу дагдага билан қўл остидаги идоралар раҳбарлари юрагига қутқу солиб, зимдан пора ундирган зараркунанда яхши урчиб, ортидан яшаш тарзини ўзи сингари давом эттирадиган зараркунандачаларни қолдиришга улгирган экан”, деган фикрга борди. Лекин сиртида сир бой бермади ва юзига Ҳамро Файзиевичнинг шундай фарзандлар тарбиялаб, оёққа қўйганини эшитиб ниҳоятда мамнун бўлгандай тус берди.

— Танишганимдан жуда хурсандман, Ҳамзажон! — деди мамнун оҳангда. — Бизда бирор хизмат борми?

— Отам сизни “Бориб айтинглар, бир келсинлар”, деб илтимослаб юбордилар.

— Нима гап? Тинчликми!

— Билмадим, ўзингизга айтадиган зарур гаплари бор экан.

— Бўлибди, — Тўхтасин Норқулович розилигини билдирди ва ўзича бир лаҳза мулоҳазалагач. — Ҳозир мажлис бор. Соат иккиларда ўтсам бўладими? — деди.

Ҳамро Файзиевичнинг ўғли отасини ўзиникига олиб келганини маълум қилди, уй манзилгоҳини тушунтирди ва кутишини айтиб, хайрлашди.

Тўхтасин Норқулович собиқ ижроқўм раисининг унга айтадиган қандай гапи борлигини ўйлаб бош қотирар, лекин бирор жўяли тўхтамга келолмасди.

Айтилган уйни шофёри яхши билар экан. Ўғлининг участкаси отасиникидан ҳам ҳашамдор ва катта эди. Шофёр дарвозага ўрнатилган қўнғироқ тугмасини босгач, бир бола кўриниш берди ва кўп ўтмай Ҳамро Файзиевичнинг ўғли чиқиб келди. Улар бошлашиб ичкарига кирдилар. Тўғри ҳовли юқорисидаги хонага бошлаб борди. Хона хона эмас, нақ қаср эди. Баландлиги бир

ярим, икки қаватли уйдаи келадиган катта залнинг тўрида юмшоқ ўрин солинган, гулдор қолин-гилам тушалган, димоққа дори ҳиди урилар, пойгак тарафда рангли телевизор, магнитофон қўйилган. Ўртада катта, нақшинкор ишланган стол, шакли ва ранги унга мутаносиб тарздаги стуллар. Бемор хона тўридаги юмшоқ ўриндиқда ётарди. Ўриндиққа яқинроқ журнал столчаси. Унинг устидаги ҳар хил ичимликлар, ликобчаларда ҳар хил егуликлар узра оқ дока ташлаб қўйилганди.

— Жойларидан туролмайдилар! — деди ўгли эшитилар-эшитилмас.

Тўхтасин Норқулович ўринга яқин боргунча ҳам бемор киши кирганини пайқамади ёки пайқаган бўлсада шу зайл ётаверишни афзал кўрди. Қайрилиб қарашга мажоли етмаган бўлиши ҳам мумкин эди.

Тўшакда этлари рангсиз ва ниҳоятда сўлгин, юзлари буришиб, чакка суяклари туртиб чиққан, кўзлари косасига киргудек беўхшов, қошлари тўкилган, бами-соли арвоҳга ўхшаш қиёфа ётарди. Тўхтасин Норқулович беихтиёр “Серҳашам кабинетларда савлат тўкиб ўтирадиган, рўпарасидаги кишига кўз қири билан қарайдиган, нохуш ҳид бурнига урилгандай лабларини жийириб юрадиган одам — Ҳамро Файзиевич наҳотки шу, наҳотки, шундай кўйга тушган”, деган ўйга бориб, ичида қандайдир ачиниш ҳисси пайдо бўлди. Беихтиёр “Кет! Мутлақо кўзимга кўринма”, деб бақирганини эслади, ўша ҳолатдаги қиёфаси кўз ўнгига келди. Умрнинг ўткинчилиги, ҳаммани ҳам охир-оқибат ана шундай ожизона, тақдирга тан берадиган қисмат кутишини тушуниб юраги “шув” этди. Бемор сўнгги кунларини яшаётганлиги ранги-рўйидан маълум эди. Афтидан унинг ўзи ҳам ўлим шарпаси шундоқ остонада тургани, истаган дақиқада кириши мумкинлиги ва жони узилиши муқаррарлигини аниқ биларди.

— Ота! Мана, Тўхтасин ака келдилар, — деди ўгли баландроқ овозда.

Бемор бошини хиёл буриб, Тўхтасин Норқуловичга нурсиз нигоҳини қадади.

— Саломалайкум, Ҳамро ака! — деди Тўхтасин Норқулович руҳий кечинмаларини сиртига чиқармасликка, беморнинг шундай ҳам абгор кўнглига ортиқча озор етказмасликка ҳаракат қилиб ва хиёл энгашиб қўлини олишга тутинди.

Бемор зўрға тўшак устига чўзилган қўлини, қўлини эмас, қуруқ тери ёпишиб қолган суякни бироз юқори кўтарди. Бугунлай қуриб қолган, муздай совуқ, томирлари бўртиб-бўртиб чиққан қўлни жиндай қисса суяклари шақирлаб синиб, титилиб кетадигандай эди.

— Қандай, яхшимисиз, Ҳамро ака? — деди Тўхтасин Норқулович ўрин ёнидаги стулга ўтираркан.

— Худога шукур! — деди бемор зўрға бошини қимирлатиб. — Ўзингиз яхшимисиз? Бола-чақалар, келиним омонми?

— Раҳмат! Ҳаммаси соғ-саломат юришибди.

— Назоратга бошлиқ бўлганингизни эшитиб, жуда хурсанд бўлдим.

— Раҳмат! Каттакон қўймадилар. Бўлмаса аввалги ишим беғалва, тинчроқ эди.

— Бундай деманг. Бу ишга ҳар кимни қўймадилар. Обком бюросига аъзо бўласиз.

— Биз партиянинг солдати. Қаерга лозим кўрсалар, ўтиб ишлайверамиз.

— Каттаконнинг кайфиятлари қандай? — беморнинг нурсиз нигоҳларида савол аломати зоҳир бўлди.

— Жуда зўр.

— Ишдан кетармишлар, деган гаплар ёлғон эканда.

— Биласиз-ку, кўролмайдиганлар бор. Ўшалар ҳар хил фиску фасод тарқатиб туришмаса, кунлари ўтмайди.

— Яхши. — деди бемор чуқур тин олиб. У каттаконнинг лавозимидан олинмаслигини алқадими, фиску фасодчиларними, билиб бўлмасди.

Ҳамро Файзиевичнинг ўғли столдаги неъматлар устига ташланган докани олди.

— Ҳожати йўқ! — эътироз билдирди меҳмон ва беморга юзланди. — Иш, ташвиш билан бўлиб эшитмабмиз, Ҳамро ака. Иш деб одамгарчиликдан ҳам чиқиб кетамиз.

— Соғ бўлсангиз бўлгани. Соғликни асранг, қолган ҳаммаси бекор.

— Анча тузалиб қолибсиз. Худо хоҳласа ҳали дард кўрмагандай бўлиб кетасиз.

— Илоҳим дардни берган Аллоҳнинг ўзи шифосини ҳам берсин, — деди Ҳамро Файзиевич. Унинг шундай оғир аҳволда, умр шами сўниши муқаррар дақиқаларда ҳам Каттаконнинг тақдири билан қизиқиши, яшашдан умидворлиги Тўхтасин Норқуловични ҳам ҳайратга солар, ҳам таажжублантирар эди.

Ўғли меҳмонга чой қуйиб берди. Гарчи Тўхтасин Норқуловичнинг бундай шароитда чой ичиш тугул, пиёлани қўлида тутишни ҳам табиати кўтармаса-да, мезбоннинг кўнгли учун пиёлани олиб ҳўплаган бўлди.

— Гапим бор, бизни холи қўй! — деди Ҳамро Файзиевич ўғлига.

Хонани оғир, мунгли жимлик қамради. Беморнинг зўрға нафас олиши, ора-ора ихраниб қўйишигина эшитиларди, холос. Бемор бир муддатдан сўнг нурсиз нигоҳларини шифтдан узиб Тўхтасин Норқуловичга қадади.

— Мен сизга бир ноҳақлик қилганман, Тўхтасин-жон! — деди зўрға овоз чиқариб.

— Нималар, деяпсиз? Мен сиздан фақат яхшилик кўрганман, — деди Тўхтасин Норқулович беморнинг қайси воқеага ишора қилаётганини фаҳмлаб.

— Биламан, мендан хафасиз.

— Хафа эмасман!

— Мени кечиринг! — Беморнинг кўзларида ёш милтиллади.

— Мен ҳеч кимдан хафа эмасман, Ҳамро ака. Эслашгаям арзимайдиган гапларни ҳалиям кўнглингизга олиб юрибсизми. Ўша вақтлар кечириб юборганман.

Бемор зўрға энтикиб:

— Раҳмат! Илоҳим бола-чақаларингизни ҳузурини кўринг, — дея дуо қилган бўлди. — Шуни кўнглингиздан чиқармоқчи эдим.

Тўхтасин Норқулович кутилмаган йўқловдан муддао нима эканлигини энди тушинганди. Шу гапдан сўнг бемор худди мудроқ босгандек кўзларини юмди. Мижжаларидан силқиган бир-икки томчи ёш қуриқшиб

қолган чаккаларига сирғалиб, болишга сингишиб кетди. У ухлаб қолганга ўхшарди. Тўхтасин Норқулович ютиб юборгудек оғир сукунат қўйнида бир муддат беморга тикилиб ўтиргач, ўрнидан туриб оёқ учида юриб секин даҳлизга чиқди...

Тоғани сўнгги манзилга элтаётиб Тўхтасин Норқуловичнинг кўз ўнгида куни битганлиги, ўлим яқинлигини англаб турган ва айни пайтда яшашдан умидини узгиси келмаётган Ҳамро Файзиевичнинг абгор, ҳар қандай дийдаси қаттиқ кишининг ҳам юрак-бағрини эзиб юборар даражадаги дардчил, сўлғин қиёфаси намоён бўлди.

Ўша пайтларда Тўхтасин Норқуловичнинг назарида тириклик абадийдай туюларди. Серҳашам кабинет. Қўша-қўша телефонлар. Қўл остидаги, қабулга келувчи кишиларнинг ҳузурига кириб-чиқишлари. Берган топширигининг дарҳол ўринлатилиши. Айтган гапининг маъқулланиши. Вилоят кўламидаги масалаларни ҳал қилишдаги иштироки ва ўрни. Ҳар куни қандайдир мажлисларда қатнашишлар. Йиғингоҳ минбарида савлат тўкиб ўтиришлар. Казо-казоларнинг тақаллуф, илтифотлари, туманлардаги кутиб олиш ва кузатиб қўйишлар, қуюқ зиёфатлар, Ойжамол, домига илинган бошқа аёллар билан хуфёна дилхушликлар... Буларнинг ҳаммаси унинг руҳига тетиклик, кўнглига кўтаринкилик, ажиб ғувир бағишларди. Ўзини юксак-юксакларда учиб юргандай эркин, озод ва енгил ҳис этарди. Шу тахлит туриш-турмуш ҳеч қачон тугамайдиганга, ўзи енгилмас, емирилмас куч-қудратга эгага ўхшарди.

Тўғри, баъзан бирор ошна-оғайнисининг амалдан кетганини кўрганда, оғир хасталикка чалингани ёки қазо қилиб қолганини эшитганда кўнгли чўкиб, маъюс тортарди. Қачондир ўзи учун ҳам “оёғи узангида” юрган кунларининг, нафақат “оёғи узангида” юрган кунларнинг, балки ҳаётининг ҳам поёни борлиги, инсон бу оламда ўткинчилиги, ялонғоч келиб, ялонғоч кетиши, бу унинг ихтиёр, измидан ташқарилиги тўғрисида ўйларди. Фақатгина табиат ва тириклик азалий-абадийлигини, ҳаёт унга қадар борлигини ва ўзидан кейин ҳам давом этаве-

ришини чуқур англарди. Бироқ бу фикрлар унинг кўнглига ёз осмонида пайдо бўлган булутлар янглиғ бир зумгина кўланка ташлаб турар, кўп ўтмай маҳзунлик ўрнига яна аллақандай кўтаринкилик ина бошларди. У яна жўшқин ва сергулу ҳаёт оқимиға тушиб кетарди.

Энди билса, инсон ҳаёти у тасаввур қилгани, ўйлаганидан ҳам омонат экан. Қайсидир қўшиқда эшитганди: “Йиллар ўтар, вақт ўтар, хонлар ўтар, тахт ўтар, омад ўтар, бахт ўтар...” Чиндан ҳам яхши, ҳузур-ҳаловатли кунларнинг ҳам, ёшликнинг, айтгани — айтган, дегани — деган замонларнинг ҳам интиҳоси бор экан. Назарида ҳаммаси ниҳоятда тез, кўз очиб юмгулик фурсат ичида кечди. Мана, кечагина қўрғондай турган Тоға бугун йўқ. Энди ҳеч қачон бўлмайди. Ҳозир тобут елкалаб кетаётган одамларнинг ҳам охир-оқибат қисмати — шу. Бир кун қайсидир насиҳат қўшиқда айтилганидай, ана шу “тўрт оёқли ёғоч от”да сўнгги, борса-келмас манзилга элтиб қўйишади. Бу қисматдан ҳеч ким қочиб қутилолмайди. Бирин-кетин бир эшикдан кириб келиб, бошқа бир эшикдан чиқиб кетаверишади. Бир томондан фарзандлар вояга етиб, уларнинг ўрнини тўлдираверишади. Қирқ-эллик, қўйинги, олтимиш йилдан кейин мана, шу агрофида бораётганларнинг бирортаси ҳам ер юзида бўлмайди. Кимдир бемаҳал, эрта, кимдир ёшини яшаб, ошини ошаб ўтади. Ўзининг эса ўн йил, нари борса яна йигирма йил умри қолгандир. Қанча яшамасин, охир-оқибат ажал қомиға тортиши муқаррар. Тўхтасин Норқуловичнинг назарида ҳозир ҳаёт ниҳоятда омонат, бемани туюлди. Шу тўрт кунлик дунёда борлигинга, ўз оёғинга юрганинга, эркин нафас олишинга, ҳар эрталаб ўрнингдан туриб тирик эканлигинга беҳисоб шукроналар айтиш кераклигини, шунинг ўзи катта бахт эканини ҳозир теран англаб етди.

Ахир у бўлмаса ҳам ҳаёт абадий оқимида давом этаверади. Ўшанда ҳам бу йўлларда ҳаракат тўхтамайди, одамлар ўтиб-қайтаверади. Фасллар алмашаверади. Куёш тонгда оламни мунаввар этиб, оқшом уфққа бош қўяверади. Ўшанда ҳам тунлари самони сон-саноқсиз

юлдузлар тўлдиради. Ўшанда ҳам Болоқирга элтган шу йўл, йўл ёқасидаги шу дов-дарахтлар, шу далалар, шу қишлоқ ҳовлилари қолади. Эҳтимол, замона зайли, одамлар иқтисоди, таъбига қараб бироз ўзгаради. Бутунлай бошқа авлод, бугун яшаётган одамларнинг фарзандлари, нева-чавералари юрган бўлади. Вақт-соати етиб улар ҳам ўз ўринларини навбатдаги авлодга бўшатиб берадилар. Умр — оқар сувдек ўтиб, ҳаёт чархпалакдек айланаверади. Бир пайтлар ўзи бола эди. Шу қир этакларида, ариқ бўйларида сигир боқарди, ёбондан ўт терарди. Болоқирга чиқиб ўйнарди. Ёзни яланг оёқ ўтказарди. Тўхтасин Норқулович болалигида хотирасида қолган манзараларни хаёлан теварак-атрофнинг ҳозирги қиёфаси билан таққослади. Чиндан ҳам йўл ўша. Аввал хийла тор, шағал тўкилганди. Энди кенг, асфальтланган. Пастқам ҳовли-жойларнинг кўпчилиги қайта қурилган, томи шиферланган. Еру осмон — ўша. Геологлар қачонлардир Болоқирнинг анча ичкарисига баланд бурғулаш минораси қуриб маъдан излашган. Шу-шу минора қолиб кетди. Болалигида Тўхтасин тенгқурлари билан унинг ёнига кўп марта борган, айланма нарвонларга илашиб теппасигача чиқиб-тушган. Бунга қандай юраги дов берган? Қўй боқиб юрган бир бола шу минорага чиқаётиб йиқилиб ўлган, дейишарди. Қизиқ, у вақтлар ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтишмасди. Чуқур ўйлаб ҳам ўтиришмасди. Хаёлга келган ишни қилишарди. Бўлмаса, миноранинг теппасида унга нима бор эди? Ўшанда борди-ю йиқилиб тушса, бирор қор-ҳол юз берса нима бўларди? Ажалидан беш кун бурун ўлиб кетармиди, бир умр майиб бўлиб қолармиди. Яхшиямки, худо асраган. Қаранг, шунча вақт ўтсаям ана, минора жойида турибди.

Қабристонга етиб келгунча Тўхтасин Норқулович шу тахлит ўй-мулоҳазалар гирдобига гарқ бўлиб борди.

Тобутни янги қазилган қабр ёнида елкадан олиб, оҳиста ерга қўйишди. Ундаги ҳар икки чети боғланган оппоқ кафанга ўралган мурдага кўзи тушиб Тўхтасин Норқуловичнинг эти увишиб кетди. “Наҳотки, шундай тиниб-тинчимас, ҳаётнинг аччиқ-чучугини-ю пастбаландини кўравериб дийдалари қотиб кетган, беш йил

жангу жадал кечиб омон қайтган, боладай дилкаш ва тўғрисўз, ҳақсизликни кўрганда тоқат қилолмайдиган Тоғадай одам ҳеч нарсани сезмай, ожиз, бир парча эт бўлиб ётса! Наҳотки, танни жон тарк этгач одамзот бекор, беҳуда жасадга айланса? Қани энди, ҳозир мутлақо кутилмаган мўъжиза юз берса-ю Тоға ўрнидан турса. “Ҳой халойиқ, нима қилаяпсизлар, ахир мен тирикман, ўлганим йўқ, қаттиқ ухлагандим, холос”, деса. Худо узоқ-узоқ умр берса. Кошки, шу воқеаларнинг ҳаммасини тушида кўраётган бўлса-ю бирдан уйғониб кетса, ўзига келса. Тоға тирик юрган бўлса. Аввал иш, топшириқ кўп, вақтим зиқ, деб бафуржа ўтиролмасди. Энди бекор. Қишлоққа келса-ю Тоға билан дийдорлашса. Бир пайтлар, талабалик йилларида таътилга келганидагидай ёнбош тушиб тоға-жиян роса суҳбат қуришса. Ким билсин, Тоға бўлмаганида Тўхтасиннинг ўзи ҳам шу қишлоқдаги бечораҳол одамлар қаторида қолиб кетармиди. Ҳозир тракторчими, оддий деҳқонми бўлиб юрармиди. Ҳа, бошқа ким ҳам бўларди. Жуда омади чопса, мактабда яхши ўқигани, тенгдошларининг олдилиги қўл келиб ҳисобчи ёки нари борса, бригадир бўлиши мумкин эди. Маҳсус маълумоти бўлмагач, ундан юқорига ким кўярди?!

Тақдир уни ота дийдорини кўриш, меҳрига тўйиш бахтидан мосуво этган эса-да, Тоғанинг қўли билан бошини силади. Тоға ота ўрнини босди. Хосият янга оналик қилди. Битта Тоға етти отанинг ўрнига ўтади, деган гап бежиз айтилмаган экан. Ким билсин, бу нақл тақдири уникидай кечган кишиларга қарата айтилгандир! Тоға Тошкентдай шаҳри азимда ўқитди, мусофирчилик, етимлигидан ўкситмади, кўпдан кам бўлмасин, деб ўзи емай — едирди, киймай — кийдирди. Етар-етмаслик нималигини билдирмади. Хосият янгага ҳам минг раҳмат! Ахир янга рўйхушлик бермаганида, хайрихоҳлик қилмаганида Тоға ҳарчанд хоҳлагани билан бу қадар ҳиммат кўрсата олармиди? Тоға бош бўлиб уйлантирди. Оёққа қўйди. Камолотига елка тутди. Шаҳарда яшаётганида ҳам бор-йўгидан хабардор бўлиб турди. Ўзи-чи, унинг ўзи бу яхшиликлар эвазига нима қайтарди? Тоғанинг бирор мушкулига яра-

дими? Унинг дарду армонларига қулоқ тутдими? Ўй-фикрлари билан ҳисоблашдими? Қадр-қимматини ҳамиша ўрнига қўёлдими? Тўнғич фарзандини беришини сўраганларида хотинига гапини ўтказолмади, лоақал шу ягона ўтинчларини ўринлатиш ҳам қўлидан келмади. Ким билсин, ўшанда ўғли қишлоқда, уларнинг тарбиясида зуваласи пишиқ, меҳнатда тобланган, тамомила бошқа одам бўлиб улғаярмиди! Дастлаб шаҳарда иш бошлаган пайтларида оиласи билан Тоғаникига тез-тез келиб туришарди, байрамларни бирга ўтказишарди. Тоға билан Хосият янгани туғилган кунларида, байрамларда совға-салом билан йўқлашарди. Тоғанинг панд-насиҳатларини жон қулоғи билан эшитарди. Айтганларига итоат этишга ҳаракат қиларди. Кейинчалик иш билан бўлиб кетди. Амал пиллапоялари юқорилашавергач теварак-атрофидагиларнинг хушоматомуз хатти-ҳаракатлари, илтифот кўрсатишлари, давраларнинг тўрига ўтказишлари, фикрини маъқуллашларига тобора кўпроқ ўрганиб, маҳлиё бўлиб бораверди. Тоғанинг суҳбатлари энди бачканароқ туюладиган, тўғри фикр-мулоҳазалари ҳам ёқмайдиган бўлиб қолди. Баъзи бир насиҳатомуз, замонадан эътирозли ўй-мулоҳазаларига жавобан:

— Тоға, сиз бу масалаларга аралашманг. Ишингиз бўлмасин. Тушунмайсиз. Тўхтасин Норқуловичнинг тоғаси шунақа гапларни айтиб юрибди, дейишлари мумкин. Дўст бор, душман бор. Эшитган қулоққа ёмон. Айтганларингиз катталаргача етиб борса бизга гап тегаети, — қабилада эътироз билдирарди. Кейинги пайтларда Тоға билан ҳисоблашмай қўйганди. Ким билсин, шундай кезларда Тоға ич-ичидан ранжигандир. Лекин озиб-ёзиб келган жияни кўнглига оғир олиши мумкинлигини ўйлаб ён бергандир. Ортиқча эътироз билдириб ўтирмагандир. Баъзан узоқ вақт дарағи бўлмаганда Тоға меҳри жўшиб кучоқ очиб қарши оларкан, гинахонлик қилиб:

— Тўхтасинжон! Тез-тез келиб тулинг. Бизлар ҳам омонат! — деб қўярди.

Бу гапга Тўхтасин Норқулович эътибор бермас, ҳатто ўйлаб ҳам кўрмасди. Энди билса, чиндан ҳам Тоға омонат экан. Бунинг устига болалари ҳам улғайган сари

қишлоққа келишни унчалик хушламай қўйишди. Замона зайлига қараб, ўзига ўхшаган амалдорларга тақлид қилиб фарзандларини руссийзабон мактабга берди. Бу тил йиллар ўтган, улар улғайган сари хонадонда ҳам муомала воситасига айланди. Нафақат тиллари, балки юриш-туришлар, қарашлари, фикрлаш тарзлари ҳам ўзгариб борди. Тўхтасин Норкулович Тоғаникига оилавий боришни таклиф этганида дастлаб хотини:

— Болаларга нима бор. Уст-бошларини расво қилади. Уйда ўтирганлари яхши. Дарс тайёрлашсин, — дея астойдил монёклик қиларди.

— Қишлоқни кўрсин, одамларни танисин, бориб-келиб ўргансинлар, — дерди Тўхтасин Норкулович эътирозли оҳангда.

— Катта бўлсалар борадилар, — ўз фикрини маъқулларди хотини.

Кейинчалик улғайиб, ақлларини олавергач, болаларнинг ўзлари ҳам қишлоққа боришни очиқ-ойдин хушламайдиган, оталарининг раъйига қарши гапирадиган бўлишди.

— Пап, нам там что делать? Идите сами, — дейишгача журъат этишарди.

— Қўйинг, ўзингиз бориб келаверинг. Булар ҳеч кимни танимаса, барибир қишлоққа бориб яшамаса, — дея болаларнинг ёнини оларди хотини.

Шу тариқа фарзандлари Сангработдан бутунлай узоқлашиб кетишди. Аслида айб ўзидан ҳам ўтди. Айшу ишрат, ишини ўйлаб болалар тарбиясига эътибор бермай қўйди. Болалар она тарбиясини олиб улғайишди. Асосан она таъсирида бўлишди. Ҳаммасига хотини, ўз билганидан қолмайдиган, бурнидан нарини кўрмайдиган хотини айбдор. Шунча яшаб, лоақал бир марта эрининг кўнгли учун “Отанг тўғри айтадилар. Отанинг йўриғида юрган, гапини қилган ўғил кам бўлмайди”, дегани йўқ. Тоғанинг таъзиясига ҳам Тўхтасин Норкулович фарзандларини олиб келмоқчи эди.

— Энди булар ёш бола эмас. Дарвоза олдида туришса. Келган-кетган қарайди. Элга қўшилиб ўрганишади, — дея уларни ҳам ҳозирланишга ундади.

— Чопонлариям, бошларига дўппилариям йўқ.

— Олиб қўйсанг бўлмайдими?

— Тоғанинг ўлишларини туш кўрибманми?! Билганимда дўппи олиб қўярдим. Сўппайиб боришадими?! Буларни ҳеч ким танимаса, нима қилишади. Ундан кўра уйда қолганлари маъқул. Мана, мен бораяпман-ку, — дея хотини яна одатдагидай рўйхушлик бермади.

“Гаплари, турқи бунча совуқ бўлмаса”, ўйлади Тўхтасин Норқулович. Лекин можаро катталашishi, хотини феъли айниб тўнини тескари кийиши, ўзи ҳам таъзияга боришдан бош тортиши мумкинлигини ўйлаб дамини чиқармади.

Сахармардон туриб эр-хотин Сангработга йўл олишди. Қизиқ, амалдан тушгандан сўнг бошқаларни-ку қўяверинг, ҳатто хотинининг ҳам муомаласи ўзгарди. Андишасини бутунлай йўқотди. Шу ёшга кириб бир оддий, абадий ҳақиқатни — инсон умри омонатлигини англаб етмаган экан. Йўқ! Англаб етган, лекин юракдан ҳис етмаган, ҳозиргидай мушоҳада юритиб кўрмаган экан. Мана, бугун ҳаммасини жон-жигаридан ўтар, вужудини ўртар, мутлақо унутиб бўлмас даражада тушунди. Энди еру осмонни кезиб ахтарган, юрак-бағрини хун қилиб йиглаган, қирқ кун аза тутган, бор бисотини сарфлаган билан ҳам Тоғани топиб, ҳатто бир оғиз каломини эшитиб бўлмайди. Тоға абадий хаёлга, хотирага айланиб қолди. Бировдан рози, бировдан норози бўлиб, нимагадир эришиб, ниманидир бой бериб бу ёруғ оламни тарк этди. Ҳаётнинг қанча аччиқ-чучугини тотди. Қувонганидан оламга сигмаган кунлари бўлди. Қанча дарду-ҳасратларини, билган-билмаганини ичига ютиб, умри интиҳосида юрагида битмас-туганмас армон, очиқ қўл билан кетди.

— Гўрга ким қўяди? — баралла овозда айтилган шу калом хаёл гирдобиди қолган Тўхтасин Норқуловични ҳушёр торттириб, ўзига келтирди. Борлиқни оний сукунат қамради.

— Мен қўяман! — бу тобуг ёнида турган Саил бобо эди.

— Аввал Тўхтасин акадан сўранглар! — деди маросимга аралашиб юрган қариялардан бири. Нигоҳлар Тўхтасин Норқуловичга қадалди.

— Ўзим қўяман! — Тўхтасин Норқулович тилига бу калом қандай келганини, бундай дейишга қандай куч ундаганини билмайди. Шу лаҳзада унинг вужудини қўрқув бутунлай тарк этган, онгу шуурини қандайдир журъат, ботиний қудрат эгаллаб олганди. Назарида ҳозир шундай иш тутиши керак, бошқача бўлиши мумкин эмасдай эди.

— Орқангиз кўтармаса, қўйинг, — деди ёнидаги қария.

— Йўқ, Тоғамни ўзим қўяман!

— Қабрга қўйган савоб. Чопонни ечинг, Тўхтасин-жон! — деди бошқа бир қария.

— Белбоғ билан бошингизни боғланг!

— Оёғингизни ечинг!

Лаҳадга кирган Тўхтасин Норқуловичга нима қилиш кераклигини теппада, қабр атрофидаги одамлар айтиб туришди. Кейин оппоқ кафанга ўралган жасадни узатдилар. Тўхтасин Норқулович юқоридагиларнинг гапларини қилиб, маййитни гўрга қўйгач, кафанни тортиб, Тоғанинг юзини очди. Назарида гўр бирдан ёришиб кетгандай бўлди. Тоғанинг бамисоли ухлаб ётгандай юмуқ кўзлари, тиниқ, нур ёғилиб турган юзлари, тукларини дона-дона қилиб тарагандай қошларига дил тўла меҳр, алам, изтироб, афсус, ўкинч билан тикилди. Бу Тоғани энг сўнгги бор кўриши эканлигини дилдидан туйиб, юрак-бағри ўртанди, беихтиёр мижжаларига ёш инди. Унсиз йиғлади. Бу йиғи еру осмонни ларзага келтирадиган фарёддан-да кучли, жону жаҳонни адои тамом қилар даражадаги мусибатдан-да ситамлироқ эди. Кейин мурданинг бошини қибла тарафга буриш асносида беихтиёр, юзига лаб қўйди.

— Отадан ортиқ яхшиликларингиз ўтди. Лекин фарзандлик қилиб, кунингизга яролмадим. Кўзим сўқир экан, Тоғажон. Мендан рози бўлинг!

Тўхтасин Норқулович бу сўзлар хаёлига қандай келди, уларни пичирлаб айтдими, дилидан ўтказдими,

билмайди. Бирдан руҳи енгил тортиб, елкасидан зилдай босиб турган юк ағдарилгандай, дили равшанлашгандай бўлди. Кўнгли таскин топди...

* * *

Ўша куни Тўхтасин Норқулович вилоят раҳбари билан Нусратовнинг келишини ички бир муштоқлик билан кутди. Бирров кўнгил сўраб ўтишларини, дўстганим, эл-улус, билган-билмаганлар олдида “фалончилар таъзияга келди”, деган гапнинг айтилишини истарди. Қизиқ, одам жудолик бошига тушганда гарчи биров келган-келмагани билан марҳум қайта тирилмаслиги, ҳеч нарса ўзгармаслиги, ҳаёт ўз оқимида давом этаверишини билса, шунга иймон келтирса ҳам кўнглига яқин, фаолияти бирга кечган, яхшиликлари ўтган кишилар, казо-казоларнинг ташрифини, ҳамдардлик билдиришини астойдил хоҳлар, ким келиб, ким кетганига алоҳида эътибор берар экан. Кўнгил сўрашса ўзини хийла енгил тортгандай, кўз олдини қуюқ тумандай тутиб турган қайғу бироз тарқагандай ҳис этаркан. Аксинча, қай бир истаган, кутган кишиси келмаса, дилига оғир ботаркан. Кўнглида қандайдир ўкинч туяркан. Эҳтимол Биринчи котиб ҳам беш дақиқа фурсатини аямай таъзияхонага кириб ҳамдардлик билдирганида Тўхтасин Норқуловичдаги унга бўлган нафрат хийла пасаярмиди? Ўзига нисбатан ниҳоятда шафқатсизлик, ҳақсизлик қилганини кечирармиди?! Бутунлай совиган кўнглининг бир четида қандайдир илиқлик, ҳурмат пайдо бўлармиди?!

Лекин улардан дарак бўлмади. Тўхтасин Норқуловичнинг алами баттар ортди. Биринчи котиб билан Нусратовни кутишга чиққан Низом Қодир туман марказидан хўжаликка келадиган йўл ёқасида кунни беҳудага ўтказиб, кечга яқин қайтиб келди.

Аввал, амалда турганида-ку таъзия куни ишхонадагиларнинг ҳаммаси келган, муовинлари худди энг азиз кишиларидан ажралиб қолгандай эртадан-кечгача ғамга ботган ҳолатда ёнидан жилмаган, ташкилий ишларнинг бошида туришган бўларди. Уларнинг яқин олиб,

қариндош-уруғлардан ҳам ортиқроқ елиб-югуришлари, Тўхтасин Норқуловичнинг бир назар ташлаши, ишорасига маҳтал туришлари, токи ундан рухсат олмаганларича ёки хўжайиннинг ўзи бир неча бор “Раҳмат, энди боринглар”, демагунча хонадонидан жилмасликларини тўй-маъракалари, участкасида қилган ҳашарларида кўрган. Тўхтасин Норқулович бу илтифотларга маҳлиё бўлиб, ўзини осмон устунидай ҳис этган. Кибру ҳаво билан, талтайиб, ич-ичдан мамнун бўлиб ўтирган. “Ҳаётим бир умр шу тахлит кечади, қўл остимдагилар, айниқса, муовинларим шундай оқибат кўрсатадилар”, деган хаёлга борган. Мана, вазифадан кетгач, орадан ҳали ҳеч қанча вақт ўтмай, бошига мусибат кўланка ташлагач чуқур англаб етдики, ўйлаганларининг барчаси сароб экан. Ишхонасидагилар ҳам юзидан ўтолмаганларидан бирров келиб кетишди.

Қаранг, Тўхтасин Норқулович хонадонидан қозон қайнаса ҳозир у нозир, гапирганда ўрнидан туриб икки қўлини кўксига қўйиб жон қулоғи билан эшитадиган, “Сизни бир кун кўрмасам туролмайман, отам дунёга келтирган бўлсалар, сиз одам қаторига қўшдингиз, пушти-паноҳимсиз”, қабилида хушомадни ўринлатадиган, ортидан соядай эргашиб юрадиган, йўриғидан чиқмайдиган, номи тилидан тушмайдиган биринчи ўринбосари “идорада раҳбарлардан бир киши бўлиши керак, юқоридан сўраб қолишлари мумкин”, деб бошқаларни юбориб, ўзи келмабди. Бунинг устига тезроқ қайтишларини тайинлабди. Ишдан олингандан сўнг лоақал бир марта уйига келиб ҳол-аҳвол сўрамади-я. Қўнғироқ ҳам қилмади. Жамоага бош бўлиб кўнгил сўраб келганида, бирга қабристонгача борганида осмон узилиб ерга тушмас, борди-ю сўраб-суриштириб қолганларида ҳам йўқлигининг сабабини айтганида ҳар ҳолда юқоридагилар ҳам тушунишар эди.

Эҳтимол вақтинча бошлиқ вазифасини бажарувчи қилиб қўйилган биринчи ўринбосар бошлиқлик курсисини эгаллаш илинжидадир, раҳбарларга танқидга учраб ишдан олинган Тўхтасин Норқулович билан ҳеч қан-

дай алоқаси йўқлиги, ҳатто Тоғасининг таъзиясига ҳам бормаганлигини намоён қилмоқчидир.

Нусратовни айтмайсизми? Тўхасин Норқулович туманга келганида кутиб олар, бирга бўлар, ҳамиша ўзини яқин тутиб юарди. Байрамлар, оилавий тадбирларда ёд-йўқлов қиларди. Шундай одам ҳам дафн маросимининг эртаси куни келди. Обкомнинг биринчи котиби кечгача туманда бўлганини, бирга хўжаликларни айланганларини айтиб, узр сўради. Биринчи котиб Тўхтасин Норқуловичнинг азадорлигини эшитиб, “и-е, у кишининг Тоғаси ҳам бор эдими?”, деб қўйганмиш. Нима, у Тўхтасин Норқуловичнинг ҳеч кими йўқ, деб ўйлармикан? Бу билан Тўхтасин Норқуловични масхаралаган. Устидан кулган. Муттаҳам! Аҳмоқ! Нусратовнинг шу гални оқизмай-томизмай етказганига нима дейсиз. Ҳарқалай, ўзи азадорлиги, кўнглига қаттиқ тегиши мумкинлигини ўйлаб айтмаса ҳам бўларди-ку! Мозорбошига энг яқин дўсти Низом Қодир ҳам чиқолмади. Биринчи билан Нусратовнинг йўлларини пойлаб бекордан-бекорга хўжалик чегарасида кутди. Очиғи, ундан гина қилиб ўтириш ноўрин. Уни ҳам тушуниш керак. Борди-ю, ўзига ҳам юқоридаги раҳбар “фалон ерга боринг ёки фалон юмушни ўринлатинг” деса, эътироз билдира олармиди. “Яқин дўстимнинг тоғаси оламдан ўтган, дафн маросимида қатнашмасам бўлмайди”, деб раҳбарнинг раъйига қарши борармиди? Раҳбар “Сизга партия топшириғи муҳимми, дафн маросимими?” демасмиди.

“Аслида бошқалардан бу қадар хафа бўлиш ҳам ноўрин, — Тўхтасин Норқулович энди ўз фикрини ўзи инкор этарди. — Одамзоднинг табиати шунақа. Ҳар қандай ҳолатда ҳам инсон очиқ-ойдин иқрор бўлмаса-да, имкон қадар аввало ўз тинчини ўйлайди, воқеликка ўз манфаати нуқтаи назаридан ёндашади. Режалаштириб қўйган зарур юмушларини ташлаб “Тўхтасин Норқуловичнинг тоғалари оламдан ўтибди”, деб ҳамдардлигини билдириш учун югирмайди-ку! Бу-ку, таъзия. Биров келгани, кўнгил сўрагани билан ҳеч нарса ўзгармайди. Азадор кўнгилга тасалли бериши мумкин, холос.

Лекин энг керак пайтида, бир оғиз холисона айтиладиган адолатли каломининг салмоғи, кадр-қиммати қанчалик катта аҳамият касб этадиган ҳолатларда ҳам одам кўпинча ўз тинчи, қилаётган ҳаракатидан ўзи қандай манфаат кўришини ўйлаб иш тутади. Биринчи муовинидан ҳам бекорга ранжиб ўтирибди. Энди у имкон қадар бошлиқликка ўтиш йўллари ахтаради, бордию бошқа киши раҳбар қилиб қўйилса унга ёқиш, ҳеч бўлмаса ҳозирги мавқеини сақлаб қолиш пайида бўлади. Унинг учун ҳаёт-мамот масаласи — шу. Қолган барчаси ўнинчи, юзинчи даражали. Ўзи ҳам баъзан вазиятга қараб энг зарур гапини керак пайтида айтмаган, инсонгарчилик юзасидан бориши шарт бўлган айрим жойларда қорасини кўрсатмаган-ку. Баъзан вазият тақозосига кўра ёки зарурият юзасидан, баъзан ўзи истамай, баъзан юраги дов бермай шундай йўл тутган. Муовинидан ҳам Нусратовдан ҳам, Низом Қодирдан ҳам, Муҳсинов билан Темировдан ҳам, бу ёруғ оламда умуман ҳеч кимдан гина қилмаслиги керак. Ахир уларга нафи тегиши баробарида ўзи ҳам уларнинг ўзларидан ортиқроқ манфаат кўрса кўрганки, кам кўрмаган.

Мана, ўзи ёруғ дунё зимистонга айланган, ҳаёти бутунлай номаълум изга кириб кетиши мумкин бўлган қалтис пайтда қаватига олган, қўллаб-қувватлаган, кейинчалик юқорига кўтарилишига ҳам раҳнамолик қилган Нурматовни вилоят Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида ноҳақ ишдан бўшатганларида ўрнидан туриб бир оғиз йўқлаб гапирдими? Сессияда шунча йил турли раҳбарлик лавозимларида ишлаган, ижроия қўмига салкам беш йил раис бўлган кишининг бутун фаолиятини деярли йўққа чиқаришди. Ўзига дахли бўлмаган камчиликларга йўл қўйганликда айблашди. Бундай пайтларда сўз олиб маъқуллайдиганлар тоифасига мансуб норасмий номенклатурадаги раҳбарлар бор. Улар учун қандай қарор қабул қилинаётганлиги, ким лавозимга тайинланаётганлиги, ким бадном этилаётганлигининг аҳамияти йўқ. Муҳими — маъқуллаш. Оқимга қараб бориш. Юқорига ёқиш. Мавқеъни бериб

қўймаслик. Шу йўл билан курсида тинчгина, бежавотир ўтириш. Бундайлар муносиб топилиб лавозимга тайинлансанг ҳам, шаънингга айбномалар тўқилиб мансабдан олиб ташлансанг ҳам чапак чалишади. Келганингда “Яшасин, шоҳим!”, кетганингда “Алвидо, шоҳим!” қабилда яшаш қон-қонларига сингишиб кетган бу тоифа кимсалар минбарга чиқиб сессияда ташкилотчилар томонидан аввалдан тайинлаб қўйилганми ёки ўзлари ташаббус кўрсатибми, бечора Нурматовнинг бошидан шундай мағзава тўкишди, шундай мағзава тўкишдики. Қани энди, бир мард одам топилса-ю, ўрнидан туриб бор ҳақиқатни гапирса. Нурматовни ҳимоя қилса. “Нурматов шу лавозимга сайланган сессияда айнан шу “аллома”лар ана шу минбарда, айнан шу залда уни кўкларга кўтариб мақташган, “Энди ижрокўм раисдан ёлчийдиган бўлди, раҳбардан партия талаб қиладигана барча фазилатлар Нурматовда мужассам. Партия бу кишини танлаб жуда тўғри иш тутган. Энг муносиб кадр”, дея башорат қилганлар шулар эди”, деса. Кейинчалик Нурматовнинг қўлтиғи остига роса сув пуркаб, “пуф-пуф”лаб шиширишган, оддий гапларини ҳам ҳикмат даражасида талқин этишган ҳам айнан шулар эканлигини айтса. Бугун ҳам шулар доирани тескари уриб, бадном этишаётганини юзларига солса, борди-ю вазият ўзгариб эртага, даври давроняна Нурматовга тегса, “фалончи, пистончиларни хатога йўл қўйилганликда айблаб, яхши кадр ҳамиша кадр топишини олқишлаб, уялмай-нетмай Нурматовнинг қадрини ўрнига қўйган доно партия, зукко раҳнамоларга ҳамду санолар ўқишадиган ҳам шулар бўлади”, дея шармандаларини тортса. “Сенларда заррача виждон, субут, оқибат борми”, деса. “Отнинг ўлими, итнинг байрами”, деганларидек, бу тоифа одамлар минбарда ўтирган биринчи котиб олдидаги мавқеъларини янада мустаҳкамлаш, юксак садоқатларини намоиш этиш илинжида қулай имконият юзага келганидан ичидан хурсанд, оғиз кўпиргириб турганларида, масалага тамомила тескари муносабат билдиришга кимнинг ҳадди сизарди. Залда ўтирганларнинг аксарияти ижроия

қўмита тизимидаги бошқармалар фаолиятига биринчи котибнинг бўлар-бўлмасга аралашавериши оқибатида Раис билан икки ўртада келишмовчилик юз бергани ва кучайиб боргани, навбатдан ташқари сессия мазкур низонинг натижаси ва интиҳоси эканлигини аниқ билиб туришсада, ҳеч ким овоз чиқариб айтолмасди.

Агарда Тўхтасин Норқулович истаса, ўшанда қўл кўтариб сўз олиши, бор ҳақиқатни ошкор этиши мумкин эди. Ҳеч ким унинг оғзини ёпиб, қўл-оёғини боғлаб қўйган эмасди. Ҳеч ким ҳамманинг кўз ўнгида унинг қўлидан тортиб, минбардан тушириб қўёлмасди. Албатта кейинроқ унинг бу жасорати, жуъатига тан берадиганлар, холи топиб секингина “Жуда тўғри қилдингиз. Ана шундай бўлиш керак”, дейдиганлар ҳам топиларди. Лекин бу ҳақиқатпарварликнинг оқибати-чи?! Шахсан ўзи бундан қандай наф кўрарди? Эртагаёқ ишхонасида текшир-текшир бошланиб, остига сув югурмасмиди? Лавозим, имтиёзу имкониятлардан мосуво, кўчада сўппайиб қолмасмиди?! Яна қандай кўргуликлар бошига тушиши мумкинлигини Аллоҳ билмаса, банда билмасди. Бундай пайтда кўпчилик таниш-билишлар ҳам ўзларини “фалончи билан ошналиги бор экан”, деган гап Каттаконнинг қулоғига етмаслиги учун ҳам уни кўриб кўрмаганга олиб кетишлари турган гап. Жуда виждони қийналган баъзи бировлар аввалги ошна-оғайнигарчиликнинг андишасини қилиб қоронғу тушгач бирров, кўнгли учун ҳол-аҳвол сўраб ўтишарди. Худди боласига панд-насиҳат қиладиганга ўхшаб “Сўзга чиқиш керак эмас эди, сен билган гапларни бизлар билмасмидик. Нега жим ўтирмадинг”, дея койийдиганлар ҳам топилиб қоларди. Хотини-ку ҳуда-беҳуда “ғит-ғит” қилиб жонини эговларди. Эшитган-билган устидан кулса — кулардики, сарик чақачалик фойдаси тегмасди. Бежизга “Жим ўтирган бой бўлади”, деб айтишмаган.

Қолаверса, Нурматов ундан-да кўпроқ қўллаб-қувватлаган, қўллари узатган жойга етадиган, катта-катта манфаат кўриладиган амал курсиларига ўтқазиб қўйган бошқа кишилар оғизларига талқон солиб, бунинг устига бошқа депутатларга қўшилиб қўл кўта-

риб, эл қатори олқишлаб ўтирганларида Тўхтасин Норқуловичга нима! Ота-боболаримизнинг “Замон сенга боқмасин, сен замонга боқ”, “Диндан чиқсанг ҳам элдан чиқма” деган нақллари замирида ҳам юз бераётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан муроса-мадора йўлини тутишга даъват мужассам. Ўзи ҳам бошқаларга қараб иш тутиши, оқимдан ажралмаслиги керак.

Яхшиямки, ташкилий масала юзасидан сўзга чиқувчилар рўйхатига унинг ҳам номини тиркаб қўйишмаганлари. Унда мавжуд тартибга кўра сессияда кўрилаётган масала руҳига мос матн тайёрлаб, масъуллар назаридан ўтказишига, улар томонидан билдирилган фикрларни қўшишига ва музокарада иштирок этишига тўғри келарди. Очиқ-ойдин мунофиқлик қиларди. Амалдан ажралиб қолмаслик учун ижрочи қандай мусиқани чалса, ўйинчи ўша мақомда йўргалайди-да. Бошқа иложи йўқ эди. Нурматов унинг оқимга қўшилиб юрганидан ранжимаса ҳам сўзга чиқиб қоралаганини, хиёнатини ўла-ўлгунча кечирмасди.

Биринчи муовини, муовинларини ҳам, соясига кўрпача тўшаб юрган бошқа ошна-оғайниларини ҳам тушуниш керак. Энди уларнинг йўриғи бошқа, Тўхтасин Норқуловичнинг йўриғи бошқа.

* * *

Машина Зарафшон дарёси кўпригидан ўтиб Поёнқир томон энган асфальт йўлдан юқорилай бошлади. Тўхтасин Норқулович шу йўлдан аввалги даъфа қайтганига ҳам кўп бўлгани йўқ. Яқиндагина, чамаси икки ойча илгари эди. Ўзининг “оёғи узангида”, Тоға ҳам тирик эди.

Ўшанда обком бюросига масала тайёрлаш учун туманга келганди. Туман партия қўмитасининг биринчи котиби “ўзингизнинг киндик қони тўкилган юرتингиз, шу ерда бир пиёла чой ичмасак бўлмайди”, деб Сангработга бошлаб келди. Аввалдан огоҳлантириб қўйилган экан. Хўжалик боғ ҳовлисида жой ҳозирланганди. Меҳмонлар дастлаб бироз биллиард ўйнаган бўлишди. Кейин тўкин дастурхонга таклиф этилдилар. Зиёфат қуюқ бўлди. Гап орасида Тўхтасин Норқулович

косагуллик қилаётган хўжалик раиси Низом Қодирдан Тоғани суриштирди.

— Тоға билан ҳар куни камида икки марта кўришамиз? — деди раис катта лаганда бугланиб турган гўштдан ликобчаларга олиб меҳмонларнинг олдига қўяр экан. — Яхши юрибдилар.

— Қайтишда беш минутга кириб ўтармиз, — деди Тўхтасин Норқулович ва пахтагулли пиёлани олиб маъданли сувдан ҳўплади.

— Шу ерга олдирамиз, — райком котиби Тўхтасин Норқуловичнинг қандай фикр билдиришини ҳам кутмасдан раисга юзланиб буйруқ оҳангида — Шоферингизни юборинг, Тоғани олиб келсин, — деди.

Чамаси бирор соатлар ўтар-ўтмас Тоға келди. Тўхтасин Норқуловичнинг Тоғани сўнгги бор кўргани шу. Ранглари синиққан, ҳориганга ўхшарди. Тоға-жиян бағримлашиб саломлашдилар. Райком котиби пиёлага тўлдириб арақ қуйиб Тоғага узатди.

— Штрафной. Бизлар билан бараварлашиш учун оласиз. Кейин бирга ичамиз.

— Раҳмат! — Тоға ўрнидан туриб қўлини кўксига қўйди. — Соғлигим йўқроқ. Илтимос.

— Каттаконнинг қўлларини қайтарманг! — деди раис.

Тоға “жонимга ора кирармикин”, деган илинжда Тўхтасин Норқуловичга қаради.

— Ичмасангиз ҳам олиб қўйинг. Яхши эмас, — деди Тўхтасин Норқулович.

— Нега ичмайдилар?

— Соғлиқ кўтармаяпти. Бўлмасам, сизлардай меҳмонларнинг садқаи суханлари.

— Какраз, бу дори. Ба нияти шифо, деб ичиб юборсангиз ўзи даволайди.

— Хай, ана, бироз камайтирдик, — деди раис арақнинг қарийб ярмини бошқа пиёлага қуйиб. — Энди олмасангиз бўлмайди.

Раис газзигига бир тугун гўштни, иккинчи қўлида арақ қуйилган пиёлани Тоғага тутди. Тоға энди тихирлик қилиш бачканалик деб ўйладими, бошқалар эътиборини ортиқча қаратишдан истиҳола қилдими, пиёлани олиб ҳўплади.

— Ана, бу бошқа гап, — деди райком котиби. — Хрушчев арақни қиммат қилганда "энди ҳеч ким ичмайди", қабилда билдирилган эътирозларга жавобан "Бунинг юз grammi қиммат, юз граммни ичган киши қолганини нархи қанча турса ҳам олиб ичаверади", деган экан. Юз грамм олдингиз, бу ёғи барабар олаверасиз.

— Соғлик кутарганда-ку, сизлардай азиз меҳмонлар учун шишаси билан ичардим, — деди Тоға маъюс тортиб.

Раис қўйса, райком котиби олиб, Тоғага яна икки-уч бор кам-кам ичиришди.

Кейин хуш-хурсанд хайрлашдилар.

Ўшанда Тўхтасин Норқулович нега энди бир муддат Тоға билан холи гаплашгани фурсат топмади, қандай дард безовта қилаётгани билан қизиқмади, кўнглига кулоқ тутмади. "Ичмасалар мажбурламанглар, кўнгилларига қаранглар", деб жонига ора кирмади. Балким ўшанда ичмагани яхши эдими? Ахир саломатлиги кўтарган киши икки-уч шишани кўрдим демайди, кўтармаганга эса бу сабил қолгурнинг бир grammi ҳам захри-заққум. Эҳтимол Тоға саломатлиги йўқлигини айтиб жиянининг эътиборини кутгандир, номдор шифокорларга кўрсатишига, даволатишига умид боғлагандир. Сўрамагандан сўнг истиҳола қилиб гапирмагандир. Эҳтимол, Тўхтасин Норқуловичнинг ўзига нисбатан эътиборсизлигидан дили оғригандир. Ким билсин, ўшанда астойдил ҳол-аҳвол сўраганида, дардини айтармиди, вилоят шифохонасига ётқизиб даволатганида Тоға ҳали яшармиди...

Тўхтасин Норқулович Тоға билан сўнгги дийдорлашганини кўз олдига келтириб, ўзини гуноҳкордай ҳис этди. Вужудини пушаймон ўртарди. Ўшанда қани энди биров "Тоғани охирги кўришинг шу, суҳбатидан, дийдоридан тўйиб қол, кўнглига кулоқ тут, розилигини ол", деса. Хом сут эмган банда. Кўпинча борининг қадрига етмаймиз, йўқотгандан кейин эса қўмсаб, соғиниб, бефарқлигимиз, худбинлигимиз учун афсусланиб юрамиз. Кеча кимсан, Тўхтасин Норқулович эди. Тоғани ҳам юмуш билан ўтган-қайтганида кўнгли учун сўроқлаб қўяр, фурсат топса бирпас кириб ўтарди. Ўшанда

ҳам кўпинча туманнинг бирорта раҳбари ёнида бўларди. Ўйлаб қараса, кейинги пайтларда Тоғанинг ўй-фикри, ташвиш-дарди, мақсад-муддаоси билан мутлақо қизиқмай қўйган экан. Нукул машинада савлат тўкиб, дабдаба билан келиб кетаркан. Мана, бугун ўзи мансабдан мосуво, Тоғани тупроққа топшириб қайтаяпти.

Ўлим! Эслаганда дафъатан аъзои баданинг жимирлаб кетади, ҳатто тасаввур қилишга ҳам юрагинг бетламайди. Ўлим — тап олиш оғир, айни пайтда инкор этиб бўлмайдиган, инсон зоти бир кун эмас бир кун домига тушишга маҳкум этилган олий ҳақиқатдир. Эҳтимол бани одам қаловини топиб қорни ёқиш, бўлмайдиган ишни бўлдириш, астойдил елиб-югирса ҳар қандай жазодан қутилиш, қилни қирқ ёрган донони ҳам чув тушириш, ҳатто шайтонга сабоқ берган фирибгарни доғда қолдириш йўлини топар. Лекин фақатгина ажали етганда, унинг чангалига чап бериб бўлмайди. Бунинг иложи ҳам, имкони ҳам йўқ. Ўлим олдида ҳамма — ёш ҳам, кекса ҳам, шоҳ ҳам, гадо ҳам баробардир.

Инсон умри қайси кун, қайси сонияда поёнига етади? Қаерда, қайси ҳолатда ҳаётдан мангу кўз юмади. Ўша аснода унинг ёнида кимлар бўлади? Дўстми, ғанимми, ёрими, фарзандларими? Ёки ёлғиз ўзи қолганидан қийналиб, кимсасиз хонада, эшикка умидвор кўзларини тикиб жони узиладими? Тириклик шами сўнаётган сўнгги нафасда нималарни ўйлайди? Нимани истайди? Кимга илинади? Тилига қайси калом келади? Уни айтишга мажоли етадими? Ёки сўнгги илтижолари, васиятлари мангуга бўғзида қолиб кетадими? Бу саволларга жавоб қайтаришга одамзот ақл-идроки ожизлик қилади. Бу абадул-абад сир-синоат. Ҳозиргача ҳеч ким биргина шу сир-синоатнинг тубига етолган эмас. Унинг тубига етишга инсон ақл-заковати ожизлик қилади. Сирасини айтганда, ёлғиз шу мубҳамлик сабаб дунё устувор, ҳаёт боқий, одамзот барҳаёт. Акс ҳолда сўнгги лаҳзаларини яшаётганини аниқ сезиб, ҳис этиб турган худбин, ичи қора, “бўлса— фақат менга, бўлмаса—ҳеч кимга” қабилида яшайдиган кимсанинг ҳолатини бир

тасаввур қилинг. У ўзи абадий тарк этаётган еру кўкнинг бошқаларга қолишини, ўзи оламдан кетгандан кейин ҳам ерда ҳаёт аввалгидай давом этаверишини, тонглар отаверишини, оқшом чўкиб самовот бағрида сочиб юборилган ҳовуч-ҳовуч маржонлар янглиғ юлдузлар чарақлаб тураверишини истармиди? Ўзи ночор, ноилож тарк этаётган сертуғён ҳаётни бошқа бировга раво кўрармиди? Йўқ! Асло! Шу заҳотиёқ дунёни остин-устун қилиб ташлармиди?

Ёки ғаддор ғанимни айтмайсизми? Ўлими муқаррарлигини, паймонаси тўлаётганини аниқ билиб турган қасддор кимса бир пайтлар йўлига тўғаноқ бўлган, қачондир раъйини синдирган, таҳқирлаган, ошкора ёки хуфёна оёғидан чалган, ҳақ-ноҳақ юзига қора чаплаган одамнинг олдига бормайдими? Уйига ўт қўймайдими? Ўзи ҳаётдан кетишдан олдин уни, нафақат уни, балки бола-чақасини қўшиб биратўласи жаҳаннамга жўнатиб юбормайдими? Шартта отиб, бўғизлаб ёки чавақлаб ташламайдими? Ташлайди! Кўнгли тусаганини, хаёлига келганини қилади. Ҳаммадан ўчини олиб, юрагини муздай совитиб, тинчгина ҳаётдан кўз юмади. Сўнгра нима бўлса — бўлсин! Куруқ, жонсиз танаси қолаверади. Жонсиз танасини чопадими, қамайдими, отадими, қўмадими — унга барибир. У энди ҳеч нарса ни кўрмайди, эшитмайди, сезмайди.

Ёр юзида менинг, сизнинг, унинг эркин яшаши, нафас олиши, юракдан яйраб кулиши, севиши, тириклигига ҳасадли кўз тикиб турган, чарақлаган куёшнинг бир қатра зиёсини, битмас-туганмас ҳавонинг бир бор олгулик нафасини раво кўрмайдиган, қулай фурсат топса бўғиб ташлашга, оёғимиздан чалишга тайёр худбин кимсалар йўқ, дейсизми? Бор! Топилади. Балким ўнлаб, юзлаб, ундан ҳам кўпроқ топилар. Зеро, ҳеч ким уларнинг саногини олмаган, ололмаган. Ҳеч қачон олиб ҳам бўлмайди.

Хайрият, заррани миллион бўлақларга парчалай ололган, ақл-заковати не-не мўъжизалар кашф қилишга қодир, қанчадан-қанча олам тилсимларининг тубига етолган, беҳудуд оламини муштдек юрагига жо этол-

ган, ҳам беқиёс савоб, эзгу ишларга, яхшиликларга қўл урган, ҳам тубсиз гуноҳи азимга ботган инсоният дунёга келиш ва кетиш сир-асроридан воқиф эмас. Биргина шу сир-синоат олдида то абад ожиздир. Аслида ёлғиз шу ожизлик ҳаётга мазмун, умрбоқийлик, кўнгилларга умид бахш этиб турганга ўхшайди. Ойлаб, ҳатто йиллаб дард чеккан, хасталик тинка-мадорини қуритган беморнинг ҳам ҳаётдан кўзи тўймайди. Танасини яшаш умиди, яна оёққа туриш, соғайиш илинжи тарк этмайди. Ҳатто ажал исканжасида турганида, жон таслим этаётганида, юраги сўнгги бор ураётганида ҳам инсон қалбининг бир чеккасида яшаш умиди сўнмайди. Бошқалар ундан бутунлай умидини узган, умри интиҳо топаётган мудҳиш манзарани кўриб, кузатиб, англаб, ҳис этиб турганларида ҳам у ҳаётга ташналик туяди, тирикликка талпинади, яшашни истайди. Эҳтимол бу ёруғ, муқаддас ва тотли туйғулар уни энг сўнгги нафасда ҳам тарк этмас. Жонсиз, совуқ вужудида, кўзлар қорачиғида, юракнинг энг сўнгги тепишида мангуға муҳрланиб, томирларда қон бўлиб муздек қотиб қолар...

Тўхтасин Норқулович шуларни ўйлар экан, беихтиёр эти жимирлаб кетди. Қизиқ, унинг қанча умри қолдийкин? Паймонаси қачон, қаерда тўларкин? Буни ёлғиз яратган худонинг ўзи билади. Лекин бир нарса аниқ, Тўхтасин Норқулович ҳам қанча яшамасин, қаерга бормасин, қаерда бўлмасин, бир кун эмас бир кун умр йўли шу — Сангработда поёнига етади. Бир кунмас бир кун шу йўлдан эҳтимол ҳаёт шами сўниб қолаёзганда, эҳтимол жонсиз танасини олиб ўтишади. Бир кунмас бир кун тобутга солиб уни ҳам Болоқирга ўрлаган шу йўл бўйлаб элтишади. Тоғани дафн этган қабристонга боришади. Балким мотам митинги қилишади. Кимдир у тўғрида сўзлайди. Қаро ер қаърига, қабрга қўйишади. Кейин ҳамма бошини ҳам қилиб, гамгин қисфада ортига қайтади. Ҳамма уй-уйига тарқалиб кетади. Оқшом чўкади. Ҳамма яна телевизор атрофига тўпланади. Осуда тун чекиниб, яна тонг оқаради. Радиода қўшиқ таралади. Одамлар ишга отланадилар. Мактаблар оғуши болалар билан гавжумлашади. Йўлларда маши-

налар қатнайверади. Гавжум вокзаллар, тирбанд аэропор-
тлар асалари уясидек ғувиллайди. Қаердадир гўдак дунёга
келади, кимдир тўй тараддудига тушади. Ҳаёт худди ҳозир-
гидек ўз оқимида давом этаверади. У пайтда фақат Тўхта-
син Норқулович бўлмайди. У бир уюм тупроқ остида, қора
ерни қучиб ётаверади. Биров ким эдинг, бормисан, деб
йўқламайди. Ҳамма ўз ташвиши, ўз дардида елиб-югуради.
Фақат дафн маросимларида, ёки хотира кунларида одам-
лар яна Болоқирга, қабристонга чиқишади. Ҳар доимги-
дай Куръони Карим оятларидан тиловат қилишиб, юзла-
рига фотиҳа тортишади. Марҳумларни, ўтган-қайтган во-
қеаларни хотирлашади. Қабристонни тартибга
келтиришади. Унинг қабрига ҳам назарлари тушади...

Хўш, Тўхтасин Норқуловични шундай кунларда ким
эсларкин? Фарзандларими? Сангработликлар-чи?! Сан-
гработда уни йўқлайдиган кими бор? Сангработлик-
лардан шундай оқибат, меҳр-муҳаббат кутишга унинг
маънавий ҳаққи бормикин? Умуман ҳамюртларига нима
нафи тегдики, уни эслаб юришса, сўроқлаб келишса?
Кимга яхшилик қилди? Кимнинг оғир кунда ҳамна-
фас бўлди? Бу саволларга жўялироқ жавоб тополмай
Тўхтасин Норқулович баттар изтиробга тушди. Қизиқ,
аввал ақли қаерда экан? Нега шулар ҳақида аввалроқ,
ёшлигида, лоақал амал курсисида ўтирган, бир оғиз ка-
ломи амри-вожиб бўладиган, қўлидан иш келадиган пай-
тларда ҳозиргидай чуқур ўйлаб кўрмаган экан-а? Нега?!

Тўхтасин Норқулович машинада Поёнқирга ўрлаган
асфальт йўл бўйлаб юқорига кўтарилаётиб дафъатан
ортига қайрилди. Қир ёқалаб кетган дарё, ундан нари-
да эса Сангработ худди кафтда тургандай яққол кўзга
ташланди. Тўхтасин Норқулович худди юрагининг бир
парчаси узилиб қолаётгандек энтикиб кетди. Шу икки
қир оралигидаги бир парча заминга кўз илғамас, мус-
таҳкам ва сўнмас муҳаббат, меҳр ришталари билан
боғланганлигини дил-дилдан ҳис этди. Нега бу туйғу-
ни у жуда кеч, оёғи узангидан узилган, ёши бир ерга
бориб қолган пайтда англади. Нега?! Қани энди, ҳаёти-
ни қайтадан бошлаш имтиёзи берилса... У тамомила
бошқача яшаган, бутунлай бошқа одам бўларди...

ПАМФЛЕТЛАР

БАШОРАТ

Билишимча, қадим замонларда ҳам аксар минг-бошилару юзбошилар, қозилару миршаблар, ўлпончи-ю хазинабонлар ёмон яшашмаган. Пичоқлари ҳар доим мой устида бўлган. Маошлари бир неча танга бўлса ҳам кунгирадор иморатлар қуриб, зарбоф тўнлар кийиб, заранг қамчи ўйнатиб, амири отларда савлат тўкиб юришган, тунлари ҳамтовоқлари билан зиёфатхўрлик қилишиб, айшу ишрат суришган.

Ривоят қилишларича, қадим замонда бир камбағал киши бой-бадавлат қўшниси билан ўзаро тортишиб қолибди. Бой ичида ўзининг ноҳақ эканлигини яхши ангаласа-да, “Шунча молу дунём бўла туриб, зўрга кун кечираётган бир яланг оёқ менга гапини ўтказса, неча пуллик обрўйим қолади”, деган фикрда ён бермабди. Камбағал ҳам ўзича “Қўшнимнинг беҳисоб молу дунёси бўлса — ўзига. Мен ҳақман-ку”, деб ўйлаб шаштидан сира тушмабди. Ниҳоят орани очик қилиш учун қозига боришдан ўзга чора қолмабди.

Замона зайлидан озми-кўпми хабардор, “Мен ҳақ бўлсам ҳам, томоғини ёғламасам қози барибир бойга ён босиши мумкин”, қабилида мулоҳаза юритган камбағал яширинча қозининг ҳузурига борибди. Юз берган келишмовчилик сабабини айтибди ва ишни одилона ҳал этишини сўраб, рўзгорининг ризқидан қирқиб яхши-ёмон кунда харажат қилиш учун орттирган 40 тангани бериб қайтибди. Бориб арз қилсалар, қози камбағалнинг даъвосини тўғри топиши, оқибатда обрўси

билан манфаатига путур етиши, эшитган-билган “Бир яланг оёққа зўри етмабди-да”, дейишини ўйлаб бой ҳам қозига хуфёна 100 танга бериб, эвазига мо-жарони ўзининг фойдасига ҳал қилишни сўрабди. “Ишни пайсалга солиб тўрт-беш бор овора қиламан,— дея ўзича режа тузибди, ора йўлда қолган қози бема-ҳал ташриф буюрган бойни кузатиб қўйгач.— Кейин бойнинг даъвосини тўғри топаман. Камбағал гапни кўпайтиргудек бўлса, бирор важ топиб жазога буюра-ман. Яғир елкасига ўн-ўн беш дарра егач, ўлса-ўлади-ки қозихонага яқин йўламайди. У норози бўлиб қаерга ҳам борарди, арзу додини ким ҳам эшитарди, 40 тан-га берганига ким ҳам ишонарди. Қарабсизки, 140 тан-гага қозикалонга зарбоф тўн совға қилиб, ўғилга са-ман от олиб бераман. Кўпдан айтиб юрганди. Отаси-нинг сояи-давлатида мазза қилиб от минсин! Қолганига айшу ишрат қиламан...” Шу тариқа қози хаёлан текин луқмани қандай ўзлаштириш ва қайси мақсадларга сар-флаш режасини тузиб қўйибди.

Эртаси можаролашган икки қўшни қози ҳузурига келишибди. Қози худди уларни биринчи бор кўриб тур-гандек арзу додларини обдан эшитибди. Тафсилотлар-ни роса миждовланиб, қайта-қайта сўрайвергач, сабр-тоқати тугаган камбағал “Қози қирқ танга берганим-ни эсламаяпти шекилли”, деган гумонга борибди ва шунга шаъма қилиб:

— Тақсир, қирқиб-қирқиб гапирмайсизми? — дебди.

— Сиз шундай дейсиз-да, ўртада юз бор, хотир бор,— деган экан қози ва шу тариқа бойга ҳам берган ваъдаси ёдидалигини билдириб, уни ҳам хотиржам қилган экан.

... Эҳ-ҳе, шу зайл қанча сувлар оқиб, қанча авлодлар яшаб ўтдилар. Бу фоний дунё шундан бери қанча кеч-мишларнинг гувоҳи бўлди. Замину замон ўзгарди. Шунга мутаносиб тарзда мингбоши-ю юзбошилар, қозилару мир-шаблар, ўлпончи-ю хазинабонларнинг ҳам номлари ўзга-риб борди. Улар фикр-мулоҳазаларининг мазмун-мантиқи, дастуру аъмолларидан тортиб амаллари, шаклу шамой-илларигача бошқача кўриниш олиб, замонага мослашиб бордилар. Лекин уларга хос бир муҳим жиҳат ўзгар-

мади. Уларнинг пичоқлари мой устидалигича қолаверди.

Масалан, ўлпончини олайлик. Қадимда улар дастлаб фақат ердан фойдаланганлик учун аҳолидан солиқ йиғишган. Вақт ўтиб, замон ўзгаргач у солиқчи, деб номланадиган бўлди. Фаолият кўлами ҳам кенгайиб, бора-бора уларга нафақат ердан фойдаланганлик, балки бошқа даромад манбаларидан ҳам мажбурий улуш ундирилишини назорат қилиш, бу тартибга итоат қилмаганларни жазога торттириш ваколатлари берилди. Хуллас, уларнинг ҳаётлари ёмон бўлмади.

Мана, таниш-билишларни орага қўйиб, йўлини топиб, солиқ идорасига бир амаллаб ишга жойлашган қўшнимиз Ҳақназарбойни олайлик. У бир йил ишлари ишламас отасидан қолган иморатини бузиб янгидан қурди. Яқинда туғилган кунини шундай нишонладики, бундайроқ камбағалнинг неча йил орзу-ҳавас қилиб, йиғиб-йиғиштириб ўтказган тўйдан аъло бўлди. Созанда-ю пазандалар тинишгани йўқ. Десангизки, кўчамиз Ҳақназарбойнинг акахонлари-ю ҳамкасблари, тижоратчи-ю “фирмач”ларнинг машиналарига тўлиб кетди. Ўзи ҳам шу кун янги русумдаги “Нексия” миниб келса бўладими! Нафақада юрган қайнатаси ўзининг номига олган машинасини куёвига совға қилган эмиш, деган гап тарқалди. Қайнатаси бойлиги ошиб-тошиб, пулини қаерга сарфлашни билмай юрган бўлса, майли эди. Лекин бир умр пиёда юрган, велосипед олишга, ҳатто томини шифер қилишга ҳам қурби етмаган қайнатанинг қайси даромад ҳисобидан “Нексия” олиб, қайси ақлу-идрок, фаҳму фаросат билан ўзи минмасдан ёки ўз пушти камаридан бўлган ўғилларига раво кўрмасдан куёвига совға қилганига ҳайрон қоласан, киши. Елкасида калла эмас, ошқовоқни кўтариб юрган, эси паст, бунинг устига ғирт аҳмоқ кишигина шундай қилиши ва бу гапга бутунлай “томи кетган”, фикрлашга ожиз кишигина ишониши мумкин. Қолаверса, Ҳақназарбойнинг қайнатасига ўхшаганлар икки дунёда ҳам “Нексия” харид қилишга етадиган пул жамғаролмаслигига ҳатто ақли қосир кишининг ҳам идроки етади. Ҳалиям Ҳақназарбой укасининг номига фирма очиб, қайнакасининг номига дўкон сотиб олганини биров билса, биров билмайди.

— Оладиган маоши фалон пул бўлса. Бу нарсаларни Ҳақназарбой қайси ҳисобдан қилаяптийки? — дейди бечораҳол юрадиган бир қўшним кўз ўнгида юз бераётган ўзгаришлардан ҳайратга тушиб.

— Маоши катта бўлса керак, — унга жавобан шуни ҳам сўраб ўтирганидан ажабланаётгандек елка қисиб қўяман. — “Нексия”ни қайнатаси олиб берган, дейишяпти.

Унга беҳисоб бу сарф-харажатлар “қайсидир дўкончининг гайриқонуний ҳаракатларидан кўз юмиш, ўрни келганда қўллаб-қувватлаш, рейд ўтказилгудай бўлса “мижоз” сотувчиларни аввалдан огоҳлантириб қўйиш, бошқа бир дўкончининг патент учун тўланадиган пулини хуфёна олиб туриш, солиқ тўламасдан, патентсиз савдо қилаётган кишиларни кекиртагидан олиб, далолатнома тузиш, сўнгра енг ичида узатилган текин луқмани ундиргач ҳужжатларни гумдон қилиш эвазига”, деб бўладими? Айтиб қўринг-чи. Бу гап шу кунiek тарқалиб, эртага қолмасдан “фалончи фалондай деди”, қабалида албатта Ҳақназарбойнинг қулоғига етиб боради. Устига беш-ўн оғиз бошқаларнинг ёлғон-яшиғи ҳам қўшилиб кетиши ҳеч гап эмас. Сўнгра Ҳақназарбойнинг мен билан бўлгани — бўлган. “Тил югириги — бошга”, деган ҳикматни улуғ бобокалонларимиз бекорга уқтириб кетишмаган. Ким билсин, бечораҳол қўшним ҳам ўзини гўлликка солиб, кўра-била туриб мендан гап олмоқчи, кейин “Фалончи писмадондай айтди”, деб мендан эшитганларини теварак-атрофга ёймоқчи ёки Ҳақназарбойга етказмоқчи бўлиб сўрагандир. Ўзингиз айтинг-чи, Ҳақназарбойнинг қанча маош олиши-ю бу сарф-харажатларнинг қайси ҳисобдан бўлаётганини ўзича хомчўт қилишга фаҳми етган, қизиққан кишининг бу ёғига ақли етмайдими?! Ҳаммасига бинойидай ақли етади.

Очиғи, шўро замонида охир-оқибатини, чуқур ўйламай иш тутишнинг азобини бошимдан кечирганим бир умр унутилмас сабоқ бўлган.

...Ўшанда йўлнинг пиёдалар ўтадиган қисмидан юриб даладан, ишдан қайтаётган Деҳқонқул исмли бир

йўловчини қуёш ботаётган пайтда, катта тезликда “Волга”сида уриб ўлдирган ҳайдовчи Бобокалоновнинг ҳаракатида жиноят аломатлари йўқ деб топган, ҳатто унга нисбатан автомашинани бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш чорасини ҳам қўлламаган бир терговчи ҳақида ёзгандим. Суриштирув ҳужжатлари бўйича воқеа “пиёда” “Йўл ҳаракати қоидалари”ни қўпол равишда бузган ҳолда йўлнинг транспорт воситалари ҳаракатландиган қисмига чиққан, ноҳуш ҳодиса қоронғи тушгандан сўнг юз берган ва қарама-қарши томондан келаётган автомашинанинг ўткир чироқлари Бобокалоновнинг кўзини қамаштирган, машина тезлиги белгиланганидан паст бўлишига қарамай оралиқ масофа яқин қолганлиги сабабли бахтсиз ҳодисанинг олдини олиш имкони бўлмаган. Бунинг устига Деҳқонқулнинг ўлими йўл-транспорт ҳодисаси оқибатида эмас, балки у елкасига қўйиб кетаётган кетмоннинг бош қисмига қаттиқ зарб билан урилиши туфайли олган жароҳати натижа-сида юз берган”, тарзида баён қилинган эди.

Деҳқонқулнинг кекса отаси Қулмат бобо билан етим қолган Темирбой исмли тўнгич фарзанди таҳририятга бошларига тушган адолатсизлик устидан арзу дод қилиб келишди. Уларнинг айтишларига қараганда, аслида воқеа бошқача юз берган, Бобокалоновнинг ишончли “тирговичлари”, пули борлиги учун, терговчи сотилганлиги, айбдорга ҳеч қандай чора кўрмасдан ишни ёпганлигини эшитиб ёқа ушладим. “Наҳотки, шу даражада ҳақсизлик бўлса? Наҳотки, адолат шу қадар топталса? Битта талофотга учраган чорва молини “Форма—24” бўйича статистик ҳисоботдан чиқариш учун катта-катта йиғинларда хўжалик раҳбари билан ферма мудирини “олиб бориб, олиб келишса”, аёвсиз жазоланса, важлар асоссиз топилган тақдирда, ҳатто айбдорлардан етказилган зарарни беш-ўн барабар ундиришса-ю бу ерда одам ҳаётдан кўз юмиб, бир касофат дастидан ўлиб кетса-ю бир жониворчалик қадри бўлмаса! Наҳотки, терговчи жиноятчини жазога тортишни эмас, уни жазодан қутқариб қолишни ўйлаб иш кўрса?!

Кўра-била туриб қонунни оёқ ости қилса?! Унга ҳеч ким “Ҳой, банда! Нима қилаяпсан”, деб сўраб-суриш-тирмаса?!” қабилидаги ўй-фикр миямни булутдек қам-раб олганди.

Университетни тугатиб икки-уч йилдан бери таҳририятда ишлаётган, китобий тасаввурларда юрган пайтим эмасми, бош муҳаррирдан рухсат олиб, ўзимча мазкур воқеани ўрганишга киришдим. Гувоҳлар ва холислар билан учрашдим. Кўп ўтмай ишда йўл қўйилган бир қатор сохтакорликлар, ҳужжатлардаги қалбаки имзоларнинг миси чиқди. Мақола ёзиб, терговчи тўплаган материаллар билан ўзим аниқлаган маълумотларни ўзаро қиёслаб, фактлар, қарашларим асосида холисона, мантиқий хулосаларимни баён қилдим. Бу орада терговчи яқин ошна-оғайниларим орқали бу иш билан шуғулланиб, хато қилаётганлигимни, оқибати ёмон бўлишини айттириб, огоҳлантирди. Мендан кутилган жавобни ололмагандан сўнг бу ишда Бобокалоновнинг юқоридаги катта бир одамнинг қўли борлигини, ишни шу тарзда якунлашга мажбур бўлганини маълум қилди. Бу гаплардан ҳам натижа чиқмаслигига кўзи етгач, ўзим билан учрашиб, ниятимдан қайтаришга уринди, очиқ-ойдин пора таклиф этди.

Камина билганимдан қолмадим. Мақола босилиб чиққандан сўнг кўп ўтмай таҳририятга расмий жавоб келди. Унда мақола юзасидан хизмат суриштируви ўтказилганлиги, келтирилган барча важлар асоссиз эканлиги, иш юзасидан терговчининг хулосаси тўғрилиги баён қилинган эди. Кўрга ҳассадай аниқ, ҳатто ғофил банда ҳам идрок эта оладиган далилларни шундай нуфузли идорадагилар мутлақо инобатга олмасликларини кутмаган эдим. Жавоб хатига жимжимадор имзо қўйган Катта раҳбарнинг ёнига бориб мақолани таҳлил қилиб бергим, бор овоз билан “Наҳотки, шу оддий мантиқни ҳам тушунишга ақллارнинг етмаган бўлса, мияларинг шу қадар қосирми”, деб бақиргим келарди. Неча-неча замонлар аввал “Қарға қарғанинг кўзини чўқимайди” деган гапни айтган аждод авлиёнамо башорат қилганига тан бергандим. Бу орада аризачи Кул-

матбобо яна оёқ чиқарди.

— Газетада чиқсаям Бобокалоновни ҳеч нарса қилмадилар-ку, болам, — дейди кўзлари жовдираб. Афтидан бечора қария мақола босилгандан сўнг Бобокалоновни қамоққа олишларига заррача шубҳа қилмаганга ўхшарди.

Ўзимга ожизлигим баттар алам қилади. Бир томондан чолга ҳам раҳмим келади. Кўнгли учун тасалли бераман. Бир гал чолнинг оҳидан олов чиқадиган ҳолатда Бобокалонов йўлда кетаётганида машинасини тўхтатиб “Газетага ёздириб, — чол айнан айтишга тили бормай. — Фалонимни еб билдингми. Кўлингдан фалон ҳам келмайди, ҳаммасини сотиб олганман. Кўлам жаҳлимни чиқарсанг ўзингни ҳам бостириб ўтаман. Сени ҳеч ким сўрамайди”, дея ҳақоратлаганини айтиб кўзига ёш олди.

— Газетада чиқсаям бирор чора кўрмайдиларми? — деди яна ҳар галги саволини такрорлаб.

— Энди оқсоқол, — дедим мен ҳам бироз жаҳлим чиқиб. — Газетага бировнинг устидан жиноий иш кўзгаш, қамаш, ишдан бўшатиш ёки бошқа бирор чора кўриш ваколати берилмаган. Газета маълум факт, ҳолат ёки масалани ошкор қилади. Муносабат билдиради. Жамоатчилик, одамлар эътиборини қаратади. Чора кўрадим, йўқми, тегишли органларнинг иши. Биз “фалончининг иштаҳаси ўпқон, нафси тийилмаса давлатни ҳам еб тугатди, қилган-билгани нуқул қинғирлик”, деб ўн, қўйингки, юз марта ёзсак ҳам тегишли идоралардагилар “Ҳой, фалончи, қани, бери кел-чи, давлатни нега еяпсан, нега қонунни бузаяпсан, жиноятга қўл урдингми, энди қилмишларингга жавоб бер”, демаса, жазога тортмаса, ўша фалончи ҳеч нарса бўлмагандай юраверади. Ҳеч ким унинг пишагини “пишт” деёлмайди. Аксинча, бизга “мана, ёзиб қўлларингдан нима келди”, деб таъна қилиши, устимиздан кулиши мумкин.

— Мен газетада ёзилса ҳақиқат юзага чиқади, деб ўйлабман, — деди қария оғир тин олиб.

Очиғи, ўзимга ҳам асослилиги кундай равшан хулосалар рўй-рост, сўқирларча инкор этилганлиги туриб-туриб оғир ботарди. Муҳарриримиз:

— Шунча ўрганганингиз, вақтингизни беҳуда сарфлаганингиз қолди. Расмий жавобни газетада бермаганимиз маъқул. Одамлар “газета нотўғри ёзар экан”, деган фикрга боришади, — дея эътирозли бош чайқади.

Орадан бироз фурсат ўтгач терговчи ишлайдиган идоранинг Катта бошлиғи ўзгарди. Янги Катта бошлиқ ҳали бу ердагилар билан ош-қатиқ бўлмаган, айби бор ходимни аяб ўтирмас, принципиаллик қилса керак, деган илинжда кўнглимда берилган расмий жавоб билан мақолада келтирилган далилларни муқояса қилиб яна бир чиқиш қилиш фикри туғилди.

“Газета мавзуга қайтади” рукни остида материал тайёрладим. Қаттиқ туриб олганимдан сўнг бош муҳарриримиз ҳам ноилож уни чиқаришга розилик берди. Мақола “Бир балоси бўлмаса...” сарлавҳаси билан эълон қилинди ва текшириш ҳамда тегишли чора кўриш учун шахсан янги Катта бошлиқ номига юборилди. Менинг маслаҳатим билан Қулмат бобо ҳам газетани олиб шахсан янги Катта бошлиқ қабулига кирди ва бор гапни ётиғи билан айтиб берди. Эски Катта бошлиқ пулдорларга сотилганлиги, ҳаромхўр қўл остидагиларни қўллаб-қувватлаши, бу идорада оддий одамларнинг арз-додини ҳеч ким эшитмай қўйганлигидан шикоят қилиб, ҳамма умиди янги Катта бошлиқдан эканлиги, фақат у адолатни қарор топтира олиши, халқ орасида янги Катта бошлиқ ҳақида жуда яхши фикрлар юрганлиги, камбағалнинг “оҳи”ни эшитадиган янги Катта бошлиқ келганидан ҳамма ниҳоятда хурсандлигини билдириб, унинг умрига, касбу корига барака тилади. Уни қарийб авлиёга менгзаб ҳамду сано айтди. Янги Катта бошлиқ шахсан назоратга олиб менинг иштирокимда бу иш юзасидан қайта хизмат суриштируви ўтказиш тўғрисида кўрсатма берди. Каминани ҳам ҳузурига чақиртирди ва хизмат суриштирувига жалб қилинган ходимлар олдида аввал газетада берилган мақолани синчиклаб ўқиганини, назарида келтирилган вазҳар асослилигини, кўтарилган масаланинг долзарблиги, сафларни нопок ходимлар ва улар-

нинг ҳимоячиларидан тозалашда ёрдами тегишини таъкидлаб миннатдорчилик билдирди. Кейин ходимларнинг рўпарасига келиб қоринларига шапатилаб урди.

— Қаранг, семизликдан буларнинг кўпчилигини қорни шишиб, кўзларини ёғ босиб, кўрмайдиган бўлиб қолган, — деди Катта бошлиқ менга қарата. — Жойига бориб бирга ўрганасиз. Борди-ю биттаси “ғиринг” этса ҳеч тортинмай менга айтаверинг. Орқасига шундай ўхшатиб тепаманки, меш қорни ёрилиб, тўппа-тўғри ахлатхонанинг ўртасига бориб тушади. Кабинетимнинг эшиги сиз учун ҳамиша очиқ. Келишдикми.

— Раҳмат! — ич-ичимдан адолатни ҳимоя қиладиган, ҳақиқатнинг тагига етмаса қўймайдиган раҳбарлар ҳам борлигидан мамнун эдим.

Ўзларининг садоқатли ижрочиликларини намоён этиш, янги Катта бошлиққа яхши кўриниш, ишончига кириш имконияти туғилганидан ич-ичдан хурсанд шотурлар енг шимариб ишга киришишди. Мен мақолада келтирган далилларни биргаликда қайта ўрганиб, ҳужжатлаштирдик. Узоқ куттирмай Катта бошлиқ имзоси билан таҳририятга расмий жавоб келди. Жавоб хатида газетанинг мазкур танқидий чиқиши юзасидан қайта текшириш ва терговчига нисбатан хизмат суриштируви ўтказилганлиги, натижада мақолада келтирилган фактлар қисман тасдиқланганлиги, ҳақиқатан ҳам воқеа жойини кўздан кечириш баённомаси ва айрим суриштирув ҳужжатларидаги имзолар сохталаштирилганлиги, терговчининг жиноят иши кўзғатишни рад этиш тўғрисидаги қарори асоссиз эканлиги ва бекор қилинганлиги, Бобокалоновга нисбатан жиноят иши кўзғатилганлиги, айбланувчининг 1-гуруҳ ногирони эканлиги, саломатлиги ёмонлиги тўғрисида ваколатли комиссиянинг хулосаси тақдим этилганлиги туфайли тергов ҳаракатларини олиб бориш вақтинчалик кечиктирилганлиги, сохтакорликка йўл қўйган терговчи вазифасидан четлаштирилганлиги ва терговга алоқадор бўлмаган бошқа ишга ўтказилганлиги маълум қилинди.

Уни ўқиб, бош муҳарриримизнинг хурсандлигини кўрсангиз. Дарҳол таҳририят аъзоларини тўплади.

— Бу яқин орада мен орган ходимларини матбуотда танқид қилганимизни эслолмайман. Шу ишга сиз журъат этдингиз. Газетамизнинг обрўсини кўтардингиз, раҳмат, сизга! Ана энди органдагилар ҳам биз билан ҳисоблашадиган бўлди. Матбуотнинг кучини билиб қўйишди, — Бош муҳаррирнинг кўзларида мамнунлик ифодаси акс этди ва расмий хатни масъул котибга узатаётиб. — Манг, буни биринчи саҳифа остидан, катта-катта ҳарфларда беринг. Халқ кўрсин, ўқисин! — дея қўшиб қўйди.

Орқаваротдан эшитишимча, терговчининг пушти-паноҳларидан бири:

— Ҳозирча бошқа жойга ўтиб ишлаб тур. Мухбирлар “шунча камчиликка йўл қўйган кишига чора кўрмадилар”, деб яна ёза-ёз қилиб, гапни кўпайтириб юришлари мумкин. Орқаси бироз совисин, кейин яна вилоятга, ёнимизга оламиз, — дея ваъда берибди.

“Бугун фалончини ёзган мухбир индамай қўйишса эртага бошқаларни ҳам ёзаверишидан, одамларда “демак, бу соҳадагиларни ҳам танқид қилиш, устиларидан шикоят ёзиш, фаолиятларини текширтириш мумкин экан”, деган мулоҳаза пайдо бўлишидан хавотирланган бош терговчи бир даврада каминанинг пайини қирқиш, орган билан ўйнашиш қандай оқибатларга олиб келишини кўрсатиб қўйиш режасини ҳам таклиф этган экан.

— Бу ишни ҳозир қилсак унчалик тўғри бўлмас. Газетачилар танқидий мақола ёзгани учун атайдан ўзлари уюштирди, деб тўрт томонга жар солишади, — дебди бош терговчининг ҳамтовоқларидан бири.

— Мен ҳам эртага қилайлик деяётганим йўқ. Нима, худонинг кунни биттами. Бироз вақт ўтсин, — дебди бош терговчи.

Бу гапдан хабар топган бошқармада ишлайдиган бир оғайним “Мақолангдан бош терговчининг қаттиқ жаҳли чиққан. Кўча-кўйда ниҳоятда эҳтиёт бўлиб юр. Ҳар ким билан ўтириб турма. Келингаям тайинлаб қўй, уйга бегона кишини умуман киритмасинлар. Булар уйинг-гами, машинанггами қурол-пуrol, наша-паша ташла-

тиб ушлатишлари, биров билан ўртангда атайдан жанжал чиқартириб, устингдан жиноят иши қўзғатишлари мумкин”, дея огоҳлантирди. Очиги, уларнинг айрим ҳолларда шундай йўл тутишлари тўғрисида қайсидир чет эл ёзувчисининг китобида ўқигандим. Лекин бизда, бунинг устига матбуот ходимларига нисбатан бундай қалтис ишга қўл уришга журъат этишлари, уюштиришлари тасаввуримга ҳам сигмасди.

— Йўғ-е!— ич-ичдан зил кетсам-да, юзимга ишонқирамаган тус бердим. Кўнглимда дўстим бу гапларимни менга қандай таъсир этишини билиш, кўрқитиш учун атайдан айтмаяптимикин, деган гумон ҳам йўқ эмасди.

— Сен нима биласан, Қобил Мўмин деган муаллим сенга ўхшаб бир қотилликни пора эвазига бости-бости қилиб юборди, деб прокурорнинг устидан юқорига кўп ёзди. Очиги, ўзимизнинг гапу, аслида у ҳақ эди. Юқоридан икки-уч бор текширишга ҳам келишди. Даъволар асоссиз бўлиб чиқди,—дўстим худди айтаётганларини биров эшитиб қолишидан чўчиётгандек эшик томонга бир қур назар ташлаб, овозини хийла пасайтирди.—Тўғриси, текширувчилар “кўрилди”. Уларга кимнинг ўлгани-ю кимнинг қамалган-қамалмагани, бари бир эмасми! “Қуриғи”дан унгани ҳисоб. Ўқитувчи ёзишини қўймади. Охир-оқибат дуппадуруст юрган одамни ақлдан озганга чиқариб, мажбурлаб жиннихонага тикдилар,—фикрларини диққат билан эшитаётганимни кўрган дўстим бош чайқаб сўзида давом этди.—Раис билан келишмай қолган бир ҳосилот ҳам хўжаликдаги қўшиб-ёзишлар тўғрисида Секагача* ёзди. Текширганларида, ўзиям гримит** қиладиган иш бўларди. Қанча жиноятлар очилиб, қанча киши қамалиб кетарди.

* партия марказий қўмитаси.

** ларзага соладиган

Ҳосилотнинг молхонаси охуридан бир халта гўза кўраги “топилиб”, салкам халқ душманига чиқарилди. Томорқасидаги экинлари орасидан кўкнор “топилди”. Текширсалар, электр ҳисоблагичи ҳам “пломбасиз” экан. Ўзи прямой қилиб қўйган, дейишди. Хабаринг бўлса, судланиб, қайсидир газетада бутун кирдикорларини фош қилиб ёзишгандиям.

Дафъатан дўстим айтаётган ҳосилот ҳақида бир йилча муқаддам газетамизда босилган “Аввал ўзингга боқ...” сарлавҳали “ёки тузни еб тузлиққа тупирган нонкўр” сарлавҳаостили фельетонни эсладим. Фельетон суд ҳукми ва бошқа ваколатли органлар маълумотлари асосида ёзилган, унда чиндан ҳам ҳосилотнинг деҳқон қалб кўри, пешана тери эвазига етиштирган ризқ-рўзи — гўза кўсаги билан қорамолларини боқаётганлиги, айрим бошқа хуфёна кирдикорлари, суд айбланувчининг қилмишига тўла иқрорлиги, пушаймонлиги, муқаддам судланмаганлиги, жамоа хўжалиги ўз тарбиясига олганлиги, бола-чақаси кўплигини назарда тутиб, инсонпарварлик нуқтаи-назаридан ёндашганлиги ва икки йил мажбурий жазо тайинлаганлиги қаламга олинган эди.

— Нима, сени ҳам шундай қиладилар, демоқчимисиз?— дедим сиртдан ўзимни хотиржам кўрсатишга уриниб.

— Изингдан тушсалар, бундан ҳам беш баттар қилишади. Уларнинг қўлидан ҳар қандай пасткашлик келади. Ким билсин, эрта-индин бу гаплар ёдларидан ҳам чиқиб кетиши мумкин. Ҳар ҳолда эҳтиёт бўлиб юр, деб айтиб қўйяпман.

— Машинамни текширишга қўймасам-чи?— дедим баданимдан совуқ сув қуйгандай сергак тортиб.

— Қўймасликка ҳаққинг йўқ.

— Тўхтатмай кетсам-чи?

— Ўзингга оғир қиласан, — деди у эътирозли оҳангда. — Тўхтатмасанг, қувиб ушлашади. Бундан ташқари, “айбинг борлиги, қўлга тушиб қолмаслик учун қочгансан”, дейишади.

— Бирор нарса ташлашса, “ўзлари ташлади”, деб туриб олсам-чи?

— Калланг ишлайдими? Орган ходимларига, воқеа жойида тузилган ҳужжатлар, “топилган” ашёвий далилларга ишонмай, сенинг қуруқ гапингга ишонишадими?! — У баралла овоз чиқариб кулди. Сўнгра жиддийлашиб давом этди. — Нима, ушлаган ходимларнинг сенда хусумати борми, бор бўлса — исботлаб бер, дейишади. Кейин бизга туҳмат қилаяпти, деб улардан ариза олишади. Совет давлатининг ишонган, хизмат бурчини бажариб турган орган ходимларига туҳмат қилаяпти, деб яна битта модда қўшишади.

Рост-да! Машинамни кўздан кечираётиб, ўзлари енглари ичидан юкдон ёки машина салонига ташлаган қорадорини ўзлари “топиб” панжара ортига жўнатиб юборишлари, ёки кўча-кўйда қандайдир “ўзларининг одамлари” билан менинг ўртада атайдан жанжал чиқартириб, сўнгра унга устимдан ариза ёздириб, ишимни терговга ўтказиб, қамоқхонанинг оғзига элтиб тавбамга таянтиришлари, “фалондай гайриқонуний иш қилганлиги учун муҳокама этинглар”, деб таҳририятга тақдимнома юборишлари, қолаверса, “мана, мухбирлар нима билан шугулланиб юришибди”, деб маълумотларни бошқа бир журналистга бериб мақола ёздиришлари ва газетага бостириб ёмонотлиққа чиқаришлари мумкинлигини ўйлаб юрагим орқага тортди.

— Керак бўлса бемалол пора билан ҳам ушлашади, — деди дўстим баттар юрагимга ғулгула солиб.

— Қизиқмисан, мен умримда пора олмаган бўлсам, қандай ушлашади?

— Керак бўлса уюштиришади.

— Қандай қилиб?

— Олдин ёнингга ўзларининг одамларини юбориб бир амаллаб, сенга ялантириб-ёлвортириб бўлса ҳам мақола-пақоласини чиқартиришади.

— Хўш.

— Кейин у сенга пул беради.

— Мен ҳозиргача ҳеч кимдан пул олмаганман, бундан кейин ҳам олмайман.

— Шундай беришадики, ўзинг ҳам қандай олганини билмай қоласан.

— Нима, устимдан кулаяпсизми?—унинг мужмал гапларидан жаҳлим чиқди.

— Хафа бўлма! Билиб қўй, ҳушёр бўл, деб айтаяпман. Бунинг йўли осон, —дея дўстим мийиғида жиламайганча ўрнидан туриб келиб елкамга қўлини ташлади. —Пора билан ушлашда пулга ишлов бериладиган махсус пудра бор. Оддий кўзда кўринмайдиям, сезилмайдиям. Ҳалиги, мақоласи чиққан одамдан “Мендан фалончи газетада мақоламни чиқарганилиги учун пора талаб қилаяпти”, деган мазмунда ариза олишади, тезкор гуруҳ тузиб, унинг қўлига ўша пудрадан сурқаб, сенинг олдинга юборишади. Сен ҳеч нарсадан беҳабар, у қўл узатгандан сўнг кўришасанми? Кўришасан! Натижада сенинг қўлингга ҳам пудра юқади. Ҳойнаҳой қўлингни чўнтагинга тикасан, кийимларингга теги-засан. У олдиндан қайтиб чиққач, тезкор гуруҳ ходимлари кириб “сиз ҳозир Фалончи Пистончиевдан пора олдингиз”, деб айтишади. Ҳалиги одам кўзини лўқ қилиб мақола чиқариш учун пул талаб қилганини, ноилож беришга мажбур бўлганини тасдиқлаб туриб олади. Албатта сен инкор этасан. Бундай вазиятда хонангда гувоҳлар иштирокида тинтув ўтказилади. Шу пайтда тезкор гуруҳдагилардан бири ишлов берилган пулни қулайлаб бирор жойга қўяди. Кейин пулни “топишади”. Сен бирданига хонанга кирган тўрт-беш кишининг ҳаракатини назорат қилолмайсан-ку! Бундан ташқари, пулни уларнинг қайси бири қўйишини ҳам билмайсан. Яна бир гапки, аксарият пора олганлар ҳеч қачон дарров иқдор бўлмасликлари амалиётдан маълум. Холис ва гувоҳларни чақириб чироқ ёруғида текширишади. Шунда пулга ишлов берилган пудра қўлингга ҳам яққол кўринади. Қарабсанки, мантиқан мақоласини чиқариш эвазига унинг муаллифидан пора талаб қилган, пулни олиб тезкор гуруҳ ходимларидан бири қўйган жойга “яширган” ва жинойт устида “ушланган” бўлиб чиқасан. Ҳаммасини шоху мих қилиб ҳуж-

жатлаштириб, сени ўша ернинг ўзида қамоққа олишади. “Порани олмаган бўлсангиз, қўлингизга изи қандай ўтади?”, деган саволга қани, жавоб топиб кўр-чи. Бу ёққа келтириб икки-уч кун оч ўтириб, бунинг устига ўлгидай дўппослашганидан сўнг пора олганинг гулул, одам ўлдирганинг тўғрисидаги айбномага ҳам иқдор бўласан. Ўйин-ўйин билан қамалиб кетасан. Пора олмаганингга ўзингни ўлдирсанг ҳам ҳеч ким ишонмайди, оғайни.

— Мени Катта бошлиқ билади, — ноҳос миямга шу фикр келди.—Уюштирилган, деб туриб олсам у ҳимоя қилса керак.

— Ҳалиям жуда содда экансан. Сен қамоқда бўлсанг нима, қамоқхонага бориб кўрадим, — очикчасига устимдан кулди дўстим.—Бир киши икки оғиз яхши муомала қилганига мени танийди, ёрдам беради, деб юрибсанми? —янги Катта бошлиқ кабинетда мақоламни текшириш юзасидан айтган гапларини унга оқизмай-томизмай еткизгандим ва дўстим ҳозир шунга ишора қилаётган эди.— Бир кунда Катта бошлиқнинг олдига сенга ўхшаган қанча одам кириб чиқади. Уларнинг қайси бири ёдида қолади. Керак бўлса, сени ҳозир эсламайдиям. Унга юз берган воқеа тўғрисида тезкор маълумотнома киритилади. Яна шуни икки қулоғинг билан яхшилаб эшитиб қўйки, далиллар аниқ, ҳужжатлар пухта бўлса Катта бошлиқ икки дунёда ҳам аралашмайди. Нима, сен аммасининг ўғлимидингки, аралашса. Қолаверса, бошлиқлар эртага сасийдиган, кўпчилик биладиган ишга аралашиб ўтирмайди. Тем более, сен матбуот ходимсан. Қилган бўлса, жавобини берсин, дейди. У—мен, сенга ачинаман, қўлимдан келса ёрдам бераман. Мендан қолма.

Беихтиёр раҳматли бувамнинг дастурхон бошида ҳар гал “Тухмат балоси, ўт балоси, сув балосидан ўзинг асра”, дея юзларига фотиҳа тортишлари, яратганга илтижо этишлари кўз ўнгимда гавдаланди-ю “Наҳотки, ўз бошимга ўзим бало орттирган бўлсам”, дея ўйга ботдим.

“Камбағални туянинг устида ҳам ит қопади”, деган нақл бежизга айтилмаган, шекилли. Ўша мақола-

ни ёзиб нима қилардим? Нима, ўлган одам нариги дунёдан қайтиб келармиди. Газетага ёзиб ўзимга душман орттиргунча терговчи билан дўстлашиб олмайманми. Мақолани чиқармаслигим учун бечора терговчининг қилмаган иши қолмади. Таҳририятга ишга кирган йилим омадим чопиб лотореяга ютган “Москвич”имни мазза қилиб миниб юрмайманми? Ношукур банда! Айб ўзимдан ўтди. Кучимга ортиқча баҳо бердим. Энди нима қилсам экан? Ишдан бўшаб қишлоққа кетсаммикин? “Менга нисбатан шундай айбнома тайёрлаётган эканлар”, деб юқори органларга ариза берсаммикин? Бу гапни қайси манбадан олдинг, деб сўрашади-ку! Дўстимдан эшитганимни айтаманми? Уни сотиш пасткашликка кирмайдими? Унинг олдида неча пуллик одам бўламан! Қолаверса, дўстим ҳам маломатга қолиши, мавқеига путур етиши, ўзига гап тегишидан кўрқиб айтганларидан бутунлай тониши мумкин. Унда менинг бу қуруқ гапимга ким ишонарди. Ёки бор гапни бош муҳарриримизга айтсаммикин? Унинг қўлидан нима ҳам келарди. Оқибатда ўз обрўйимни ўзим тўкаман-ку! Кўрққан олдин мушт кўтарар, дейишмайдими. Бош муҳарриримиз ҳам нари борса “Биз бормиз, бирор корҳол юз берса, қараб турмаймиз”, деб далда беради, эҳтиёт бўлиб юришга ундайди-да. Оёғимдан олишгач, жонимга ким ҳам ора кирарди! Ёки “Бошга тушганини кўз кўради”, деб индамай юраверсаммикин?!”

Уйдагиларга эшикни бегона кишига очмасликларини, мабодо битта-яримта сўраб-суриштириб келгудай бўлса “Йўқлар, ҳали ишдан келмабдилар”, дейишларини қайта-қайта уқтираман. Олисдан милиционер либосидаги кишини кўрсам беихтиёр оёғимга қалтироқ кириб, юрагимга гулгула тушадиган бўлди. Ҳар эҳтимолга қарши ўзимча йўл-йўлакай орган ходими тўхтаиб машинамни текширгудай бўлса, бирор нарса ташламаслиги чора-тадбирларини ҳам ўйлаб қўйдим. Биров кўча-қўйда ҳақоратласа ҳам эшитмасликка олиб кетаверишга, туртилиб-суртилиб қолган тақдирда ҳам гап талашмасликка қатъий аҳд қилдим.

Шундай афтода бир ҳолатда, аввал-охири йўқ фикрлар гирдобида бошим қотиб юрган кунларимнинг бирида ҳар доимо кўчадан янги гапларни топиб келади-ган бир ҳамкасбимдан бош терговчи нефть маҳсулотлари билан боғлиқ жиноятни ёпиш эвазига пора олаётиб қўлга тушганини, бу ишга дахлдор уч-тўрт ходими ҳам ҳибсга олинганини эшитиб, аввалига қулоқларимга ишонмадим. Яна янглиш айтмаяптимикин ёки атайдан ҳазиллашмаяптимикин, деган мулоҳазага бордим. Ҳазиллашса, у менга нисбатан бош терговчи ҳамкасблари билан тузган хуфёна режадан беҳабар бўлса! Мабодо эшитган тақдирда, ўша куниёқ менга етказмаса “ёрилиб кетарди”. Ҳамкасбим бу янгиликни шу куни эрталаб бошқарманинг ходимлар бўлимида ишлайдиган қўшнисидан эшитганини айтиб, қасам ичгач хийла енгил тортдим.

“Айтаётганлари кошки, рост бўлсайди”, дейман ўзимча. Кейин аниқ билиш ниятида факт олиш, мақола тайёрлашни баҳоналаб мени бош терговчининг режасидан огоҳлантирган танишимнинг олдига бордим. Ўсмоқчилаб суриштирсам, чиндан ҳам ҳамкасбимдан эшитганларим рост экан. Воқеа уч кун аввал, тунда рўй берганини, тергов бўлимининг барча хоналарини муҳрлаб қўйишганини айтди. Суҳбатимиз устига келиб қолган бир ходим органнинг шаънига доғ туширганидан, шундай катта мансабда турган одамнинг обрўйи тўкилганлигидан афсусланди. Икковлашиб, кўпдан бери изидан одам тушиб юрганини, душмани борлигини ёки бу — жойига кўз тиккан муовинининг иши бўлиши кераклигини башорат қилишди. “Хайрият! Пешанамда бир гап бор экан”. Шунчалик катта таъсир ва ваколатга эга одамларни ҳам сўраб-тергайдиган, ҳибсга олишга қодир кишилар борлигига тан бердим. Қувонганимдан “Менга чоҳ қазама деб турганларида ўзлари чоҳга тушганлари, порахўр, жиноятчиларни ушлайдиган одамларнинг ўзлари пора билан қўлга тушганлари зап иш бўлди-да”, дейман ичимда. Бобом раҳматли “Болам, сенга чоҳ қазиш учун ким бир бел-

курак тупроқ олиб ташласа, билиб қўйки, ўзи учун ҳам уч белкурак тупроқ ташлайди. Аллоҳнинг иродаси шундай”, деб бежизга айтмаган эканлар.

— Энди бир хайру худойи қилиб берасан. Бахтинг бор экан, — деди танишим ҳамкасби чиқиб кетгач елкамга қўлини ташлаб. — Булар ишлаб турганида бирор ерга кўчиб-пўчиб кетмасанг сени тинч қўйишмасди. Йўқ жойдан бир балога илинтиришмаса, деб қўрқиб юргандим.

Бу воқеадан сўнг Катта бошлиқ нафақага чиқариб юборилганини эшитдим. Қамалган бош терговчи унга нисбатан қандайдир кўрсатма берганлиги тўғрисида узун-қулоқ гаплар ўрмалаб қолди.

Орадан бирор йил ўтгач, менинг мақолам боис бошқа ишга ўтказилган терговчи Бобокалонов иши юзасидан дастлаб ўзи қабул қилган қарори қонуний эканлиги тўғрисида суднинг оқлов қоғозини олди ва яна вазифасига тикланди. Бу ҳам етмаганидек, газета орқали мақоламга раддия беришимиз ва ўзидан кечирим сўрашимизни талаб қилиб судга даъво аризаси берди. Ўзи қонунни, ҳақ-ҳуқуқини яхши била туриб, адвокат ҳам олган. Судда адвокат мақолани сўзма-сўз, жумлама-жумла таҳлил қилиб, таҳририятни мутлақо қонундан беҳабарга чиқариб қўйди. Ҳатто, мени жиноий жавобгарликка тортиш кераклигини талаб қилди. Терговчи худди томошаталаб оломон олдида қўчқорларини уриштириб, курашда ўзининг қўчқори енгиб чиқишига ишончи комил, олишувни мириқиб кузатаётган ашаддий қўчқорбоздай менга мамнун ва ғолибона кўз қирини ташлаб қўяди. Камина ҳам қараб турсам гуноҳсиз гуноҳкорга чиқиб қолишим, яккаланишимни аввалдан яхши англаб етганим, таниш-билиш ҳуқуқшунослардан йўл-йўриқ, маслаҳат олганим боис мақола тайёрлашимга асос бўлган тушунтириш хатлари, расмий ҳужжатларга таяниб фикримни далилладим, бир қатор важларни келтириб даъвони рад этдим. Судья бечора томонларни мурасага келтиролмай овора. Адвокат бошқа яна қандайдир суд жараёнида ҳам ишти-

рок этиши кераклигини айтиб кетиб қолди. Хийла тортишганимиздан сўнг, судья терговчига чиқиб туришни илтимос қилди.

— Бу терговчини ўзим яхши биламан, — деди судья иккимиз ёлғиз қолгач. — Порахўрлиги пешанасига ёзиб қўйилган. Мозордан ўтса, битта суяк олмаса ўтмайди. Сиз ёзган воқеадан менинг ҳам хабарим бор. Тўғри ёзгансиз. Лекин мана, кўраяпсиз, — судья оқлов қоғозини қўлига олиб ишора қилди. — Биз ҳам қонундан четга чиқолмаймиз. Нима кетибди, газетанинг бир четида радиия бериб юборинг. Биров ўқиса, биров ўқимайди-ку.

— Йўқ! Бу ерда газета шаъни турибди! — деб қатъий оёқ тираб олдим. — Қанча керак бўлса, шунча тортишамиз.

— Унда, мана, бу қарорни бекор қилдиришларингиз керак, — деди судья ниҳоят терговчи судга тақдим этган оқлов қарорини кўрсатиб. — Ёки аризачи даъвосидан ўтиши керак.

Шу тариқа “енг шимариб” судлашишга киришдик. Гоҳ у, гоҳ бу важ билан жараён орқага суриларди.

Орқаворотдан эшитишимга қараганда, янги бошлиғи терговчини янада юқорироқ вазифага тайинламоқчи экан. У “Сен тўғрингда газетада ёзишган экан. Жамоатчилик нотўғри фикрга бормаслиги учун газетада радиия чиқартиришинг керак”, деган талабни қўйганмиш.

Бош муҳарриримиз эса “Бу ёғи энди нима қиламиз, ўшанда бекор ёздингиз, органдагилар тинч қўймасликларини ўзим ҳам сезгандим, радиия берсак газетанинг обрўси қайда қолади?!” деб ташвиш чекади.

Нима қилишни ўйлаб бошим қотади. Ниҳоят ўзимча терговчини ён беришга мажбур этиш чорасини топгандай бўлдим. Хаёлан тузиб олган режам бўйича атайдан навбатдаги суд мажлисига вақтлироқ бордим. Кутганимдай кўп ўтмай терговчи ҳам келди. Ёнига бориб саломлашиш учун қўл узатдим. Менга гўё жангда рақибини ерпарчин қилиб ташлаган паҳлавондай кибр билан, истар-истамас қўл чўзди. Уни билагидан тутиб чеккароққа тортдим ва аввалдан тузиб қўйган режам бўйича гап бошладим.

— Тўғриси, юз фоиз ноҳақ эканлигингизни ўзингиз яхши биласиз. Таҳририят билан тортишиб нима қиласиз? — дедим унга қаттиқ тикилиб.

— Суднинг қарори ҳисоб, — деди у кўзларини лўқ қилиб.

— Шу ишни тинчитинг, ёзиб ўтирманг, деб ялиниб-ёлвориб келганларингиз, фалон сўм бераман, деб пора таклиф қилганингиз ёдингиздан чиқдимми?

— Гувоҳлар йўқ эди, — сурбетларча жилмайди у. — Мен пора-мора бераман, демаганман. Тухмат қилманг.

— Орага одамларни қўйганингиз-чи?

— Суднинг қарори турганда бу гапларни айтиб нима қиласиз?

— Йўлини қилиб суднинг қарорини олибсиз. Майли, ҳалолингиз бўлсин. Ишга тикланибсиз. Мазза қилиб юрмайсизми? Газетага нима ишингиз бор, — терговчи айтаётганларимга унчалик аҳамият бермай, кибр билан қараб тургач, нари кетишга чоғланди. Мен эса овозимни бир парда кўтариб давом этдим. — Номард бўлганимда, пора таклиф қилган пайтингиздаёқ ушлаб беришим мумкин эди. Қамалиб кетардингиз. Лекин мен шу ишни қилмадим. “Раҳмат”нинг ўрнига туҳмат эканда! Айтиб қўяй. Сабр-тоқатим тугади. Орага қўйган одамларингизнинг гаплари, ўзингизнинг ялиниб-ёлворганларингиз, пора таклиф қилганларингизни бошдан-охир магнитофонга ёзиб олганман. Мана, тўрт-бешта кўчиртириб қўйганман, — дедим ва ён чўнтагимдан магнитофон кассетасини чиқариб кўрсатдим. — Қолаверса, Олий суддаги фалончиларни яхши танийман. Талабалик пайтларимиз журфак билан юрфак битта ётоқхонада турарди. Битта қаватда яшаганмиз, — дедим ўзим эшитган Олий суддаги тўрт-беш кишининг исм-шарифини тилга олиб. — Уларга бориб манави кассетани бераман. Гап нимадалигини тушунтираман. Сизга шу қарорни чиқариб берганлар ҳам оладиганини олсин! Кассетанинг биттасини бошлиқларингга юбораман. Кимни қўллаб-қувватлаб юрганларини билишсин. Ўзингизни ишдан бўшаттириб, қўлингиздаги оқлов қарорини

бекор қилдириб, ўрнига қоралов қарори чиқартириб, судлашганларимизни қўшиб катта фельетон ёзиб энди “Муштум”га чиқартираман. Бир шов-шув бўлсин. Бошқа чора қолмади.

Терговчи кўз ўнгимда сувга тушган мушукдек шумшайиб, дами чиққан шардай бўшашиб, ранги хиёл оқаринқираб қолди. У афтидан ўзини вазифасидан четлатилган, барча кирдикорлари фош этилган, ҳозирга қадар вазифасига қайта тикланиши учун хуфёна сарфлаган ҳамма харажатлари ҳавога совирилган, мабодо “Муштум”га чиқудай бўлса органда қолиш учун яна қанча эшикларда сарғайишига тўғри келиши, бор-будидан айрилиши, ҳозиргисидан ҳам бешбаттар аҳволга тушишини англаб, ўта абгор бўлган ҳолатда тасаввур этаётганди.

Ортиқча гапиришга ҳожат қолмаганди. Бу ёғи таваккали — худо, дея нари кетдим.

Суд бошланадиган вақт бўлди. Қарасам, терговчи кўринмайди. “Ичкаридадир, судьянинг олдига кириб ўтиргандир”, деб ўйладим. Одатдагидай, судьянинг таклиф этишини кутдим. Анчадан сўнг, котиба чиқиб, судья сўраётганини айтди. Кирсам, терговчи йўқ.

— Нима қилдингиз? — деди судья баралла овоз чиқариб кулганча. — “Жўрангиз” даъвомдан кечдим, деб телефон қилаяпти. Вақт толиб, кириб ёзиб бераман, деяпти.

— Шунақами? — қалтис режам кутилган натижани берганидан ич-ичимдан ниҳоятда мамнун эдим.

Ўша оқшом савдо ташкилотида ишлайдиган ва менга кўп ҳамияти теккан бир дўстим терговчини эргаштириб уйга келди. Қўлтиқларида иккита катта пакет. Яхшигина бозор-ўчар қилишган кўринади.

— Иккалаларингизни дўстлаштириб қўяй, деб келдим, — гап бошлади меҳмон бир менга, бир гоҳ қўй оғзидан хас олмаган тақводордек итоаткорона бош эгиб, гоҳ мулозамат кўрсатиб ўтирган терговчига қараб. — Бироз тортишиб қолганларингиздан хабарим бор. Аслида аввал тортишиб, кейин жўра бўлса бошқача, мустаҳкам бўлади.

— Мендан ўтди. Тўғриси, ўзингизнинг ҳамкасбларингиздан биттасини гапга кирдим, — деди терговчи ҳам қилган ишидан пушаймонлигини билдириб. — Келинг, ўтган гапга саловат. Бу ёғига оғайни бўлайлик.

Терговчи ўрнидан туриб, қўл узатди. Мен ҳам ноилож қўлимни чўздим.

— Ана бу бошқа гап, — деди дўстим астойдил хурсанд бўлиб.

— Қайси ҳамкасбим экан, йўлдан урган? — сўрадим терговчидан.

— Қўйинг, ўша ифлосни. Бор-да, ҳамма соҳада ҳам кўролмайдиганлар. Худодан топади.

— Шерали “Гадонинг душмани гадо бўлади”, деб бежизга ашула айтмаган, — орага қўшилди дўстим.

Хуллас, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолди. Терговчи билан ўртамизда аловат йўқолди. Бош муҳарриримиз ҳам газета раддия бермаганидан, мен ҳақлигимни исботлаганидан, судда ўз “позициямиз”ни ҳимоя қилиб билганимиздан хурсанд.

— Ана, энди бўлиб ўтган воқеаларни битта катта мақолами, фельетонми қилинг, — дея маслаҳат берди бош муҳарриримиз. — Ўқувчиларимиз газета ходимларига осон эмаслигини, ўзаро тортишган тақдирда матбуот органдан ҳам зўр чиқишини билиб қўйишсин.

— Ҳожати йўқ. Судда у ҳам энди арз қилмасликка, биз ҳам бу тўғрида газетада қайта ёзмасликка келишдик, — дедим қатъий эътироз билдириб.

— Бекор қилибсиз-да, — афсусланди бош муҳаррир. — Судда ютганимизни ёзганимизда газетамизнинг обрўси ошарди. Ҳа, майли.

Аслида таваккалига қилган ишим туфайли жараён менинг фойдамга тугаганидан, терговчининг мендан ўч олиш хавфидан холос бўлганимдан ич-ичдан мамнун эсам-да, аммо воқеалар аввалги зайл давом этганида келгусида турли маломатлар келтириши, терговчи кутилмаганда бирор балога мени ҳам қўшиб ўраши мумкинлигини ўйласам юрагим орқага тортарди. Хайрият, ҳаммаси яхшилиқ билан тугади.

Шу-шу ўзимча назорат қилиш, текшириш, жазо чоралари қўллай олиш, сўраб-суриштириш ваколатига эга ташкилотлар ходимлари шаъниларига қаттиқ тегадиган мақола ёзиш тугул, ҳатто овоз чиқариб гапирмасликка ҳам аҳд қилдим. Ахир бежизга “Сутдан оғзи куйган қатиқни ҳам “пуф”лаб ичади”, дейишмаган.

Мана, бу воқеалар юз берганига ҳам орадан салкам йигирма йил ўтган бўлишига қарамай, уларнинг иш тарзлари, топиш-тутишлари, оддийгина ҳисоб-китоб қилганда машиналарининг ёқилғиси-ю тушликлари, онда-сонда оға-инилари билан ўтириб-туришларига ҳам етмайдиган маош билан данғиллама ҳовли-жойларни қандай қуриб, янги-янги машиналарни қандай харид қилаётганлари, айшу ишратлари-ю кўнгилочди зиёфату зарофатлар кимнинг ҳисобидан, ниманинг эвазига бўлаётганлигини айтиб, ақлимни еганим йўқ.

Бу ёғи ўзингизнинг фаҳму-фаросатингизга ҳавола. Замона ўзгариши, сувлар оқавериши мумкин. Фақат бир ҳақиқатни аниқ биламанки, улар бундан кейин ҳам ёмон яшашмайди.

ЕБТЎЙМАС БОБОНИНГ НАЙРАНГЛАРИ

(Катталар учун эртак-памфлет)

Бир бор экан, бир йўқ экан, бизнинг шу замонда, қайсидир томонда умри нефть маҳсулотлари базасида омбор мудир, заправка (ҳозирги АЁҚШ — автомобилларга ёнилғи қуйиш шохобчаси)га бошлиқ бўлиб ўтган Ебтўймас бобо яшаган экан. Унинг Олсабермас ва Тутсақўймас исмли ўғиллари бор экан.

Ебтўймас бобо қаригани сари бу дунёдан у дунёси яқинлигини англаб охиратини ўйлайдиган, ҳаётида қилган ишларини ўзича сарҳисоб этадиган бўлиб қолибди. Қулқудуми очилган ҳовуздек нафсини тиёлмай кўрабила қўл урган қингирликлари қаҳратон қиш осмонини қоплаган қора булутдек хаёлини чулғаб оладиган, бандалар назаридан хуфёна бажарган нопок қилмишларини Аллоҳ кўриб-билиб тургани, омонатини топ-

ширгач барчаси учун жавоб бериши, жазо муқаррарлигини ўйлаб баттар азобланаркан. Ўзини дўзах ўтида ёнаётган алпозда тасаввур этиб, инсофни бутунлай унутгани, савоб ишлар қилмагани, ҳалол яшамагани, раҳмоннинг йўриғидан юрмай нуқул шайтоннинг доирасига ўйнаганидан афсус-надомат чекаркан.

Қариган чоғида шундай ўй-фикрлар гирдобида қолган Ебтўймас бобо бир куни туш кўрибди. Тушида тирик, юз бераётган воқеаларни кўриб-билиб турганмишу ҳамма уни ўлдига чиқарганмиш. Нефть маҳсулотлари базаси раҳбару раҳбарчалари, нефтеинспекция, назорат идоралари бошлиқлари, хуллас, соҳанинг ва соҳага дахлдор қушбеги билан шовла емайдиган, саломлашса қўлига қарайдиган, “бер-бер”лаб турадиган казо-казолари таъзия билдиргани келишганмиш. Дарвозаси олдида эгниларига ҳаворанг камзул кийиб, белларини боғлаган, қўлларига асо тутганча мотамсаро қиёфада ўтирган ўғиллари Олсабермас ва Тутсақўймас билан бағримлашиб, елкаларига қўлларини ташлаб “Бандалик”, дейишармиш.

— Бобони бериб қўйдик, — дермиш ўғиллари ҳам йиғламсираб. — Қўлимиздан нимаям келарди.

— Ебтўймас бобонинг тўйлари, — дермиш ўтирганлардан кимдир ёнидаги семизлигидан пишиллаб зўрға нафас олаётган, рўмолча билан тинмай юзлари, пешанаси ва бўйнидаги терни артаётган кишига. — Айш-ишратини сурди. Йўқлик, камлик кўргани йўқ. Етти пуштига етадиган мол-дунё орттирди. Қаранг, ҳовли-жойи амирнинг саройидан қолишмайди.

— Раҳматли бир умр сизларни боқди, — дермиш шериги маъноли жилмайиб.

— Ўзингизниям қўшиб “бизларни боқди” деяверинг! — семиз ҳам мийиғида кулиб шеригининг тиззасига шапатилаб қўярмиш.

— Шунинг андишасига келдик-да, раҳматлининг арвоҳини шод қилайлик.

Ебтўймас бобо бу гапларни айтаётган нефть маҳсулотлари базаси директори билан нефтеинспекция бошлигини таниганмиш.

— Буларнинг касби шу. Боқиб турмасангиз қопишади. Қопгандаям бақувват, камида бир сонингизни узиб ола-

диган қилиб қопишади,—дермиш нарироқда уларнинг бу ҳангомаларини эшитиб ўтирган база қоровуллари бошлиғи.

— Раҳматли ўзи айтиб хўжаликка олишимиз керак бўлган солярканинг ўрнига нақд пулини берарди, — дермиш у омборга мудир бўлиб ишлаган пайтида оғанинисдай қадрдонлашиб кетган жамоа хўжалиғи экспедитори ёнидаги кишига гап маъни қилиб. Ебтўймас бобо ўзига ҳар гал 2 тоннадан солярка олиш учун ишонч хати келтириб, унинг ўрнига нақд пул олиб кетган фермерни ҳам таниганмиш.

Чиндан ҳам Ебтўймас бобо улар ҳисобидан омборда қолган соляркани бензинга аралаштириб юборар, бензиннинг нархи солярканикига қараганда икки баробар қимматлиги сабабли берган пули икки ҳисса кўпайиб чўнтагига қайтарди.

— Раҳматли менга ишонарди. “Дўстдан кўп душман. Завскладликни олишни кўзлаб юрганларнинг ўзлари органдагиларга бир нарса бериб бўлсаям ушлатишлари мумкин. Ҳаммасини тўғри ҳужжатлаштириб қўйганман. Фақат оғзингиздан гуллаб қўймасангиз бўлди. Мабодо оёғингиздан осганларида ҳам ўртамиздаги олдиберди оғзингиздан чиқмасин. Мен сизга солярка бердим, сиз олиб кетдингиз”, дея қасамёд қилдирарди, — дермиш фермер бироз жимликдан сўнг.

— Тўғри айтасиз. Бу масалада ўта пухта эди. Эгри ишларниям ҳужжатини тўғри, қонуний қилиб қўярди, — шеригининг гапини маъқуллармиш экспедитор.

— Бензин билан солярканинг нархи қарийб тенглашгани чатоқ бўлди-да, — дермиш афсус билан калла чайқаб фермер.

— Колхоз тугаганини айтинг! — дермиш экспедитор бошига оғир мусибат тушгандай “уф” тортиб. — Энди МТП*нинг заправшиклигини олмоқчиман. Раиснинг ўзи бошлиқ бўлсайди, бирга ишлайверардик. Бошқа кишини қўйсалар, олдига кириб дангал айтиб-эшитаман. “Йўқ”, демаса керак.

* Машина-трактор парки (ширкат хўжаликлари фермер хўжаликларига айлантирилгач, улар тасарруфидаги техника воситалари жамланиб ана шундай парк ташкил этилди)

Бир маҳал Ебтўймас бобонинг ҳарчанд типирчила-
ши, “Ҳой, халойиқ! Ахир мен тирикман, ҳали ўлга-
ним йўқ”, дейишига қарамай қўл-оёғини маҳкам боғ-
лаб, кафанга ўрашибди.

— Олдин ювиш керак эди, — дермиш маҳалла оқсоқоли.

— Ювиш шарт эмас. Барибир поклаб бўлмайди, —
дермиш кимдир эътироз билдириб.

Сўнгра уни тобутга солишибди ва тумонат одам ел-
калаб қабристонга олиб боришибди. Тўнғич ўғли Олса-
бермас қабрга қўйибди. Гўрига тупроқ тортилгач:

— Қаранг, раҳматлининг ҳад-ҳисобсиз мол-дунё
тўйдирмаган кўзини бир кафт тупроқ тўйдирди, — деб-
ди жаноза ўқиган домла юзига фотиҳа тортгач.

Кўп ўтмай гала-говур тиниб, атрофни зулмат, жим-
житлик қамрабди. Бир пайт қулогига “Мана, қаранг,
кафани яп-янги, бугун дафн қилинганга ўхшайди”,
деган нидо эшитилибди. Исми-шарифи тилга олиниб,
китоб варақлаганга монанд сас келибди. Ебтўймас бобо
ўтакаси ёрилиб, нима қилишини билмай, “зора ўтиб
кетсалар”, деган илинжда дамини ичига ютиб ётаве-
рибди. Нохос бошу елкаси аралаш тушган кутилмаган
қаттиқ зарбадан бечоранинг кўзларидан ўт чақнаб,
ич-эти зирқираб, аъзон бадани титилиб кетгандай
бўлибди. Оғриқ дастидан юраги дов бермай, бор кучи-
ни тўплаб қараса, боши узра қандайдир икки мавжу-
дот. Қўлларида баҳайбат гурзи. Бунақа қиёфаларни ёруғ
дунёда кўрмаган экан. Хаёлидан дафъатан “Мени сўроқ
қилишга келган Мункар ва Накир шулар бўлса керак”,
деган фикр кечибди.

— Нега урасиз? — дебди зўрға инграб ва беихтиёр
тилига шундай калом келибди. — Устиларингдан Ху-
дога арз қиламан.

Қулоқ-чаккаси аралаш тушган навбатдаги зарбадан
гапи оғзида қолибди.

— Нима? Худога!—дебди Мункар газабланиб. — Худо-
ни энди эслайсанми?! Бизни Худонинг ўзи юборди. —
кейин улардан бири гурзини даст кўтариб сўроқ қилиш-
га тутинибди. — Қани, жавоб бер! Синов дунёда нега
гуноҳга кўп қўл урдинг?

— Ким, менми? — Ебтўймас бобо гўё бу гап кимга айтилаётганини англамаётгандай кўкрагига бош бармоғини нуқибди. Кейин “Борди-ю таваккал қилиб ёлғондан айтаётган бўлса, айбимни дарров бўйнимга олсам бўлмас, чап беришга уриниб кўрай-чи”, деган фикрда юзига ҳайрон қолаётгандай тус берибди. — Мен бир бечораман, етим ўсганман, умуман айб иш қилганим йўқ.

— Вагон-вагон бензинга конденсат, саларка кўшганинг, шоҳобчангда 10 литр бензинга пул тўлаган кишиларга 8-9 литр бензин қуйиб, ҳақларига хиёнат қилганинг гуноҳ эмасми? — дея бошидан яна гурзи туширибди.

Ебтўймас бобо дарҳол иқрорлик билдирса, дўзахга маҳкум этилишини ўйлаб, “таваккалига, ётиб қолгунча отиб қол” қабилида иш тутишга, тайсаллаб кўришга ҳаракат қилибди.

— Менинг гуноҳим йўқ. Бошлиқларнинг топшириқларини бажарганман. Нима қилай, бошқа иложим йўқ эди. Лекин топганларимни нефтебаза директориға, нефтсинспекциядагиларға, бошқа текширувчиларға, коррупциядагиларға, терговчиларға берганман. Бундан ташқари улар доим бензинни бепул олган. Шунини ўрнини тўлдириш учун миждозлардан оз-моз урганман.

— Қинғирлик устида қўлга тушганингдан кейин жиноятинг фош бўлиши, ҳовлингни орқалатишлари мумкинлигидан чўчиб, уларнинг оғизларини ёпиш учун ҳаром пуллардан кимларға берганингни ҳам биламиз. Бизда ҳаммасининг ҳисоб-китоби бор! Мана, омбор мудирлигини олиш учун ва ундан кейин муттаҳам директорингга ҳам қачон, қанча берганинггача қайд қилинган,—Накир қўлтигига қистирилган катта, қалин жилдли китобга ишора қилибди. — Улар ҳам вақт-соати етиб бу ерга албатта келишади Ҳали ҳар бир кирдикори учун жавоб берадилар, жазоларини оладилар. Ўмарганимнинг ҳаммасини бошқаларға берганман, дейишга қандай тилинг боради? Сендаги катта-катта иморатлар, бошқа жойлардан сотиб олиб қўйган ҳовли-жойлар, шоҳона жиҳозлар, қўша-қўша ма-

шиналар, қурган АЁҚШларинг, сайру саёҳатлар, айшу ишратлар қайси маошинг ҳисобидан бўлган, муттаҳам?

Мункар унинг юмшоқ жойидан ноҳос шундай зарб билан гурзи туширибдики, Ебтўймас бобо ёруғ оламда баъзан қайсар, бировга ҳақини олдирмайдиган шофёрлар билан қаттиқ мушплашиб, ҳатто тепкилашиб қолган, қингирлик устида қўлга тушиб айбини ҳозиргидай дарров бўйнига олмаганидан сўнг органдагилар қамаб қўйиб роса таёқлаган пайтларида ҳам жони бу қадар оғримаган экан. Гўё суяклари сингандай қисирлаб, вужуди, ич-эти темирчининг сандонига қўйиб болга билан урилгандай қақшаб, чидаб бўлмас даражада оғриқ югурибди. Жон талвасасида инграб юборибди. Гурзига осилиб, Мункар билан Накирнинг оёқларини кучоқлаб олибди.

— Мени кечиринглар! Шайтон йўлдан урган. Тавба қилдим. Оғизларингга сиққанини айтинглар, бераман. Қўйиб юборинглар! — дебди.

— Қилгиликни қилиб шайтоннинг бошига қўйма, сурбет. У дунёдаги найрангларингни чин дунёда ўтказолмайсан! — дебди Мункар баттар қаҳру ғазаби қўзиб.

— Мана, қара! — Накир ён томонга боши билан ишора қилибди. — Сен берган бензин дастидан машиналарининг моторлари ишдан чиққан, бола-чақаларининг ризқидан қирқиб уларни тузаттириш, ёғини алмаштириш учун сарфлаган, сени қарғаган, қилмишингни Худога солган бандалар.

Ебтўймас бобо ўгирилиб қараса, чиндан ҳам қабрнинг бир томони очиқ кенглик, қўлларида калит, калтак, яна қандайдир темирларни тутган, дарғазаб тўда ўзи томонга келаётганмиш. Айрим қиёфалар кўзига иссиқ кўринибди. Қачондир йигирма литр ўрнига ўн беш литр бензин қуйгани учун ғазаби қўзиб:

— Инсоф борми сенларда?! Худодан қўрқмайсанларми?! — деган, оғзига келган ёмон сўзлар билан ҳақоратлаган кишини танигандай бўлибди. Бир гал машинасининг ёғини алмаштиргани кирганида кўргани— фиғони фалакка ўрлаганча сўкинаётган барзанги яқин келиб:

— Падарингга минг лаънат! Бензин деб берганинг са-

ларка экан, картерга ўтказибди. Ёғи икки барабардан ҳам кўпайиб кетган. Моторнинг уйини куйдирдинг-ку?! — дея жигибийрон бўлиб жаҳл билан оч биқинига жон-жаҳди билан шунақа қаттиқ тепганмишки...

Ебтўймас бобо тепки зарбидан инқилаб кўзини очса, туши. Юмшоқ ўриндикда уйку элитган экан. Чиндан ҳам аямай калтаклангандек аъзои-бадани зирқираб оғрирди. Бенхтиёр танасини совуқ, зулмат қоплаган гўрда, қора ерда ётган ҳолда тасаввур этиб, бирдан ич-эти увишиб, сесканиб кетибди. Анчагача ўзига келолмай боши гувиллаб, ичида ўзи билганча дуо ўқиб, қинғир қилмишларидан афсус-надомат чекиб, Яратгандан раҳм-шафқат, авф этишини тилабди.

Эрталаб ўғиллари Олсабермас билан Тутсақўймасни ёнига чақириб, шундай дебди:

— Ўғилларим. Шу кеча бир ёмон, беҳосият туш кўрдим. Аллоҳ огоҳ этди, шекилли. Куним битадиганга ўхшайди. Минг шукр, яхши яшадим. Сизлар камлик кўрмай униб-ўсдингизлар. Тўйларингга энг номдор артистларни келтирдим, амирнинг саройидан қолишмайдиган ҳовли-жой қилиб бердим. Иккаловингга иккита АЁҚШ, ёнига автомобилларга техник хизмат кўрсатадиган устахоналар, шаҳардаги учта бозорда олтига дўкон, иккита ошхона мерос қолдираяпман. Иккита “Тайота” микроавтобуси ҳам сизларга. Бу ёғига қийналмай, яхши яшайсизлар. Ертўладаги асал солинган пулагда саллофанга ўралган юз минг доллар бор. Маросимларга сарфлайсизлар. Васиятим шуки, мени ишлатилган, эскириб кетган матоҳдан бўлган кафанга ўраб кўминглар. Кейин бир одам топинглар. Унга “кўки”дан майли, йигирма мингми, ўттиз мингми бериб бўлса ҳам биринчи кеча гўрга менинг ёнимга кириб ётишга кўндириглар. Фақат унинг кафани яп-янги бўлсин, — дебди у ва оғир тин олиб қаттиқ “уф” тортгач давом этибди. — Кўнмаса, майли оғзига сиққанича беринглар. Агар шундай қилмасанглар, пулга кўзларингиз қиймаса, у дунёю бу дунё мен сизлардан рози эмасман.

Ебтўймас бобо мурда дафн этилгандан сўнг Мункар билан Накир сўроқ қилгани келишини эшитган, туш

кўрганидан сўнг ўзича режа тузиб “эскирган кафанда ётсам кўҳла ўлик деб ўйлаб ўтиб кетишади, ўрнимга ёнимдаги янги кафандаги кишини сўроқ қилишади”, деган мулоҳазада жазодан қутулиб қолишга умидвор экан.

Алқисса, Ебтўймас бобо оламдан ўтибди. Ўғиллари Олсабермас билан Тутсақўймас ота васиятига амал қилиб, қабристон яқинидаги йўлда қўшнисининг ипини сўроқсиз олиб ўтин тергани кетаётган юпун, зўрға қозонини қайнатиб кун кечираётган бир косибни учратишибди. Йиргирма минг “кўк”нинг дарагини эшитган косиб шартга худди беҳисоб хазина топган кишидек ич-ичидан севиниб, тайсалласа кўз кўриб қулоқ эшитмаган бойликдан куриқ қолишидан чўчиб дарҳол кўнибди. “Бир кеча минг кеча эмас, ётсам ётибман-да, шунча бойликка эга бўлсам нимаси ёмон. Кейин қийинчилик кўрмай, бир умр роҳат-фароғатда яшайман”, дея мулоҳаза юритибди косиб. Олсабермас билан Тутсақўймас эрталаб келиб гўрни очишса, косиб ундан чиққан ҳамонно кўрқувдан “қалт-қалт” титраб, худди орқасидан жонини олгани келган Азроил қувлаётгандай ура қоча бошлабди. Ўғиллар оталарининг арвоҳи норози бўлмаслиги учун:

— Манг, ҳақингизни олинг. Отам васият қилганлар! — дея долларни кўрсатиб, унинг орқасидан қичқаришибди.

Косиб жон-жаҳди билан қочаётиб:

— Арқонни нега олдинг, деб тонггача гурзи билан савалаб қийнашди. Бир қулоч арқон учун шунчалик азоб есам. “Кўк”ларинг ўзларингга насиб қилсин. Менга ҳаромдан келган сариқ чақаям керак эмас, — дебди.

Алқисса, Олсабермас билан Тутсақўймас падари бузрукворларининг сўнгги васиятини бажарганлари, бунинг устига жонларини суғургандай оғриниб, кўзлари қиймай, ноилож бераётган йигирма минг “кўк” ҳам ёнларида қолганидан хурсанд бўлиб уйларига қайтишибди. Энди эртанинг давоми улар падари бузрукворларининг найранги нариги дунёда ўтмагани, кўра-била, ўпқондай нафсини тиёлмай қилган барча гуноҳлари учун дўзах азобини тортаётгани, ўзлари ҳам тўғри йўлга кириб, охиратни ўйлаб

иш тутмасалар чин дунёда оғир жазога маҳкум бўлишларини англашлари, қандай хулоса чиқариб, қайси йўлни танлашларига боғлиқ. Бу ёгини эса вақт кўрсатади.

ИЛОЖИ БЎЛСА, КИТОБ ЧИҚАРИНГ

Наврўз байрами арафасида бир танишим таҳририятга келди. Унинг ўн беш-йигирма йилча аввал шеър машқ қилишидан хабарим бор эди. Ёзаётганлари бадийятдан анча йироқлигини айтиб, фақат ҳаваснинг ўзи етарли эмаслиги, кўп ўқиши, тинимсиз изланиши кераклигини маслаҳат берардик.

— Навбатдаги китобимни босмахонага топширганман. Бизнинг шеърларга ҳам газетангизда жой топилар, — деди у ним киноя аралаш ва компьютерда терилиб принтерда чиқарилган бир даста шеърини узатди.

— Китоб муборак бўлсин! — дея кўнгли учун табрикладим.

— Бу учинчиси, — танишим мамнун жилмайди. Сўнгра папкасини очиб аввалги чиққан иккита китобини олди. — Мана, сизга эсдаликка берай.

У китобларига дастхат ёзишга тутинди.

— Пул борида ёзганларни тўплаб китоб қилиб қўяйлик, дедим. Илҳом яна қайнатапти, — танишим хайрлашаётиб мамнун жилмайди.

Мен ҳам суҳбатлашиш асносида китобларини варақлаб, айрим “шеърлар”ига кўз югуртириб улгургандим.

— Пул ҳовир бериб роса қайнатапти шекилли.

Бу гапни ҳам киноя, ҳам кесатиш учун айтгандим.

— Топдингиз, — у баралла овоз чиқариб яйраб кулди ва кутилмаганда. — Ёзувчилар уюшмасига аъзосиз-а? — деб сўраб қолди ва мен “ҳа” маъносида бош иргагач асл мақсадга ўтди. — Учта китоб билан мени ҳам аъзо қилсалар керак.

— Бу масалада сонга эмас, сифатга қаралади. Ёзганларингиз арзиса бўлди.

Навбатдаги адабиёт саҳифасида дурустроқ ўрин бериш ниятида аввал компьютерда ёзилганларини, кейин

иккала китобини кўздан кечирдим. Ишонасизми, йўқми, ёзганларининг аксариятида фикрлар сийқаси чиққан, қофиялари нари-бери келиштирилганлигини ҳисобга олмаганда жўн ва оддий баёндан иборат эдики, улар орасидан атиги икки-учта шеърни ажратиб олиш амримаҳол эди. Беихтиёр овоз чиқариб “Фаросатингга балли-е!”, дедим. Бадий ижоддан, адабиётдан мутлақо йироқ ёки кўра-била кўзларини чирт юмган (балким бирор манфаатдорлик эвазига) ноширгина бадий бўш, бундай гўр машқларни китоб қилиш учун фатво бериши мумкин эди. Шеърят талаб ва мезонларидан жиндай хабардор одам оғиз тўлдириб “китоб чиқардим”, дейиш тугул, бировга кўрсатишга ҳам уяларди.

Очиги, мен сизга айтсам, ҳозир китоб чиқаришдан осонроқ иш бўлмай қолди. Чўнтак ковласангиз, бас. Бобокалонларимизнинг “Пул бўлса, чангалда шўрва”, деган башоратлари шу борада юз, минг карра ҳақ бўлиб чиқди.

Айтайлик, умрингизда қўлингизга қалам олмагансиз. Қарабсизки, ҳамма китоб чиқариб ётибди. Умр ўтади, топганингизни еб ош қилиб юборасиз, нафақага чиққач касбу корга ҳам “хайру хуш” айтасиз, остингиздан нафақат гижинглаб турган “от”, балки “эгар-жабдуқ” ҳам кетади. Тайсаллаб юрсангиз, тортиб олишади. Охир-оқибат пою-пиёда қоласиз. Бир пайт кўрган ходимлар ўзларини қайси эшикка уришларини билмайдиган, юзма-юз келишга, қабулингизга киришга унча бунча одамларнинг юраклари дов бермайдиган савлатингиздан энди кўча-кўйдагилар, уйдагилар ҳам ҳайиқмай кўйишади.

Дўқ-пўписангизга ҳатто набиралар ҳам парво қилишмайди.

Ҳа, умр ўтади. Фақат китоб қолади. Чанг босиб кетса ҳам жавонларда туради. Кимдир, қачондир олиб қизиқибми, эрмакками, зерикканиданми, уни олиб варақлайди (мабодо унгача бирор киши уйни тартибга келтираётиб ёки жавондаги китобларни керак-нокеракка ажратаётиб, сизнинг китобингизни мақалатурага топширмаган, чиқариб ташламаган ёки ёқиб юборма-

ган бўлса), сизни эслайди.

Нимани ёзай, дейсизми? Болалигингиз, талабалик йилларингиз, иш фаолиятингиз, ҳажмини каттароқ қилмоқчи бўлсангиз, турли даврларда тушган суратларингизни қўшасиз. Оила аъзоларингиз, эл-хешлар, шажарангиз. Хуллас, нимани хоҳласангиз, шунини ёзаверасиз. Энг муҳими, ўзингизни истасангиз бутун умри Фидокорона ишлаган, ҳақиқат, адолатни ҳимоя қилган, чўнтакдан бошқасини ўйламаган, кўзингизни лўқ қилиб оқни қора деб турган бўлсангиз ҳам фариштадай бегуноҳ, ҳалол яшаган, манман, камтаринлик кўчасидан ўтмаган бўлсангиз ҳам ўта хокисор, бир нарсануқдирмасангиз ҳатто саломга алик олмайдиган муттаҳам бўлсангиз ҳам ҳаромдан ҳазар қиладиган тарзида тасвирлайсиз. Катта-катта хайрли ишларни ўзингизнинг номингиз, фаолиятингиз билан боғлаб юборсангиз ҳам бўлаверади. Истасангиз, айрим йиғилишларда ҳамма оқни қорага йўйиб турганида сиз “Йўқ, бу оқ-ку, ўртоқлар! Нима, кўзларингиз кўрми, виждонларингиз борми?” дея ҳеч нарсадан кўрқмасдан, ҳайқариб ҳақиқатни йўқлаб чиқадиган лавҳаларни тўқиб, қўштирасиз. Сизни таниган-билган, иши тушган, аслингиздан бохабар кишилар заҳарханда ижирғанишлари, овоз чиқариб сўқинишлари, сурбетлигингизга яна бир бор тан беришлари турган гап. Лекин сизни танимайдиган китобхонда замонамиз қаҳрамони сифатида таассурот қолдирасиз. Оламдан ўтиб кетганингиздан сўнг эса келажак авлод тасаввурида китобингиздагидай қиёфада қоласиз. Невара-эваралар “Мана, бобом ёки бобокалоним қанақа одам бўлганлар”, деб китобингиз билан фахрланиб юришади. Улардан битта-яримтаси оғзидан гап ёки қўлидан иш келадиган бўлса, обрўсидан фойдаланиб ёки эл-улус номидан юқори идораларга хатлар уюштиравериб номингизни абадийлаштириши, кўча-пўчани қўйдириши мумкин.

“Кўлимга ручка олсам бошимга оғриқ кириб, нафасим қисади”, дейсизми? Тўғри айтасиз, баъзи бировларга бир жумла ёзишга даъват этгандан кўра бир шиша арақ ич ёки бир лаган ошни паққос тушириб бер, де-

ган маъқул. Унда бирор ижодкорни топиб, савдолашиб, қўлига “хамир учидан патир”лигига ишора қилиб жиндай “қуруғидан” қистириб, қолганини иш битгандан сўнг мазмундорлигига қараб чўзишга ваъдалашиб, ўзингиз ҳақингизда китоб ёздиринг. Ўзингиз биласиз, бозор иқтисоди, пулини ким тўласа муסיқага ҳам ўша буюртма беради, деган нақл ёдингиздадир. Демокчимизки, қаламкаш ҳам сиз тўғрингиздаги китобни ўзингиз айтганингиз, хоҳлаганингиздай ёзади. “Қуруғи”дан қарашган бўлсангиз илҳоми жўшиб, сиз айтгандан ҳам анча ошириб юбориши мумкин. Асло хижолат чекиб ўтирманг, бемалол ўзингизни донишманди замон, салкам авлиёдай кўрсатиб тасвирлайверсин. Бош омон бўлса дўппи топилади, деганларидай, чўнтак ковласангиз ёзадиган истаганча тиқилиб ётибди. Нафақат ўзингиз ҳақингизда, хоҳласангиз номингиздан шеърий ёки насрий китоб тайёрлаб берадиганлар ҳам йўқ эмас. Келажак авлод шу китобларингизга қараб сизни серқирра қобилият эгаси сифатида билади.

“Ўлганимдан кейин нима бўлишини худо билади. Шунча пул сарфлаб китоб чиқарганимдан кейин тириклигимда эътибор топсам”, дейсизми? Гапингиз тўғри. Бунинг ҳам йўли бор. Фақат чўнтакни ҳали-бери ёпмайсиз. Кетганнинг қаторига майли, яна кетаверсин. Ошна-оғайнилар, таниш-билишларни ишга солиб бирор ўқув муассасаси ёки кутубхона-путубхонада китобингизнинг тақдирот маросимини ташкил эттирасиз. Ортидан қуюққина зиёфат уюштиришнинг дарагини берсангиз бу тадбирга ҳар ҳолда тушлик қилиш, юз-юз “отиш” илинжида келадиган уч-тўрт савдойироқ ижодкор ҳам ташриф буюради. Имкон бўлса, тадбир олтидан ҳам кичикроқ давра ташкил этинг. Еган оғиз уялади. Улардан нима кетибди, сизни алломаи замон, китобингизни бебаҳо тарихий асар сифатида кўкларга кўтариб мақташади. Қариндош-уруғлар гуллар тутиб, сиз аввалдан ўргатиб қўйган саволларни беришсин. Янги ёзганларингиздан намуналар ўқиб беришингизни сўрашсин. Қарсак чалиб роса олқишлашсин. Китобингизни қўлига олмаган авом сизнинг машҳур ижодкор

эканлигингизга лаққа ишонади. Кейин газеталарга тақдимот тўғрисида ахборотлар бостилинг. Кўча-кўйда учраган танишларга “Фалончиевлар” китобингиз жуда зўр чиқибди, ўқиб мириқдик, рози бўлсангиз тақдимотини ўтказайлик”, деб ҳол-жонимга қўйишмади. Бир неча бор илтимос қилишгач, рози бўлдим”, деб юринг. Фалончиевлар “Сизнинг қобилиятингиз зўр, пистон вазифага келинг, деб кўндиришга кўп уриндилар, мен рози бўлмадим” дея гап тарқатинг. Ўша Фалончиевлардан “шу гап ростми”, деб ким бориб сўраб-суриштириб ўтирибди.

Шундан сўнг одамини топиб бир амаллаб китобингиз ҳақида газетада тақриз чиқартирсангиз яна яхши. Қандай қилиб, дейсизми? Аввал чой-пойга таклиф этинг, секингина совға-салом уюштиринг ёки холироқ топиб “қуруғи”дан қистиринг. Мабодо тақризчи иши кўплиги, китобингизни кўрмаганлиги ва ўқишга вақти йўқлигини баҳоналаб тайсалласа, унинг ҳам йўли бор. Нақдни насия қилмаслик учун тақризни ўзингиз ёзиб, унинг исми-шарифини қўйиб қўлига тутқазинг. Қараб-сизки, газетада китобингиз ҳақида тақриз босилган. Битта-яримта ошна-оғайнилар кўзлари тушиб тақриз тўғрида оғиз очиб қолсалар ўзингизни хабари йўқдай, энди эшитаётгандай “Ие, шунақами, қайси газетада. Ким ёзибди экан”, қабилида гап қилинг.

Телевизорда тақдимот маросими тўғрисида ахборот, китобингиз ва “ижодингиз” ҳақида кўрсатув ташкил эттирсангиз, ўзингиз билан учрашув уюштирсангиз ҳам бўлаверади. Чўнтак ковласангиз, хусусий телевидениелар хизматингизга ҳозир у нозир, тижорат кўрсатувларининг студиялари мунтазир. Пул кетса ҳам сизга обрў бўлиб қайтади.

Ҳақиқий шоиру ёзувчилар, ҳар қандай китобнинг авра-астарини чиқаришга иқтидори етадиган зукко мунаққидлар, асли кимлигингизни биладиганларнинг танқид қилишлари, пўстагингизни қоқиб, расвоингизни тортишларидан чўчийсизми? Асло ханотир олманг. Улар аввало шундай мунофиқ ёки нўноқ, ижод кўчасига кирмаган киши билан ўзимни баравар қилиб юра-

манми, деб эътибор беришмайди. Ахир бемаза одам билан фақат бемаза одамгина баробар бўлади-да. Қолаверса, саёз китоблар кети узилмай чиқиб турган бўлса, келиб-келиб айнан сизнинг китобингизга ким ҳам ёпишарди. Ҳақиқий, кучли полвон ўлса ўладика, полвонлик кўчасидан ўтмаган одам билан олишиб ўтирмайди, ўзига тенгситмаганлар билан гиламга чиқишга ор қилади. Борди-ю сизни кирдикорларингиздан хабардор ёки ҳақиқатдан кўз юмишга виждони йўл қўймайдиган битта-яримта ҳақиқатпарвар китобингиз ҳақида ёзганида ҳам уни бирор матбуот органи босиб чиқармаслигидан кўнглингиз тўқ бўлсин. Мен сизга айтсам, қонунда “маънавий зарар” деган гап бор. Борди-ю “маънавий зарар”нинг жабрини тортмаган бирорта муҳаррир ўша мақолани чоп этган тақдирда ҳам бурд сизники. Ҳамма биладики, мевали дарахтга тош отадилар! Фақат пулга ўта ўч, ҳамма кўриб, билиб турган, кундай равшан “оқ”нинг ҳам оқлигига кўзларини лўқ қилиб далил-исбот, асосли ҳужжатлар талаб қилиб асабга ўйнайдиган адвокат ёллайсизда, мақолани эълон қилган нашрни “Менинг қадр-қимматимга тегди, халқ орасидаги обрўйимга путур етказди”, деб раддия беришини ва товон тўлашини сўраб судга даъво аризаси билан мурожаат этасиз. Нима фарқ қилибди, товон учун оғзингизга сиққан суммани ёзаверинг. Суд орқали ундирилажак маънавий зарар пулни тўлиқ адвокатингизнинг ўзига беришга ваъда қилаверинг. Кўрибсизки, мўмай даромад дарагини эшитган адвокат енг шимариб мақолани чоп этган таҳририят билан судлашишга киришади. Мақола муаллифи бир четда қолиб таҳририятдагилар судма-суд юришади. Адвокат ҳар бир сўз, ҳар бир жумлага исбот, асос талаб қилавериб матбуот нашри раҳбарларининг тинка-мадорини қуришиб ташлайди. Сиз кўчқорини уриштираётган кўчқорбоздай уларнинг аёвсиз тортишишларини кузатиб роса мириқасиз. Таҳририятдагиларни роса овораи-сарсон қилганингиз, асабийлаштирганингиз, кайфиятларини бузганингиз қолади. Даъвоингиз қаноатлантирилмаган тақдирда ҳам сиз ҳеч нарса ютқизмайсиз.

Китобнинг фойдаси фақат бу эмас. Фараз қилингки,

университетдами, институтдами домласиз. Икки-учта маърузангизни жамлаб нари-берисида ҳар нусхаси учун 500 сўм сарфлаб китоб қиласиз. Кейин ўзингиз маъруза ўқийдиган курсларга, талабаларга камида 2 минг сўмдан пуллайсиз. Иложи бўлса, уйингдагилар ҳам мутолаа қилса, саводини оширса, фойдадан холи эмас, ҳозир бозор иқтисоди, бу китоб қайта нашр қилинмайди, ноёб, келгусида оила қурсанг бола-чақаларинг ҳам фойдаланади, деб икки нусхасини қўшиб тутқизасиз.

Қани, олмай кўрсин-чи! Олади! Олдинда синов, имтиҳонлар, оралиқ назорат, рейтинг бали, деган гаплар бор. Бир эмас, юзингизни қаттиқроқ, қулоғингизни қар қилсангиз кўпроқ нусхасини ҳам сотасиз. Сабоқларингизга озиб-ёзиб бир кўриниш берадиган ёки нуқул имтиҳонда ҳозир у нозир талабалар бўлса, яна яхши. Улар китобингизнинг 10-15 нусхасини ҳам “лом-лим” демай, ҳатто сизга яхши кўриниш илинжида ўзлари сўраб олишади. Пулни ҳам аяшмайди.

Баъзан зинадан тушаётиб, ахлат қутиси ёнида йиртилган, гижимлаб ташланган китобингизга кўзингиз тушади. Ҳе, сотиб олгандан кейин нима қилса, унинг иши. Орқаворотдан ҳақоратласа ҳам майли, қулоғингиз эшитмайди. Энг муҳими, олдингизда оғзига талқон солиб ўтирса, бас. Чўнтагингизга киргани ҳисоб. Ҳар бир китобингиздан 1,5 минг сўмдан қолса, 100 нусхасидан 150 минг, минг нусхасидан 1,5 миллион қолади. 2 минг нусхасидан... Ҳойнаҳой, шайтон йўлдан уриб қулоғингиз остида “Ҳар бир нусхасини 2,5 ёки 3 мингдан сотсанг-чи”, деб шивирлаб қолади. Беихтиёр шоколад татингандай ширин тамшаниб, қанча фойда кўришингизни хомчўт қилишга киришасиз.

Энг муҳими, кўришга кўзи, отишга ўқи бўлмаган бошқа ҳамкасблариниз ҳам “Талабадан бир нарса ундирмаса баҳо қўймайди”, деб сизни таъмагирлик, порахўрликда айблашолмайди. Пулни олган бўлсангиз, қуруқдан қуруқ эмас, китобингизни сотиб олдингиз. Баҳосига ҳеч ким даъво қилолмайди. Аниқ белгиланган эмас. Бозор иқтисодиёти, келишилган нархда пуллаш сизнинг харид қилдиганнинг иши. Қолаверса, сизга таъна қилмоқчи бўлган, баҳона топиб тагингизга сув югуртириш пайида юрган-

ларнинг ўзлари ҳам китоб чиқариб, турли китоблардан кўчириб тайёрлаган маърузаларини чоп эттириб пуллаб ётишибди. Бу ҳам етмагандай айрим таниш-билишлари, раҳбарлари ва ошна-оғайнилари ҳам улар орқали китобларини талабалар ўртасида тарқатишаётиб, пул қилишаётган бўлсалар! Тиллари қисик. Қани, бир оғиз очиб кўришсин. Айтадиганингизни айтасиз. Расволарини тортасиз. Аксинча, шу тоифа ҳамкасбларингиз жам бўлган пайтларда “Талабалар айрим домлаларнинг китоб сотаётганларидан шикоят қилишаяпти, бўлар-бўлмас, сабоқларга мутлақо алоқасиз, ҳеч вақога ярамайдиган китобларни тикиштириш кимга керак. Бечора талаба арзимас стипендиясига бир амаллаб кун кўрсинми, йўлкирага берсинми, бўлмағур, нокерак китобларни сотиб олсинми”, қабилида гап қилиб қўясиз. Номини тилга олмай, жаҳли чиққанга солиб ҳақоратласангиз ҳам майли. Қулоқларини кар қилиб, гўё уларга қарата айтмаётганингиздай, аслида ичларидан зил кетиб ўтиришади. Бунинг устига сиздан ўлгудай ҳайиқишади. Бобокалонлар “Балонинг ташқарисида юргунча, ичида юр”, деб бежиз айтишмаган. Ҳали-бери нафақага чиқмасангиз китобингизни ҳеч иккиланмай бир неча минг нусхада бостириб қўйганингиз маъқул. Ҳар йили бошқа курсларга маърузага кирганда бемалол пуллайверасиз. Кўриб турибсиз, нарх-наво ўсса ўсаяптики, пасаяётгани йўқ. Бултур талабаларга икки минг сўмдан пуллаган китобингизни бу йил уч мингдан бемалол сотасиз. Бундан ташқари талабаларга бу китоб фалон йил бурун нашр этилганлиги, ноёблиги, топилмаслигини, улар фойдалансинлар, ахтариб овора-сарсон бўлиб юрмасинлар, деб атайлаб олиб қўйганлигингизни такрорлашни канда қилмайсиз. Икки-уч машғулотни шу китоб таърифи-ю тавсифига бағишласангиз ҳам бўлаверади.

Китоб чиқаришдаги тартиб, талаб ва мезонлар ўзгарадиган, пулга эмас, унинг аҳамияти, мазмуни ва бошқаларга қай даражада наф келтиришига қараб ёндашиладиган кунлар келса, доғда қоласиз. Унда ёзганларингиз нашриётлар токчаларида чангу моғор босиб ётаверади. Имкониятни бой бериб юбормаслик, афсус-надомат чекиб юрмаслик учун пулингиз борида ҳозир китоб чиқаринг. Кейин кеч бўлиши мумкин.

ХАЁТИЙ ХАНГОМАЛАР ВА ХАЖВИЯЛАР

ҲАРОМ ЎЛГАН ҚЎЙЛАР

Шўро даврида “24-форма” деб номланалиган статистик ҳисобот юритилар, унда чорва моллари туёқ сони қатъий ҳисоби қайд этиларди. Хўжалик эҳтиёжи учун сўйилган, давлатга гўштга топширилган, ҳаром ўлган қорамол ёки қўй шу ҳужжатда ҳисобдан чиқарилгандан кейингина хўжалик ҳисобидан ўчириларди. Мазкур ҳисобот катта йиғилишда, асосан вилоятдан нуфузли вакил иштирокида туман раҳбари томонидан қабул қилинар, талафотга учраган ҳар бир туёқ сони учун хўжалик раҳбарлари, мутасаддилардан жуда қаттиқ жавоб талаб этиларди. Ҳатто чорва молининг талафотга учраганлиги ёки сўйилганлиги тегишли тартибда тўла далилланмаган ва юқори мутасаддилар томонидан асосли топилмаган тақдирда етказилган моддий зарар хўжалик раҳбари ҳамда ферма мудиридан бир неча барабар миқдорида ундириб олиларди, интизомий, ҳатто жиноий жавобгарликка тортилишгача жазо чоралари кўриларди.

Ниҳоятда асабий ва кескин вазиятда ўтаётган ана шундай йиғилишларнинг бирида “24-форма”ни кўздан кечираётган ижроқўм раиси “Меҳнат-роҳат” жамоа хўжалиги ферма мудирининг исми-шарифини тилга олди. Раис гуноҳкорона бошини солинтириб ўрнидан турган мудирга худди ашаддий ганимига қараётган каби кўзларини бизга қандай қадаб сўради:

— Бу нима! Беш бош қўй ҳаром ўлди, деб кўрсатибсан. Кўзинг қаерда эди?

— Биз ҳам ҳаром ўлишини истамаймиз, раис бува! Лекин нима қилайлик. Ҳарчанд ҳаракат қилмайлик қўлимиздан келмади. Ҳу,— гўёки эслатган бўлди ферма мудир.— Ўзингиз биласиз. Яйловдан пастга тушишда, кўкламада ноҳос йиқилиб бўйни қайрилиб ўлган.

Ижроқўм раиси бу гапдан сўнг мазкур хўжаликка баҳорда борганини, яйловдан қуйидаги ям-яшил сайхонликда уч-тўрт улфати билан дам олганини эслади.

Ўшанда бир бош қўй сўйилган эди. Ферма мудир шунга ишора қилаётганини тушунган раис ён берган бўлди.

— Шунақаи? Хўп майли! — деди бош чайқаб. Сўнг савол назари билан тикилиб, овозини бир парда баландлади. — Сайхонликдан йиқилиб икки боши ўлибди. Қолгани-чи?

— Қолган уч боши сойдан ҳайдаб ўтаётганимизда оқиб қувурга тиқилиб қолди. Ўзингиз комиссия билан борганда кўрувдингиз, ўша қувур жуда хавфли, ҳарчанд ҳаракат қилсак ҳам икки-учтаси оқиб кетди.

— Да, — деди раиси чуқур тин олиб. Шу асно вилоятдан келган вакил билан сой бўйида бўлган зиёфат ёдига тушди. Ферма мудир меҳмонлар шарафига қўй сўйган эди. Тагин ҳовуридан тушмай принципиаллик қилиб, сўраб-суриштиришда давом этса, мудир бўлган воқеани ошкора айтиб қўйишидан хавотирланган раис вазиятни юмшатиш кераклигини фаҳмлади ва беадаблик қилган ўглини койиётган отага ўхшаб дашном берди. — Майли. Бундан кейин сойдан ўтказишда жуда хушёр бўлинглар.

ТАРОЗИ

— Бир килограммдан юз грамм уриб қолсак кўп эмасми? — деди эндигина иш бошлаган сотувчи дўконда кўп йиллардан бери ишлаётган ҳамкасбига 900 граммлик маҳсулот тортилганда стрелкаси бир килограммни кўрсатишга мослаштирилган тарозини пештахтага ўрнаштириб қўяётиб. — Ўттиз-қирқ, нари борса эллик грамм бўлганида ҳам етарди. Нариги дунёда жавоб беришга тўғри келади.

— Шуниям ўйлаб ўтирибсанми. Парво қилма, — тасалли берди тажрибали ҳамкасби. — Нариги дунёда солиқчига, бозорқўмга, участкавойга ўхшаганларга текинга бериб туришимизни ҳам ҳисобга олади. Кўра-миз, текинга “бер-бер”лар кўпаяверса яна эллик граммга камайтирмасак бўлмайди.

Шу пайт дўконга нотаниш бир киши кириб келади ва:

— Чамамда килодан урганга ўхшайди. Илтимос, ўлчаб кўрсам майлими, — дея уларнинг жавобини ҳам кутиб

ўтирмай қўлидаги селлофан халтачадаги конфетни тарози палласига қўйди.

Тарози стрелкаси 750 граммни кўрсатиб турарди. Бундан фиғон бўлиб, жаҳлга минган харидор:

— Қаранг, икки юз эллик грамм урибди-я, инсофсиз. Муттаҳам, сурбет, аҳмоқ! Эллик грамм, жуда нафсинг ҳакалак отган бўлса юз грамм ур. Икки юз эллик грамм ҳам ўғирлайсанми?! Ҳозир кўзига кўрсатиб, айтадиганимни айтаман, — дея селлофан халтачани қўлига олди ва бозор ичкарисига, конфет харид қилган дўконга томон кетди.

Бечора нотаниш киши сотиб олган конфети 900 граммни бир килограмм кўрсатадиган тарозида тортилганидан беҳабар эди.

СОТИЛМАЙДИГАН ОДАМ

Янги русумдаги қора “Нексия” касалхона дарвозаси ёнига келиб тўхтади. Қоровулхона ичкарисидан туриб автоматик равишда очиладиган темир панжарадан тайёрланган дарвоза берк эди. Ташқари бемалол кўриниб туриши учун қоровулхонанинг олд томонига яхлит рамкага шиша қурилган ва кичкина туйнукча қўйилган эди. Ичкарида бамайлихотир чой ичаётган қоровул машина ҳайдовчисининг “дарвозани очинг”, дегандек кетма-кет чалган сигналига ҳатто эътибор ҳам бермади. Шундан сўнг “Нексия”нинг орқа эшигидан ўрта ёшлардаги мўйловли, хушбичим, енги калта, катакли кўйлак кийган киши тушди. Унинг орқасидан тан кўриқчисига ўхшаб нисбатан ёшроқ, новча бўйли шериги эргашди. Машинадан тушган киши қоровулхона олдига борди ва туйнукка оғзини тутиб бамайлихотир оёғини тиззасига чалиштириб ўтирган чолга салом берди.

Қоровул ажабланганнамо кўз ташлаб, овоз чиқармасдан истар-истамас бош қимирлатиб алик олган бўлди.

— Илтимос, машина билан кирайлик, — деди сўнгра мўйловли киши.

— Йўқ, мумкин эмас!

— Илтимос, деяпман.

— Мен, йўқ деяпман.

Йигит чўнтагини кавлаб бир даста пул чиқарди ва ичидан битта икки юз сўмликни олиб туйнукдан ичкарига чўзди.

— Илтимос, шуни олиб киритиб юборинг.

— Ўзбекчани тушунасизми, ўзи. Йўқ, мумкин эмас, дедим-ку, — қоровул дағдаға қилди.

Йигит қўлидаги пулга яна икки юз сўм қўшди.

— Беш минутга кириб чиқамиз. Одамнинг сазасини ўлдирманг. Манг, шуни олинг, — деди йигит ялинган-намо.

— Нима, мени сотиб олмоқчимисан! Пулингни чўнтагингга солиб қўй, — қоровул кўзларини ола-кула қилиб, “сан”сирашга ўтди.

— И-е, и-е! Раҳмат сизга, амаки! — Бирдан тамомила юмшаб гапирди йигит қўлини кўксига қўйиб ва ёнидаги ҳамроҳига юзланди. — Қара, қандай ҳалол одамлар бор.

— Бунақа ҳалол, сотилмайдиган одамлар ҳозир йўқ, — деди новча шеригининг гапини маъқуллаб.

— Раҳмат сизга! Яшанг! Кам бўлманг! Сизнинг жойингиз бу ер эмас, — деди қоровулга мўйловли киши ҳамон қўлларини кўксидан олмай, хушомадомуз. — Сиздай одамларнинг жойи катта корхоналарнинг раҳбарлиги, — кейин шеригига қараб худди мўъжизага дуч келгандай бош ирғади. — Ана шундай кишилар милиция бошлиғи, прокурор, судья бўлса...

— Ҳоким қилиб қўйсаям арзийди.

Қоровул бу кутилмаган илтифот ва эътирофлардан ичда хурсанд бўлиб, сиртда сир бермай жон қулоғи билан эшитиб турарди.

— Бу одамнинг этагига намоз ўқиш керак. Қара, шундай ҳалол, сотилмайдиган одамлар ҳам бор эканда, — яна астойдил иқрорлик билдирди мўйловли йигит ҳамроҳига “ана, кўраяпсанми”, дегандек, қойил қолгандек бошини сарак-сарак қилиб. Кейин қоровулга мурожаат қилди. — Бир қўлингизни беринг, амаки. Сиздай пулга сотилмайдиган, ҳалол

одамнинг бир қўлини олайлик. Раҳмат, сизга! Илоҳим мингга киринг!

Мўйловли йигит ялинган оҳангда туйнукка умидвор қараб юқоридаги таклифини яна такрорлади. Бундай мақтовдан хурсанд бўлган қоровул шишага яқин келди ва саломлашиш учун туйнук орқали ташқарига қўлини чўзди.

Шу заҳоти мўйловли йигит унинг қўлини маҳкам тутди ва мутлақо кутилмаганда куч билан ўзига қараб тортди. Қоровулнинг елкаси нариги томондан туйнукка келиб тиралди.

— Ҳе, сендай сотилмайдиган одамни... — йигит оғизга олиб бўлмайдиган гап билан ҳақоратлади ва қоровулнинг қўлини қайириб қоровулхона девори-га ура бошлади.

— Вой, вой! Қўлим синади, қўйиб юборинг, — оғриқ жонидан ўтган, ноилож қолган қоровул жаврашга тушди.

— Иззатингни қилиб пул берсам олмайсан, ифлос. Ўзингни ҳалол кўрсатмоқчимисан? Ҳар куни кириб-чиқадиганлардан оласан-ку. Бу ерда олиш учун ўтирасан.

— Вой-дод! Ёрдам, беринглар! — оғриқ зарбидан энди бор овозда бақирарди қоровул. — Қўлим синди!

Атрофдагилар гўё уни эшитмаётгандек, юз бераётган воқеани кўрмаётгандек, бунинг устига хиёл чўчинқираб, тезроқ ўтиб-қайтишарди.

— Раҳм-шафқат қилинглар! — туйнукка кифти тиралган қоровул оғриқ зўридан зорланиб йиғлашга тушди. — Мусулмонлар бир-бирига жабр қилмайди-я. Вой, қўлим!

— Мусулмонлигинг энди ёдингга тушдими?

— Нонкўр! Дарвозани очмайсанми?

— Очаман!

— Қанча берай?

— Пулингиз керак эмас.

— Ҳе...

Ҳамон жаҳлдан тушмаган мўйловли йигит кўзлари олайиб қоровулнинг қўлини қайириб деворга ураркан яна оғзини тўлдириб сўкинди.

— Вой-дод! Акажон, раҳмингиз келсин. Синдирманг! — Қоровул астойдил ҳўнграб йиғларди.

— Эш-шак!

— Ахмоқлик қилдим!

— Бирор жойга арз қиласанми?

— Йўқ, йўқ!

— Бирор жойга арз қилсанг жонингдан умидингни уз. Шерикларим ернинг остида бўлсанг ҳам топиб гумдон қилади.

— Тушундингми? — деди шериги тишларини гижирлатиб.

— Тушундим! Раҳмларинг келсин. Ўлсам ҳам ҳеч қаерга арз қилмайман. Илтимос, акажон, қўйинг!

— Қасам ич!

— Оғзини очсам худо урсин. Тилим кесилсин! Уйим күйсин! Ўз ажалим билан ўлмай. Бола-чақам жувонмарг бўлсин!

— Закўнчи эшшак. Қани, дарвозани оч!

Мўйловли йигит қоровулнинг қўлини қўйиб юборди. У қайириб, гишга зарб билан урилган қўлининг оғриғига чидаёлмай силкиб-силкиб, иккинчи қўли билан тугмачани босди ва дарвозани очди.

ҚИЛСА, БЎЛАР ЭКАН-КУ!

Бу воқеа хўжаликда, бош агроном бўлиб ишлаб юрган пайтимда, пахта йиғим-терими мавсуми бошланиши арафасида юз берган эди.

Дефолиацияни назорат қилиш учун бош бошқармадан вакил биркитилган. Унинг қовоғидан қор ёғади. Афтидан умрида тишининг оқини кўрсатмаган. Унга оғзига келган гапни айтиш, кўнгли тусаган пайтда йиғилиш чақириш, истаган хўжалигига бориб текшириш ваколати берилган. Тилидан бош бошқарма бошлиғининг исми-шарифи тушмайди. Худди дамидан ўт пуркаётган ажда-рҳодай ваҳима қилгани-қилган: “Шахсан бош бошқарма

бошлигининг топшириқлари билан келганмиза. Кулоқларингни қимирлатсаларинг, мендан хафа бўлмаларинг! Шахсан бош бошқарма бошлигига айтаман”. “Ишдан кетиб қутиламан деб ўйласаларинг, хато қиласанлар. Қаматиб юбораман! Барча ерлар дефолиация қилиниши шарт. Бу йил самолётдан умид қилмаларинг, ОВХларни ишлатларинг. ОВХ топмасаларинг бочкани елкаларингга осиб, эгатларга пуркайсанлар!”.

“Бажарамиз” колхозининг ўзини осмоннинг устунидай санаб юралиган, бурнига хода етмайдиган раисини йиғилиш бўладиган залнинг ўзидан бамисоли қулдор ноқобил қулини ҳақоратлагандай роса койиб ҳайдаб юборди.

— Эртага “Пахтақайнар” колхозига бораман, — деди у йиғилиш охирида бизнинг хўжаликни от тутиб. — Ишни яхши ташкил этган бўлсаларинг — мукофотлаймиза, тескариси бўлса, қаттиқ жазолайуз. Бош бошқарма бошлигининг топшириқлари шу.

— Ёппасига дефолиация қилайлик, деб мен сизга айтдим-а, — деди ранс йиғилишдан чиққанимиз ҳамон қаттиқ “уф” тортиб. У юз бериши мумкин бўлган кўргуликларни тасаввурига келтириб ваҳимага тушганди. — Сиз “Ўза ҳали ишляпти. Ҳозир ёппасига дефолиация қилсак ҳосилни бой берамиз”, дедингиз. Номига иккита картага дори септирдик. Энди нима қиламиз? Сизнинг гапингизга кириб балога қоладиган бўлдим.

Чиндан ҳам раиснинг юрагига гулгула тушганича бор эди. Юқоридан ўза баргини сунъий тўктириш, барча ерларни ёппасига теримга тайёрлаш борасида топшириқ берилган, ҳатто бош бошқарма бошлигининг шахсан ўзи келиб бу тўғрида барча хўжаликлар фаолларини тўплаб йиғилиш ўтказган, айрим “тили узун” раҳбарларни ўрнидан тургизиб фикрини маъқуллаётган, топшириқни бажаришни пайсалга солган кишининг ким бўлишидан қатъий назар “думи” тугилишини очиқ-ойдин айтган эди. Талафот кўрмаган, биринчи экилган далаларни дефолиация қилиш қутилган самарани берса-да, қайта экилган ерларда бу тadbирни ҳозир ўтказиш кони зарар эди. Хўжалигимиздаги аксарият майдонлар бузиб экилгани сабабли, номига катта йўл

ёқасидаги иккита далани дефолиация қилдиргандим.

— Ишингиз бўлмасин, — дедим бутунлай ғамга ботган раисга тасалли бериб. — Вакилга ўзим кўрсатаман. Ишонинг, бирор гап чиқмайди.

Эртасига эрталаб вакил келди.

— Раис сизми? — деди истар-истамас қўлини узатиб.

— Йўқ. Мен бош агрономман. Раис касал, иситмаси чиқиб ётибди.

— Раислар — шу, — башорат қилди вакил. — Сал зўр тушса ўзларини касалга олишади. Бош бошқармага чақиртирсак, отдай тузалиб кетади.

Идора орқасидаги меҳмонхонага нонушта ҳозирлаб қўйгандик. Ҳарчанд илтимос қилсам ҳам, киришга унамади.

— Дефолиация қилган далаларингизни кўрсатинг, — деди қош-қовоғини уйиб.

“УАЗ”га ўтирар эканмиз, шофёрга:

— “Бузоқбоши”даги 15 гектарликка ҳайда! — дедим кишлоқ номини тутиб.

Кўп ўтмай катта йўл ёқасидаги 15 гектарлик пайкал олдига келиб тўхтадик. Вакил машинадан тушиб, мендан ҳам олдинроқ ариқдан сакраб ўтиб далага кирди. Ортидан эргашдим. Ғўзаларга бирор ҳафта олдин дори сепилган эди. Вакил у ёқ, бу ёқни оралаган бўлиб, ортига бурилди ва менга юзланиб:

— Тўғриси айтинг, неча гектар дефолиация қилинган, — деб сўради.

— Ўн беш-йигирма гектарча қилинмагани қолган, — дедим қатъий оҳангда вакилнинг кўзларига тик боқиб. — Уч марта бузиб экилган эди. Қолгани тўлиқ дориланган.

— Да, — менга синовчан тикилди вакил. — Қани, қолганларини ҳам кўрсатинг-чи.

— “Кўсалар”даги 16 гектарликка ҳайда! — дедим шофёрга.

— “Пишактирноққа” борсак бўларди, — деди шофёр аввалдан ўқитиб қўйганим бўйича, бошқа кишлоқнинг номини тилга олиб.

— Сен айтгани қил! Маҳмадона. Бўл, “Кўсалар”-

га ҳайда!

Шофёр машинага газ берди. Хўжаликни қарийб ярим соат айланиб, энди ҳозиргина кўрган даламининг бошқа томонидан келиб, шундоқ пайкал четига тушдик. Вакил далага кириб дефолиация ҳолатини кўздан кечирди.

— ОВХлар қаерда ишляпти?

— Ҳозирча зарурият йўқлиги учун гаражга кириб қўйганмиз.

— Бошқа далаларни ҳам кўрайлик, — таклиф қилди у ортига бурилгач.

— “Хўжалар”даги йигирма уч гектарликка ҳайда, — дея буйруқ бердим шофёрга.

Бу гал бошқа қишлоқлар оралаб айланиб яна ўша пайкалнинг ён томонидан келдик. Вакил машинадан туша солиб ўзини пахтазорга урди. Баргларни олиб синчиклаб кўздан кечирди. Шу тариқа дефолиация қилинган иккита пайкалнинг қарийб тўрт-беш томонидан келиб кўрдик.

— Шофёрингиз таклиф қилган даланиям кўрайлув, — деди у ниҳоят чехраси ёришиб. — Йигитнинг сазаси ўлмасин. Номиям ғалатиноқ эдим-я?

— “Пишактирноқ”, — деди шофёр орқага бурилиб.

— Нега бундай аталганин-а? — ҳайрон бўлиб менга юзланди вакил.

— Қадимда бирорта каттароқ уламони мушук-пушук тирналаган бўлса керак-да!

— Амир ўтган бўлса “Пишак тирноғича келадиган жой экан”, деб айтган бўлишиям мумкин, — дея башорат қилди вакил. — Ҳар ҳолда бу тарих. Олимлар ўрганиши керак.

— Колхоздан чиққан бир ёш кадр уч-тўрт йилдан бери шу мавзуда кандидатлик устида ишляпти, — дедим ёлғондан вакилнинг фикрини маъқуллаб.

— Замонавий қилиб, адабий тилда “Мушувтирноқ” деб қайта номласаларинг ҳам бўлади, — маслаҳат берди вакил. — Пишак қулоққа ёмон эшитилади. Бундан ташқари, шева.

— Жуда тўғри айтдингиз. Ҳозиргача шу гап хаёлимизга келмаган экан, — дедим мен қиёфамга худди донишманди замоннинг пурмаъно суҳбатидан баҳраманд бўлаётган гофил бандадек тус бериб. — Бу таклиф қишлоқдагиларга ҳам маъқул тушиши керак. Йиғим-теримни бир ёқлик қилайлик, шу иш билан шуғулланамиз.

Ҳовлилар орасидаги ўнқир-чўнқир йўлдан бир амаллаб ўтиб бошқа томондан яна аввал кўрган даламизга келдик. Вакил пайкалга киргач дефолиация сифати юқоридан айтилгандайлигига, берилган топшириқ бажарилганлигига тўла ишонч ҳосил қилди шекилли:

— Ана, қилса бўлар экан-ку, оковси! — деди астойдил мамнун бўлиб.

Хайрият, “Яна битта далангизни кўрсатинг”, демади. Акс ҳолда шармандам чиқиши ҳеч гап эмасди. Ахир икки пайкалга ҳам айлантириб-айлантириб бориш мумкин бўлган барча йўлу йўлақлардан ўтиб бўлгандик-да.

Кечқурун катта йиғилишда вакил каминани ўрнидан тургазиб:

— Ана, қилса бўлар экан-ку! Булардан ўртак олинглар. — дея мақтади ва бош бошқарма бошлиғи номидан мукофотга олтин суви юғиртирилган соат топширди.

Колхоз тугаб кетган бўлса-да вакил берган соат эсдалик бўлиб қолди. Ҳозир ҳам тақиб юрибман. Орадан қанча йил ўтишига қарамай вақтни дақиқаларигача аниқ кўрсатади.

ЭСИЗ, АНОНИМКАЛАР...

“Тракторнинг автомашинадан фарқи” мавзундаги қарийб ўн йиллик изланишим ниҳоясига етди. Бир амаллаб номзодликни ҳимоя қилганимдан кейин кўп ўтмай илмий ходимликдан сектор мудирлигига кўтаришди. Ёстикдай келадиган папкани қўлтиқдан қўймайман. Бошда шляпа, оқ қўйлакка қора галстук кўндирилган. Пашшанинг кетини кўрсам ҳам савлат учун зирҳига олтин суви юғуртирилган “0” шишалик ойнак ясашиб олдим. Кўрини-

шимдан от хуркади. Ҳар ойда чўнтакка катта маош жиринглаб тушиб турибди. Кунлиги ҳам бор. Бу ёғига омонлик бўлса, бас.

Шу тариқа тўрт-беш йил шамолдай ўтиб кетди. Қарасам, амал араваси ҳали-бери жойидан жиладиганга ўхшамайди. “Ҳой, Болта Тешаев, фан номзодисан, битта курсида ўтираверасанми, кел, сени ҳам парваришлаб ўстирайлик”, дейдиган кимса топилмайди. Бўлим бошлиғимиз Ўлжаевнинг институт тажриба техника марказига кириб-чиқиб юрган жияни илмий иш олиб секторимизга ўтди-ю патагимга “қурт” тушди. “Ҳойнаҳой, бир амаллаб ҳимоя қилдиради. Кейин пайимин қирқиб, ўрнимга шуни қўйдиради. Йўқ! Ниятингга етиб бўлибсан, Ўлжаев! Хап, сеними, шошмай тур. Бир боппайки, дунёга келганингга минг пушаймон бўл!”

Миямда кўпдан учқунлаб юрган бир фикрни алангалатмоқчи бўлдим. Унинг қаловини топиб ён-веридан яхшилаб “пуф-пуф”ласам гуриллаб ёниб, ҳовири бўлим бошлиғи билан жиянини куйдириб ташлаши, каминага эса ҳузур-ҳаловат бағишлаши аниқ эди. Бир оқшом эшикни устимдан қулфлаб, тонггача мижжа қоқмай қогоз қораладим: *“Бизнинг илмий-текишириш институтидаги тажриба-техника маркази бир группа шахсият-парастлар ихтиёрига топшириб қўйилган. Марказ фаолияти учун масъум бўлим бошлиғи Ўлжаев микроавтобусни миниб юради, оиласининг хизматида ортимайди. Ҳар қалай бу қимматбаҳо техника Ўлжаевнинг борди-келдиси, бола-чақаси учун олинмагандир. У лаганбардорлик қилиб янги келтирилган пайвандлаш аппаратининг моторини директорнинг “Волга”сига қўйдириб берди. Ўлжаев жиянини дастлаб марказга жойлаштирди, кейин секторга ўтказди. “Т-28ХТ” тракторининг олд ва ён томонидан кўриниши” мавзuida илмий иш берди. Тадқиқ этилаётган муаммо қишлоқ хўжалигига сариқ чақачалик наф келтирмайди. Умуман, тракторнинг олд ва ён томонидан қандай кўринишини бир қарашдаёқ билиш мумкин-ку?! Наҳотки, бунинг учун диссертация ёзиш, давлатнинг минг-минглаб маблағини сарфлаш шарт бўлса. Қолаверса, бу масалага сек-*

тор мудури олим Болта Тешаевнинг номзодлик ишида батафсил тушунча бериб кетилган. Жияни орқали илмий ходимлар ва аспирантлардан пора олиб туради. Ўлжаев ўлжа тушмаса бирор ишни битирмайди. Кимки, ҳақиқатни гапирса уни йўқотиш пайига тушади...

Шу сингари бир-иккита аниқ фактлар ёнига бири бошқасидан ваҳимали қатор “ади, ади”лардан сўнг ўзим ҳақимда ҳам уч-тўртта ёлғонни тиркаб қўйдим: “Бўлимда энг хушмуомала, истеъдодли одам— олим Болта Тешаев. Бўлим бошлиғида шундай фазилатлар бўлиши керак. Лекин у ҳам Ўлжаевнинг одами. Таг-тугини суриштирсангиз улар қариндош бўлишлари керак. Бунинг устига Тешаев хотинини сулурувчи штатига ўтказтириб қўйган. Ведомостда номи ҳам бор. Аммо унинг ишини бошқа хизматчилар бажаришади. Юқоридаги шахсиятпарастларнинг ҳаммаси марказдаги пахта териш машиналарининг бункерларини уйларига элиб, товуқхона қилиб олишган.

Уларга нисбатан тезроқ чора кўрмасангизлар бутун бошли институтни ҳам еб битиришлари турган гап. Бу олим бўлиб одам бўлмаган кимсаларнинг ҳакалак отгин нафсини тийиб, тегишли жазо берилмас экан, юқори ташиклотларга арз қилишга мажбурмиз.

Салом билан, бир группа адолатпарварлар”.

Ўлжаев анонимка кимнинг ишилигини ўйлай-ўйлай адо бўлади. Лекин унда ўзим ҳақимда ҳам ёзилганлиги сабабли бу менинг ишим эканини хаёлигаям келтирмаса керак. Қайтанга, яна каминага келиб арз-ҳол қилади.

“Думалоқ хат”ни бир йўла икки идорани нишонга олиб думалатиб кўбордим. Кўп ўтмай институтда текшир-текшир бошланди. Директорнинг машинасидаги мотор очиб олиниб, қайтадан пайвандлаш аппаратига қўйилди. Ўлжаевнинг уйидаги бункер марказга келтирилди. Жияни бошқа бўлимга ўтказиб юборилди. Фақатгина менга тегишли фактлар мутлақо ёлғон бўлиб чиқди. Бўлим бошлиғининг тагига бироз сув югуриб, каминаи камтар курсига бежавотир ўтириб олдиқ, обрў анча ошди.

Ўз тасдиғини топган мотор ва бункер фактини яна

бир олам росту ёлғонларга ўраб кетма-кет думалатганимдан кейин Ўлжаев сувга тушган мушукдек шумшайиб, қўллари қалтирайдиган, ўзича гапириб ўтирадиган бўлиб қолди. Амалдан нам тортган девордек секингина қулаб тушди. Унинг ўрнини камина эгалладим. Фурсат етиб менга бўлар-бўлмас дашном берадиган директорнинг думига ҳам яхшилаб сих ўтказишни дилимга тугиб қўйдим. Ён дафтарча билан ручкани қўлимдан қўймай юравердим. Бир оқшом чўнтак дафтарчамни варақлаб қарасам, директор тўғрисида тўплаган маълумотларим ҳам қалашиб қолибди. “Лоақал, уч-тўртта факти-ку, тасдиқланар. Пайт келди, Тешаев, ипни торт, — дедим ўзим ўзимга. — Оёғи чалишиб йиқилиб, бел-мели синсин!”

“У йиқилган отга миниш кимга насиб этаркин? Пихини ёрган ўринбосаригами? У ҳойнаҳой минолмаган тақдирда ҳам узангига оёқ чўзиб уриниб кўриши аниқ. Нима, шундоқ ёнгинасида “эгар-жабдуғи урилган бедов” гижинглаб туради-ю унга миниб юришни ким орзу қилмайди, дейсиз. Лекин бу “бедов”нинг жилови фақатгина менинг қўлимга тутқазилиши керак. Қани, ҳунарингни кўрсат, Тешаев”, деб ишга киришдим. Директор, ўринбосари ва ўзимдан иборат “жиноятчи тўда” ҳақида “бир группа ҳақиқатпарварлар” ёзган анонимкани яхшилаб думалатиб юбордим. Одатимча, ўзим ҳақимда ҳам бир-икки жумла ғирт бўҳтонни қистирдим. Худди хатимни кутиб тургандай институтни комиссия босди. Текширувчилар аввал пашшадан фил ясаб, роса ваҳима қилишди. Директорнинг уйдан ёзув машинкаси билан кондиционер, ўринбосарникидан рангли телевизор келтириб қўйилди. Гумдон қилинган стол-стуллар “пайдо бўлди”. Ҳовлиқиб қолган директорни яхшилаб силжитиб, анчагина “мевасини” тўкишди. Қўйинларини тўлдириб кетишди. Галдаги текширишдан сўнг иккиси ҳам қаҳратон қишдаги дарахтдек шип-шийдам бўлди қолди. Фақат камина ҳар галгидай бутун чиқдим.

Гапнинг индаллосини айтсам, камина ҳам офтобга текинга чиқадиغانлардан эмас. Уйимга ким келса, албатта

қўлига қарайман. Салом-алик ҳам шунга яраша. Шогирдларим характеримга тушуниб кетишган. Ҳафта, ўн кунда уйга бир кириб ўтишади: уларнинг ҳимояларини иложи борица орқага судрайман. Одамларни биламан, иши битди, эшаги сувдан ўтдими, тамом. Дуч келса ҳатто саломиниям бермайди. Шунинг учун қўлимга тушганда ҳақимни қолдирмай, устихонигача шиламан. Улар мендан судрала-судрала бир амаллаб ишини ҳимоя қилиб ёки институтдан бутунлай кетиб қутулади.

Айтаверсам, гап кўп. Ахир камина ҳам фаришта эмас, ерда юрган одамман-ку. Лекин анонимкага буларни қўйиб ўзимда бўлмаган “айб”ларни тиркайман. Ҳар қанча текширмасинлар, натижа аниқ: менга қўйилган “айб”лар асоссиз чиқаверади. Ким ҳалол, камина — ҳалол...

Хуллас, директор “хайрият, омон қолдим, энди бир амаллаб анонимкачини топиб, бошидан тегирмон тоши айлантираман”, деб қаддини ростламоқчи эди. “Бир группа касаба уюшмаси аъзолари номидан” марказий идораларни нишонга олиб янги “фактлар” билан бойитилган анонимкалар думалатдим. Унда ўзимни ҳам аяб ўтирмай, роса “айбладим”. Олдинги текширувчилар томонидан муросасозлик қилинганини, “ёпиқлик қозон” ҳеч кимга кўрсатмай очиб кўрилиб, қайтадан ёпиб қўйилганини, директор, ўринбосар ва мен жазоланиш ўрнига рағбатлантирилганимизни, ҳақиқат қарор топмаса бундан ҳам каттароқ қинғирликлар юз беришини қайта-қайта таъкидладим.

Шу тахлит кетма-кет ёза-ёз, текшир-текширдан боши чиқмай қолган директор охири юқорининг тазйиқи билан ўз хоҳишига кўра ишдан бўшаш тўғрисида ариза бериб қутулди. Кеккайиб, салом берсангиз алик олиш ўрнига “иҳим-иҳим” деб зўрға бош қимирилатиб ўтадиган ўринбосар ичини қурт еган дарахтдек омонатлашиб, дами чиққан шар сингари бўшашиб қолди. Фақатгина каминага қўйилган “айб”лар фирт тухмат бўлиб чиқди.

Энди амал отига ўзимиздан бўлак муносиб одам қолмаганига ишониб юрганимда жамоада бошқа бир “миш-миш” ўрмалаб қолди. Директорликка касаба уюшмаси раиси Нурёғдиевнинг номзоди кўрсатилганмиш.

“Наҳотки?!” Жоним нақ бўғзимга тиқилиб, ҳаловатим бутунлай йўқолди. “Нима, шу бақбақаси осилиб кетган бақалоқ учун елиб-югурдимми? Шу деб кечалари ухламай қоғоз қоралаб чиқдимми? Ҳали меҳнатни камина қилиб, ҳузурини Нурёғдиев кўриб кетса-я...”

Аслида “думалоқ хат”га қўшиб уни ҳам думалатишим керак экан. Афсус, бу ёғини ўйламаган эканман. Миямда “ҳали ҳам кеч эмас, Тешаев, касаба уюшма раисининг илдизига болта ур”, деган фикр момогулдирақдек чақнаб, ҳушёр торгдим. Ручкага обдан сиёҳ шимдириб, муттаҳамнинг юзига шундай чаплайки, афт-ангорини ҳеч ким таниёлмай, бу даргоҳда бир умр бош кўтариб юролмасин.

“Юқори ташкилотларнинг текинсуви натижасида институтимизда томир ёзаётган бир қатор илатлар мавжудлиги аниқланди, — деб гапни узоқдан бошладим навбатдаги “думалоқ хат”да. — Лекин масаланинг бошқа муҳим жиҳати бизни газета таҳририятига мурожаат этишига ундади. Токи, айрим тубан шахсларнинг кирдикорлари тўғрисида ошқора ёзилсин, бу бошқаларга сабоқ бўлсин ва қинғир йўлга қадам қўйган кишилар бир кунги тумишукларидан илтишолири муқаррарлигини билиб олсинлар.

Институтимиздаги манфаатпарастлар раҳбар деган улуғ мавқе, эл ишончига доғ туширдилар. Янада аниқроқ айтсак, ўз жамоаларига хиёнат қилдилар. Директор ва ҳамтовоқларининг кирдикорлари фош бўлди. Фоявий-сиёсий ўта ёўр, виждонсиз, маънавий тубан бу кимсаларнинг лавозим жиҳатдан биз, ҳалол, оддий ходимлар, касаба уюшмаси аъзоларидан юқори турганлари ҳақли равишда ғазаблантиради. Агар касаба уюшмаси раиси Нурёғдиев ўзи ҳалол бўлганида, раҳбарлар “доираси”га ўйнамаганида, оддий уюшма аъзолари ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилганида сўз ва иш бирлигига эришилар, шубҳасиз юқоридаги сингари қинғирликлар содир бўлмас ва бутун жамоа юзи ерга қарамас эди. Лекин уюшма раиси нуқул ўз фойдасини кўзлаб ишлади, раҳбарларнинг “тегирмонига сув қўйиб”, мурасосозлик йўлини тутди. Санаторийга ўзи ва ҳамтовоғи Болтаев номларига олинган путёвкаларга оталарини юбордилар. Навбатда турган қоровул Порсоев билан

боғбон Калонов қолиб, директорнинг шофёри Кузиев билан бўлим бошлиғи Тешаевга участка қуриш учун ер ажратиш тўғрисида ими-жимида қарор чиқариб берди. Бу бедодликларнинг чегараси борми? Нурёғдиев нимани хоҳласа шуни қилаверади-ми? Уни наҳотки сўраб-тергайдиган ташкилот бўлмаса! Уюшма йиғилишлари номигагина ўтказилиши, амалий иш ўрнига расмиятчилик ҳукм суриши, ҳатто текширувчилар келган пайтда сувдан қуриқ чиқиш ниятида пихини ёрган Нурёғдиевнинг касалхонага ётиб олишини айтиб ўтирмаймиз. Бундай шароитда аввал содир бўлган қинғирликлар яна юз кўрсатиб қолиши мумкинлигидан ташвишланаямиз...”

Бутун маҳоратни ишга солиб бир-икки факт атрофига роса ёлгонни тиркадим. Қисқаси, уни ўқиган киши институтда юз берган барча қинғирликларга касаба уюшма раиси ҳам юз фоиз шерик эканлигига шак-шубҳа қилмас эди. Бамисоли склетга яхшилаб эт ёпиштирилиб, зарбоф тўн кийгизилган ва шойи белбоғ боғлангандек бўлди.

Бир гуруҳ жабрдийда ҳақиқатгалаблар номидан думалатилган “думалоқ хат” кўз очиб юмгунча таҳририятдан мухбирни бошлаб қайтди. У афтидан фельетон ёзиш тўғрисида кўрсатма олганди. Касаба уюшмаси ҳужжатларини синчиклаб ўрганиши, аъзолар билан савол-жавобда иложи борича суҳбатдошини “мот” қилишга уриниши шундан далолат берарди. Аввалги текширувчилардан ҳам буниси ўтиб тушди. Қайсидир кўрилган масалалар муҳокамаси баённомалари, режа ва дастурлар, бошқа ҳужжатлар, уюшма кенгаши аъзолари ўртасида иш тақсимоти, берилган топшириқ, ҳисоботлар, қарор ва ижро... Эҳ-ҳе, мухбир тушмагур ҳали у, ҳали бу қогозни сўраб роса довдиратиб қўйди. Бечора Нурёғдиев гуноҳ иш қилиб қўйган боладек жовдираб, оёғи куйган товукдек кириб-чиқади.

Орадан бирор ҳафта ўтар-ўтмас газетада “Бир хат изидан” рукни остида “Ўзибўларчилик нега рўй берди?” сарлавҳали мақола босилди. Шу тариқа мухбирнинг қўли билан Нурёғдиевнинг ҳам пўстагини қоқиб, чангини чиқариб юбордим. Райком, горкомларда муҳокама қилиниб, партия сафидан учиб кетишга бир баҳя қолди.

Ниҳоят, ниятимга етдим. “Тешаев шу жамоадан,

ҳаммани яхши билади, тажрибали, аҳволни яхшилайди, мана, устидан қанча ёзсалар ҳам исботланмади, ҳалол одам”, деб амал “отининг жилови”ни каминага тутқазишди. “Узангига” оёқни тираб “от”га мингач, атрофга қарадим. Докторлик қилмасак бўлмайди. Миямга зўр фикр келди. Кандидатлик диссертациямнинг бир нусхасини архивдан топтириб, варақлаб чиқдим. Ўзиям худди ҳозиргина муқовалаб топширилгандай сақланган, бирор банда ҳатто варақлаб ҳам кўрмаганга ўхшарди. Шу мавзуга бошқача йўналиш бериб, бироз кенгайтирсам докторлик тайёр. Енг шимариб, “Трактордан космик ракетага” мавзуси устида ишлашга киришдим. Кабинетда ўтириб баъзан техникага оид адабиётларни титаман. Трактор, автомобиль, самолёт ёки ракета тўғрисида ёзилган манбаларни истаганча топиш мумкин. Улардан кераклисини шартта кўчириб оламан. Индаллосини айтганда, бу ишда шогирдларимнинг кўмаги ниҳоятда катта бўлди. Бир-бирини тўлдирадиган цитаталарнинг ўзи қарийб “Ўзбекча-русча лугат”дай қалинлашиб кетди. Уларни саралаб, яхшилаб сайқаллаб, бир-бирига боғлаб, айрим кўчирилганларни ўзимнинг фикрим қилиб муҳокамага топширдим. Устоз-шогирдлар тўрт томондан отзивлар ташкил қилдирдик. Мақолалар уюштирдик. Ҳимоя ҳам “ура-ура” билан ўтди. Банкетда илмий кенгаш аъзоларига тўн кийдирдим.

Институтимиз илмий кенгашининг ҳисобот йиғилишига вазирликдаги тармоқ раҳбаримиз келди-ю дилимда бошқа бир илинж пайдо бўлди: “Нега энди унинг ўрнини мен ололмас эканман?! Ахир, ундаги савлат, илмий даража менда ҳам бор-ку. Сен ҳали Тешаевнинг нималарга қодирлигини билмайсан, — дедим ичимда унинг лунжи хиёл осилган, айлана шишали кўзойнак қўндирилган башарасига қараб. — Тешаев қўнглига тугдими, тамом! Амалга оширмаса, қўймайди...”

Беш-ўн йилдан бери шу вазифада-ю наҳотки нуқсони бўлмаса. Албатта бор. Бўлиши керак. Фақат ҳамма гап уни топиб, керакли жойларга батафсил маълум қилиб билишда. Енг шимариб фактлар тўплашга киришдим ва уларга

уйдирма “айб”лардан чиройли ниқоб кийдириб аноним-ка тайёрладим. Унга ўзимни ҳам ҳамтовоқ қилиб кўрсатдим. Уни ўқиган киши албатта тармоқ раҳбари бу вазифага мутлақо арзимаиди, деган фикрга борарди. Текшир-текширдан силласини қуришиб, амал оғидан лунжидан тортиб туширишлари, юмшоқ жойига яхшилаб телишлари аниқ ёки собиқ директоримиздай аризасини бериб қутулар эди. Энди юқори ташкилотларни мўлжаллаб, “думалоқ хат”ларни думалатаман деб тургандим, мутлақо кутилмаганда қарор чиқиб қолди. Имзосиз хатлар текширилмайдиган бўлди. Эсиз, анонимкаларни жўнатомай қолдим. Минг афсус! Олдинроқ киришсам бўлар экан.

Думалоқ хат йўл юрганида-ку, аввало рақибларимнинг юзларига қора чаплаб, бошларини ғалвадан орттирмасдим. Вазирликдаги тармоқ раҳбарлиги ҳам каминаники эди. Ким билсин, омонлик бўлса ундан ҳам юқорироққа кўтарилиб кетармидим...

МУНДАРИЖА

Сўнги манзил (қисса)	3
Башорат	231
Ебтўймас бобонинг найранглари	253
Иложи бўлса, китоб чиқаринг.....	261
Ҳаром улган қуилар	269
Тарози.....	270
Сотилмайдиган одам.....	271
Қилса, бўлар экан-ку	274
Эсиз, анонимкалар	278

Адабий-бадиий нашр

Жаҳонгир Исмоилов

СУҢГИ МАНЗИЛ

(қисса, памфлет ва ҳаётий ҳангомалар)

Муҳаррирлар: Илҳом Зоир, Дилшод Ражаб

Мусаҳҳиҳ: З. Мўминрова

Мусаввир: Ш. Тўраев

Тех муҳаррир: Б. Комилов

ИБ №4361

Босишга 24.10.2007да рухсат этилди. Бичими 84x108¹/₂
Шартли босма тобоқ. 18.0 нашр тобоғи. Жами 1000 нусха.
113-2205 рақамли шартнома 248 рақамли буюртма.

Баҳоси шартнома асосида.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

100113. Тошкент, Чилонзор-8,

Қатортол кўчаси, 60.